

Z. Jumagulyýewa, G. Jumagulyýew

POLIFONIÝA

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Türkmen döwlet neşirýat gullugy
Aşgabat – 2012

UOK 378.78
J 76

Z. Jumagulyýewa, G. Jumagulyýew

J 76 Polifoniýa. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby.– A: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012.

Okuw kitaby Türkmen milli konserwatoriýasynyň ýerine ýetirijilik bölüminiň we ýörite orta sazçylyk we sungat mekdepleriniň «Saz nazaryýeti» bölüminiň talyplaryna niýetlenilýär. Şeýle-de ol Türkmen milli konserwatoriýasynyň «Kompozisiýa we saz öwreniş» bölüminiň talyplary tarapyndan ulanylyp bilner. Okuw kitabynda kadaly ýazuw polifoniýasynyň teoriýasyna degişli düzgünler beýan edilýär, şeýle hem polifoniýanyň iň ýokary derejeli formasy bolan fuganyň gurluşynyň teoriýasy düşündirilýär. Okuw kitabynda teoretiki maglumatlar bilen bir hatarda usuly görkezmeler we amaly ýumuşlar, saz derňewi boýunça tabşyryklar ähmiýetli orny eýeleýärler.

TDKP № 265, 2012

KBK 85.2 ýa 73

© Z. Jumagulyýewa, G. Jumagulyýew, 2012.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

«Eşretli hem bagtyýar durmuşyň gözbaşy ylymyň we bilimiň kämilleşmegi bilen aýrylmaz baglydyr. Türkmenistanyň milli ylym we bilim ulgamy dünýäniň ylym we bilim ulgamy bilen sazlaşykly ösýär; ata-babalarymyzyň asyrlaryň dowamynda paýhasyna ýugrulan aň-düşünje, ruhy-ahlak, dünýägarayyş, pelsepe gymmatlyklaryny özünde jemleýän ýörelgä eýedir».

GIRIŞ

Garassyz, hemişelik Bitarap Türkmenistan Watanymyz Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe durmuşyň ähli ugurlarynda ösüşlere, özgerişlere eýe bolup, bu günki gün ylym-bilim ulgamynda geçirilýän reformalar özüniň aýdyňlygy bilen durmuşymyзда öz mynasyp ornuny tapýar. Türkmenistanda Hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallary netijesinde ählitaraplaýyn ylymly, bilimli, giň dünýägarayyşly nesli kemala getirmek üçin ähli şertler we mümkinçilikler döredilýär. Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe saz ylmynyň dürli ugurlaryna degişli okuw kitaplarynyň we gollanmalarynyň ýazylmagy döwrüň talabydyr.

Kompozisiýa teoriýasynyň möhüm bölegi bolan polifoniýa dersi boýunça şu okuw kitabyndaky hödürlenýän tematiki meýilnama birnäçe asyrlaryň dowamynda dünýä saz tejribesinde emele gelen polifoniki usullary, şeýle hem polifoniki formalary düzmekde tehnologiýa serişdeleri öwrenmäge we özleşdirmäge mümkinçilik döredýär.

Okuw kitaby iki bölümden ybarat. Onuň birinji bölümünde kadaly ýazuw polifoniýasynyň teoriýasyna degişli düzgünler beýan edil-

ýär. Ikinji bölümde polifoniýanyň iň ýokary derejeli formasy bolan fuganyň gurluşynyň teoriýasy düşündirilýär.

Beýan edilýän çylşyrymly teoretiki materialy özleşdirmegi ýeňilleşdirmek maksady bilen çeper saz edebiýatyndan alnan we okuw kitabyňyň awtorlary tarapyndan ýörite düzülen, konstruktiv görnüşdäki köp sanly nota mysallar goşulýar. Fuga formasynyň teoriýasyna degişli düzgünler daşary ýurt we türkmen kompozitorlarynyň polifoniki eserleriniň mysalynda öwrenilýär.

Okuw kitabynda teoretiki maglumatlar bilen bir hatarda usuly görkezmeler we amaly ýumuşlar hem ähmiýetli orny eýeleýär. Her tema geçilenden soňra berilýän ýumuşlar üç görnüşdedir: saz eserlerini derňemek, özbaşdak döredijilik mysallary düzmek, hödürlenýän edebiýatlary okamak. Ýumuşlaryň ähli görnüşlerini doly ýerine ýetirmeklik hökmanydyr.

Okuw kitaby Türkmen milli konserwatoriýasynyň ýerine ýetirijilik bölümleriniň, ýörite orta sazçylyk we sungat mekdepleriniň «Saz nazaryýeti» bölümüniň talyplary üçin niýetlenen. Şeýle-de ol Türkmen milli konserwatoriýasynyň «Kompozisiýa we saz öwreniş» bölümüniň talyplary tarapyndan ulanylyp bilner.

§1. Saz dokumasy. Faktura.

Ýeke we köp sesli beýan etme. Çylşyrymly köpseslilik

Faktura – sazyň beýany, saz dokumasynyň gurluşy we onuň häsiýeti. «Factura» latynça – işlenme, ýasama, taýýarlama, gurluş («factio» sözünden – «etmek», «edýän», «bir zady edýän») diýen manyny aňladýar.

Sazyň beýan edilişi iki görnüşli bolýar:

- 1) ýekeseslilik,
- 2) köpseslilik.

Ýeke sesli beýan etmä monodiýa diýilýär (grek dilinde «monos» – ýeke, bir, «ode» – aýdym aýtmak). Ýeke sesli halk aýdymlarynyň we sazalarynyň nusgalary aýratyn heň baýlygy we owadanlygy bilen tapawutlanýarlar:

1. Howlukman

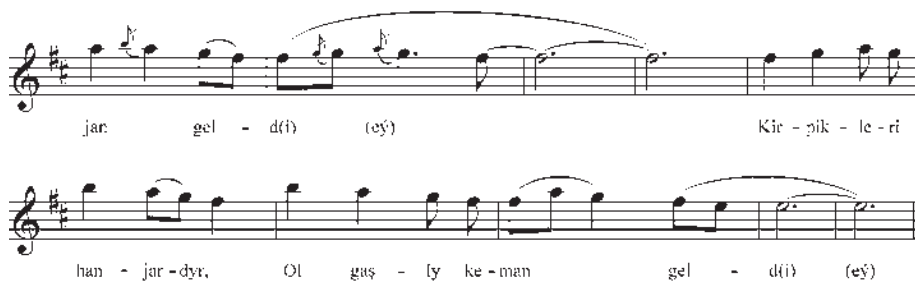
Türkmen halk sazy «Çuwal serpen»

2. ♩ = 160

Türkmen halk aýdymy «Köne güzer»

3. Rus halk aýdymy «Подуй, подуй, непогодушка»

Professional sazларында-da tematiki materialyň ilkibaşdaky beýany köp ýagdaýlarda ýeke sesli bolýar (meselem, ilkinji gezek ýaňlanýan temany has aýdyň görkezmek maksady bilen). Fuganyň başynda temanyň ýeke sesli beýan edilişi şuna mysal bolup biler.

Kadaly ýekesesliligiň çylşyrymlaşdyrylan görnüşi – dürli interwallara goşaldylan (dublirlenen) ýekeseslilik. Dublirlenme, köplenç, oktawa, tersiýa, seksta ýa-da agzalan interwallaryň dürli utgaşmalarynda bolup biler:

4. N. Mýaskowskiý. «Saralan sahypalar» op. 31. № 7

Käbir ýagdaýlarda ýekeseslilik üç, dört, hatda baş sesli akkordlar görnüşinde dublirlenilýär:

5. I. Strawinskiý. «Petruška», I görnüş, «Русская»

Tempo I (Allegro quisto)

Şeýle faktura ýekesesliliğiň we köpsesliliğiň arasyndaky aralyk hadysa bolup durýar.

Köp sesli beýan etme öz nobatynda üç görnüşe bölünýär: gomofoniýa, geterofoniýa we polifoniýa.

Gomofoniýa – grek dilinde «gomos» deň, «phone» ses, owaz diýen manyny aňladýar. Gomofoniki düzüminde sesleriň biri esasy bolup, beýlekiler bolsa oňa goldaw edýärler:

6. Ç. Nuryow. «Gyzylinjikleriň tansy»

Tempo di valse

Gomofoniýanyň bir görnüşü has ýörgünli bolup, esasy heňiň we oňa goldaw berýän sesleriň arasyndaky ritm taýdan k o n t r a s t (meňzeş dälligi) bilen tapawutlanýar.

Gomofoniýanyň beýleki görnüşi, birinjä görä, az duş gelýär. Ol esasy heňiň we ýanama sesleriň arasyndaky ritm taýdan deňligi bilen tapawutlanýar:

7.

P. Çaykowskiý. «Romeo we Julýetta»

Andante non tanto quasi moderato

Gomofon-garmoniki düzümiň bu görnüşine *akkordly düzüim* diýilýär.

Gomofoniki beýan edilmede esasy heň diňe ýokarky sesde däl-de, eýsem, aşaky we ortaky seslerde hem bolup biler:

8.

Ç. Nurymow. Prelýudiýa

Andantino

9.

S. Muhadow. «Kiçijik bagsy»

Vivace

Geterofoniýa – grek dilinde «heteros» – başga, «phone» – ses diýen manyny aňladýar. Geterofoniýada bir ses esasy heň hökmünde hasaplanylýar. Beýleki sesler baş heňiň wariantlary bolup, ony bezeýärler. Esasy ses we onuň wariantlary birtaba ýaňlanýarlar:

1-nji shema

- a – baş heň
- a₁ – baş heňiň 1-nji warianty
- a₂ – baş heňiň 2-nji warianty

Baş heňiň wariantlaryna *goşulýan* sesler ýa-da *heňastylar* diýilýär:

10.

Rus halk aýdymy «Лучина моя, лучинушка»

Andante

Geterofoniki faktura türkmen dutar sazларыna-da mahsus:

11.

Türkmen halk sazy «Burnaşak»

Polifoniýa – grek dilinde «poly» – köp, «phone» – ses diýen manyny aňladýar. Bu köp sesli beýan edilmä başgaça *kontrapunkt* hem diýilýär (latynça «punktum contra punktum» – nokada garşy nokat, nota garşy nota). Bu düzümdä iki ýa-da birnäçe özbaşdak, deňhukukly heň bilelikde, bir wagtda ýaňlanýar. Polifoniki fakturada sesleriň biri däl-de, eýsem, olaryň ählisi heň babatda özbaşdak we ösendir. Hut şonuň bilen baglylykda polifoniýa «heňleriň ansambly» hem diýilýär. Polifoniki sazларыna ösüşiň akymlylygy, üznüksizligi mahsusdyr. Gomofon-garmoniki düzüminde ýazylyan eserlerinden tapawutlylykda polifoniki sazlar periodiki däl. Şeýle hem olar üçin ähli seslerde umumy sezuralaryň (eseriň dowamyndaky) bir wagtda bolmaklygy häsiýetli däl.

Polifoniýa iki görnüşe bölünýär:

- 1) *imitasion polifoniýa*;
- 2) *imitasion däl polifoniýa*.

Imitasion polifoniýa – şol bir heňi beýan edýän sesleriň yzygiderli, nobatma-nobat giriş etmegi:

a —————
 a —————
 a —————

Diýmek, sesleriň birinde ilkinji gezek görkezilen heň soňra gezekme-gezek beýleki seslerde gaýtalanyp geçirilýär:

12.

I. S. Bah. E/II

Solenne, mistico

Şol bir heňiň dürli seslerde geçirilmegi tematiki bitewüligi döredýär. Sesleriň yzygiderli girişmeginiň we bu heňiň dürli bölekleriniň bir wagtda ýaňlanma netijesinde emele gelýän kontrastly, meňzeş bolmadyk sesleriň özbaşdaklygyny, olaryň deňhukuklylygyny nygtaýar.

Imitasiýa – polifoniki usullaryň iň wajyplarynyň biridir. Imitasiýa esasynda fuga – iň ýokary derejeli we kämil polifoniki forma düzülýär.

Imitation däl polifoniýa dürli heňleriň bir wagtdaky ýaňlanmagynyň netijesinde döreýär. Polifoniýanyň bu görnüşine başgaça *kontrastly* ýa-da *dürli temaly polifoniýa* hem diýilýär, sebäbi onda dürli, meňzeş bolmadyk heňler bilelikde geçirilýär:

$\left[\begin{array}{l} \text{a} - 1\text{-nji heň} \\ \text{b} - 2\text{-nji heň} \\ \text{c} - 3\text{-nji heň} \end{array} \right.$

13.

Ž. Depre (1450–1520). Missa «De bouta virjine»

Lento

Soprano

Be - ne - - - dic - - - tus

Alto

Be - ne - - - dic - - - tus

14.

R. Allaýarow. Fortepiano üçin pýesa

15.

R. Rejebow. «Türkmen tansy»

[illegible]

R. Rejebowyň «Çagalar sýuitasyndan» mysal has gyzyklydyr. Onda kompozitoryň öz temasy (aşaky sesde) Ž. Bizeniň «Karmen» operasyndaky tema bilen utgaşdyrylan:

16.

R. Rejebow. «Çagalar sýuitasy», V b.

Allegretto giusto

pp

Şeýlelikde, polifoniýa bir wagtda birnäçe heň liniýalaryny, birnäçe saz «planlaryny» görkezmäge mümkinçilik berýär. Bu bir pikiriň ösüşiniň dürli tapgyrlarydyr, stadiýalarydyr (imitasionlylyk) ýa-da dürli pikirlerdir (kontrast, garşylyk).

Çylşyrymly köpseslilikde dürli saz düzümleriniň, ýagny polifoniýanyň, gomofoniýanyň we geterofoniýanyň aýratynlyklary utgaşdyrylýar. Köpsesliliğiň dürli ýönekeý görnüşleriniň utgaşmagy XVIII asyryň ikinji ýarymyndan başlap has ýorgünli bolýar. Bu ýagdaý sonata-simfoniki toplum we opera ýaly uly formalaryň emele gelmegi bilen bagly.

Köpsesliliğiň dürli ýönekeý görnüşleri bir wagtda dikligine utgaşyp:

17.

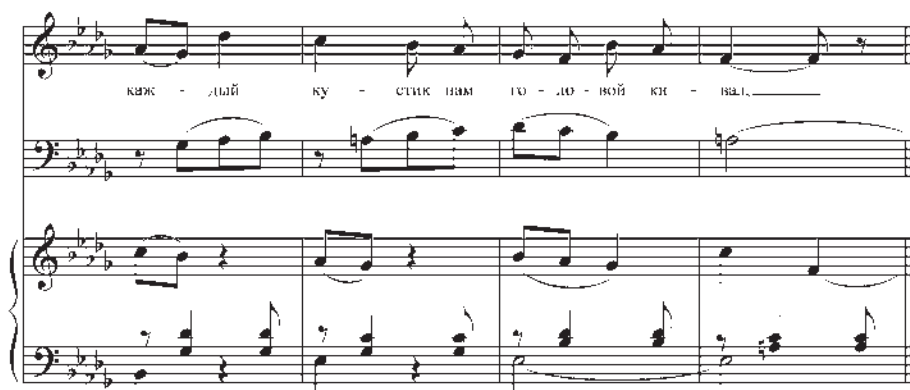
N. Rimskiý-Korsakow.

«Şa gelinligi», II perde, Marfanyň ariýasy

Adagio (Tempo I)

dolcissimo

Marfa

ýa-da biri-biri bilen gezekleşip (keseligine) bilerler (mysal üçin, N. Hal-mämmedowýň «Elegiki prelýudiýa we fuga» toplumyndan fugasy).

§2. Kadaly we erkin ýazuw polifoniýasy

Mugallymçylyk tejribesinde polifoniýa dersi *kadaly we erkin ýazuw polifoniýasyna* bölünýär. Öz stili boýunça kadaly ýazuw XV–XVI asyrlaryň Günbatar Ýewropa hor polifoniýasyna ýakyn. Onuň iň gör-nükli wekilleri – kompozitorlar Orlando di Lasso, Jakomo Palestrina, Žasken Depre.

Kadaly ýazuw polifoniýasy polifoniýa dersiniň başlangyç bölümi-dir. Onda polifoniki heňň, ses alyp barmanyň, ösüş serişdeleriň esasy kanunalaýyklyklary öwrenilýär. Kadaly ýazuw polifoniýasyna degişli bolan köp sanly çäklendirmeler XV–XVI asyrlaryň döwründäki saz es-tetikasy we saz sungatynyň aýratynlyklary bilen şertlendirilýär.

Erkin ýazuw polifoniýasy XVIII–XX asyrlaryň polifoniki sazларыnyň kanunalaýyklyklaryna esaslanýar. Bu ýazuwyň stilistiki çäkleri örän giňdir: oňa dürli döredijilik ugurlaryň, milli mekdepleriň, saz diliniň has özboluşly aýratynlyklaryna eýe bolan kompozitorlaryň polifoniki sazлары degişli.

Polifoniýanyň teoriýasy iki esasy bölüme bölünýär. Olar:

- 1) *kontrapunkt tehnikasy*;
- 2) *imitasiýa tehnikasy*.

Adat boýunça, olaryň ikisi hem kadaly ýazuw polifoniýasynyň şertlerinde öwrenilýär. Bu usullaryň öwrenilmegi erkin ýazuw polifoniýasynyň şertlerinde (ilkinji nobatda, fuga formasynyň esasynda) dowam edilýär.

§3. Polifoniýanyň taryhy ösüşiniň esasy tapgyrlary (gysgaça maglumatlar)

Polifoniýa köp asyrlaryň dowamynda ösýär. Ösüşiniň dürli döwürlerinde onuň ähmiýeti birmeňzeş bolmandyr: ol saz pikirlenişinde bolan üýtgemelere we täze žanrlaryň we formalaryň peýda bolmagyna laýyklykda käte has wajyp ähmiýete eýe bolup, güýçli ösüp, käte-de gaýra çekilýär.

Ýewropanyň professional sazlarynda polifoniýanyň ösüşiniň esasy tapgyrlaryny belläp geçeliň:

1. **IX–XII asyrlar.** Köpsesliligiň ilkinji, irki görnüşleri. Bu döwre bir wagtda ýaňlanýan sesleriň parallel (meselem, parallel kwintalar) we käwagt gytaklaýyn herekete esaslanan ikiseslilik, ýagny geterofoniýanyň iň ýönekeý nusgalary mahsusdyr. Taryhy taýdan ikinji köp sesli žanr, ýagny organum emele gelýär.

2. **XIII–XIV asyrlar.** Sesleriň sany köpeliýär. Üçseslilik has ýörgünli bolup başlaýar. Kem-kemden dört, aýratyn ýagdaýlarda bolsa hatda baş we altyseslilik peýda bolýar. Bir wagtda ýaňlanýan, heň bawatda kämil sesleriň kontrastynyň güýçlenmegi hakyky polifoniýanyň emele gelmegine alyp barýar. Eýýäm XIII asyrdan polifoniki faktura imitasiýanyň we goşa kontrapunktuň tilsimleriniň girizilmegi bilen baýlaşdyrylýar. Gimel, foburdon, motet ýaly žanrlar peýda bolýarlar. Iň möhüm žanrlar: motet, messa, madrigal, rondo, ballada, wirele, kaçça. Görnükli kompozitorlar – Frauenlob (XIII asyr), Florentina (1300–1351), G. de Maşo (1300–1377), Peruzio (XIV asyr), F. Landini (XIV asyr), F. de Witri (1291–1361) we beýl.

3. **XV–XVI asyrlar** (Renessans döwri). Polifoniýanyň taryhynda gülläp ösen birinji döwür. G. Dýufai, Ž. Benşua, D. Dansteýbl, Ý. Obreht, Ý. Okegem, Ž. Depre, G. Izak, A. Willart, L. Zenfl, J. Pa-

lestrina, O. di Lasso, P. Wiktorja ýaly kompozitorlaryň döredijiligi. Niderland, italýan polifoniki mekdepleri. Polifoniýa hor žanrlarynda doly kämillage ýetýär (kadaly ýazuwyň ýa-da kadaly stiliň döwri). Polifoniýa diňe bir köpsesilgiň esasy görnüşi bolman, eýsem, saz beýanynyň umuman alnanda esasy düzgüni bolýar. XV–XVI asyrlaryň eserlerinde imitasiýanyň we çylşyrymly kontrapunktuň görnüşleri özüniň dürlüligi we çylşyrymlylygy bilen haýran galdyrýarlar. Professional sazlar, ilkinji nobatda, ybadathanalarda, özem diňe erkekler (ýa-da oglanlar) hory tarapyndan ýerine ýetirilýär. Eserleriň mazmuny dini sýužetler (Bibliýa boýunça) bilen çäklendirilýär. Ybadathanalarda saz gurallaryny we aýal seslerini ulanmaklyga has giçki döwürlerde ýol berlip başlanylýar. Dini sýužetler bilen çäklendirilme, ýerine ýetirilme aýratynlyklary bilen baglylykda köp sanly kadalar (meselem, heňleriň diapazonynyň çäkliligi, heňleriň ýumşaklygy, dowamly we çylşyrymly passajlaryň gadagan edilmegi, başgançaklaýyn hereketiň agdyklyk etmegi, sazlaryň diňe aram, rahat, ruhbelent häsiýetde bolmagy we ş. m.) döreýärler. Bu stiliň «kadaly» diýlip atlandyrylyşy hut şondan gelip çykýar. Halk sazynyň perdeleriniň (ioniý, miksolidiý, eoloiý, frigiý, doriý) agalyk etmegi. Polifoniki sazynyň esasy žanrlary: messa, motet, madrigal, şeýle hem dünýewi we dini köp sesli aýdymlar.

4. **XVII asyr.** Opera we instrumental eserler esasy ähmiýete eýe bolýarlar. Olaryň saz dokumasynda polifoniki beýan etmäniň dürli tilsimleri ulanylýar. Bu döwürde hem köp sanly polifoniki eserler döredilýär. Emma, umuman alnanda polifoniýa çalt depginde ösýän gomofoniýa ýol berip, gaýra çekilýär. Hut şu döwürde garmoniýa sazyň iň wajyp forma emele getiriji serişdeleriň biri bolup başlaýar. K. Montewerdi, Ý. Swelink, S. Şeýdt, G. Şýuts, I. Şeýn, J. Freskobaldi, I. Reýnken, A. we J. Gabrieli, A. Stradella, A. Korelli, Ý. Froberger, G. Muffat, D. Bukstehude, I. Pahelbel, I. Kunau, I. Şenk, G. Pýorsell, A. Skarlatti ýaly kompozitorlaryň döredijiligi polifoniýanyň kadaly we erkin ýazuw stilleriniň arasyndaky baglaýjy halka bolup durýar. XVII asyrdan nemes polifoniki mekdebiniň öňe saýlanmagy. Gomofon-garmoniki düzüminiň we mažor-minor perde-garmoniki sistemasynyň kem-kemden tassyklanylmagy.

5. **XVIII asyryň birinji ýarymy.** I. S. Bahyň, G. F. Gendeliň, G. Telemanyň, I. Mattezonyň, R. Kaýzeriň, A. Lottiniň, I. Fuksuň,

A. Kaldaryň, Ž. F. Ramonyň döredijiligi. Sazyň taryhynda polifoniýanyň iň ýokary derejä ýeten ikinji döwri. Emma, polifoniýa indi XVIII asyryň gomofoniýasynyň gazananlaryna esaslanýar. Bu – erkin ýazuw polifoniýasy. Polifoniki tilsimleri hem-ä wokal-instrumental, hemem instrumental žanrlarynda ulanylýar.

6. **XVIII asyryň ikinji ýarymy – XX asyryň başy.** Polifoniýa, esasan, çylşyrymly köpsesliligiň düzüm bölegi bolýar. Ol gomofoniýa we geterofoniýa bilen bilelikde çylşyrymly köpseslilige tabyn bolýar we onuň çäklerinde öz ösüşini dowam edýär.

7. **XX asyr – XXI asyryň başy.** Saz pikirlenişiniň, forma emele geliş prinsipleriniň prosesleriniň intensiw ösüşi, kompozisiýanyň täze serişdeleri ugrundaky işeň gözlegler. Şonuň bilen birlikde görnükli kompozitorlaryň döredijiliginde öňki döwürlerde emele gelen dessurlaryna – täzelenen we baýlaşdyrylan görnüşde – daýanmaklyk saklanylýar.

Tabşyryklar

I. Okamaly:

1. *Евдокимова Ю., Симакова Н.* Музыка эпохи Возрождения. М., 1982.
2. *Евдокимова Ю.* Многоголосие средневековья, X–XIV века. – История полифонии. Выпуск 1. М., 1989.
3. *Евдокимова Ю.* Музыка эпохи Возрождения, XV века. – История полифонии. Выпуск 2. М., 1989.
4. *Симакова Н.* Вокальные жанры эпохи Возрождения. М., 1985.

II. Derňemeli:

1. *Пэрриш К., Оул Дж.* Образцы музыкальных форм от григорианского хора до Баха. Л., 1975. 6–14-nji mysallar.
2. *Евдокимова Ю.* Музыка эпохи Возрождения. – История полифонии. Т. 2. М., 1989. 1–42-nji mysallar.

I bölüm

KADALY ÝAZUW POLIFONIÝASY

I bap HEŇ

§4. Polifoniki heňň esasy aýratynlyklary

Polifoniki düzüm üçin häsiýetli bolan heň gomofoniýa mahsus heňden ähmiýetli tapawutlanýar. Polifoniki heňň esasy aýratynlyklary – onuň akymlylygy, ösüşiniň üznüksizligi, gurluşyň kwadrat we periodiki dældigi. Kadaly ýazuw polifoniýasynda heň, adaty, deň bölekler bölünmeýär we takyk hem-de sekwension gaýtalamadan gaça durulýar. Mundan başga-da, ol perde, heň we ritm taýdan käbir aýratyn alamatlar bilen tapawutlanýar.

§5. Heňň perde esasy

Heňň perde esasy – ioniý, miksolidiý, eoliý, doriý we frigiý perdelerdir. Hromatiki başgançaklar ulanylmaýar. Olar diňe kadensiýalarda (doriý perdede – VI beýgelen, miksolidiý perdede – VII peseldilen başgançak) bolup bilerler.

§6. Heňň diapazony

Heňň diapazony bir ýarym oktawadan (adam sesiniň diapazony) giň bolmaly däl. Meselem, soprano üçin – c^1 – a^2 . Heň nota düşeginde ýazylanda goşmaça çyzyklardan gaça durmaly (ýokarda we aşakda bir çyzykdan köp bolmaly däl). Şonuň üçin skripka we bas açarlar bilen bir hatarda alt we tenor açarlary ulanylyar:

18.

§7. Heňiň hereketi. Interwallar

Polifoniki heň üçin, esasan, akymly, endigan, ýumşak hereket häsiýetli. Tersýa boýunça hereket böküş diýlip hasaplanylýar. Heňiň akymly, basgançaklaýyn hereketi böküşler bilen gezekleşýär:

19.

L. Zenfl (1492–1555). «Maý aýdymy»

Heňiň hereketinde arassa kwarta we arassa kwinta, seksta ýa-da oktawa interwallar boýunça böküşler ulanylýar. Emma kiçi we uly septima, nona, üçton, ähli kemeldilen we artdyrylan interwallaryň sesleri boýunça böküşler ulanylmaýarlar.

Böküş hökmany suratda garşy tarapa ugrukdyrylan akymly hereket ýa-da böküş bilen doldurylýar:

20.

a)

b)

Mundan başga-da, böküş garşy tarapa ugrukdyrylan hereket bilen taýýarlanmaly (basgançaklaýyn ýa-da böküş bilen):

21.

Septima we nona çäklerinde bir ugra giden yzygiderli iki böküş ulanylmaýar:

22.

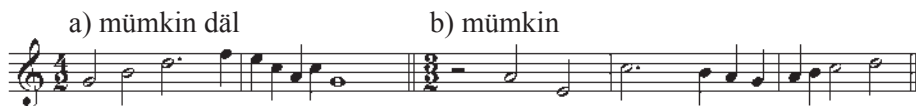
Emma, köp ýagdaýlarda oktawa çäklerinde kwarta we kwinta, tersiýa we seksta interwallar boýunça bir tarapa ugrukdyrylan iki böküşli hereket döreýär. Şeýle hereket rugsat berilýär:

23.

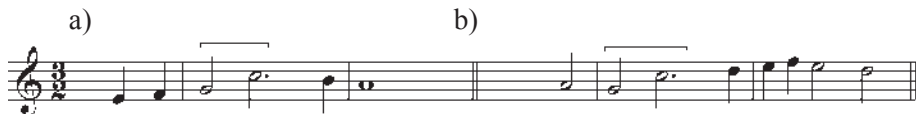
Akkordlaryň sesleri boýunça hereket edilmeyär (aýratyn-da kiçi nota dowamlylyklar bilen):

24.

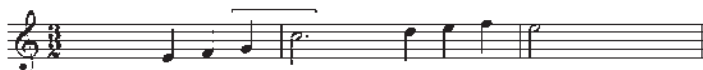
Kwarta boýunça ýokaryk ýa-da aşak gönükdirilen böküş şol bir ugra bolan basgançaklaýyn hereket bilen taýýarlanyp bilner. Ýa-da ondan soň şol bir ugurdaky basgançaklaýyn hereketiň bolmagy mümkin:

25.

Emma, bu şertleriň ikisini utgaşdyryp bolmaýar:

26.

Üçtonuň çäginde basgançaklaýyn hereket ulanyлмаýar:

27.

Eger-de bu hereket dowam edip, üçtonuň çetki sesi perdäniň indiki goňşy sesine geçse, onda oňa ýol berilýär:

28.

Heň ösüş i tolkun görnüşli bolmaly: ýokaryk we aşak ugrukdyrylan hereketler gezekleşmeli. Ýokarda bellenişi ýaly, sekwensiýalar (ritmiki, intonasion-sesbelentlikli) ýa-da aýratyn gaýtalamalar, şol bir sese ýygy-ýygy dolanma, trel görnüşli heň öwürmeleri gadagan edilýär:

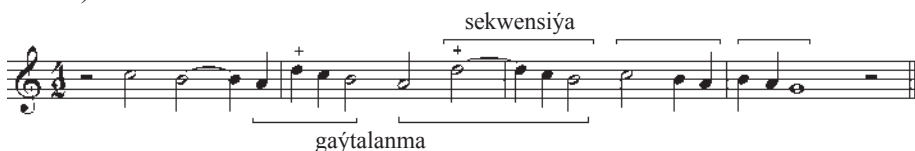
29.

Heňiň iň ýokary ýa-da iň pes sesi hemişe kulminasiýa hasaplanýar. Ol diňe bir gezek alnýar:

30.

a) mümkin däl

b) mümkün

§8. Metr we ritm

Kadaly ýazuw polifoniýasynda esasy ulanylýan ölçegler – $3/2$ we $4/2$ (CC). $4/1$, $3/1$, $4/4$ ($2/2$) ýaly ölçegler hem düş gelýärler. Esasy metriki ülüş – ýarymlyk nota.

Ulanylýan nota dowamlylyklary: iki bitinlik nota barabar brewis notasy, bitinlik nota, ýarymlyklar, çäryeklikler. Çäryeklik nota – iň gysga nota dowamlylygydyr. Sekizlikler seýrek ýagdaýda düş gelýär. On altylyklary ulanmak bütinleý gadagan.

§9. Ritmiki hereket

Ritmiki hereket, esasan, akymly häsiýetlidir. Uzyn nota dowamlylyklaryndan gysga nota dowamlylyklaryna geçmeklik kem-kemden amala aşyrylmaly.

Güýçli ülüşleri çäryeklik notalar bilen bölmeli däl. Çäryeklikler, köplenç, güýçli däl ülüşlerde ulanylýarlar.

Çäryeklikleriň taktyň güýçli we aram güýçli ülüşlerinde peýda bolmagy aşakda görkezilen dört ýagdaý bilen çäklendirilýär:

1) çäryekleriň birinjisi öňden gelýän nota ýaý (liga) bilen birikdirilýär:

31.

2) tutuş takt çäryeklik notalar bilen doldurylýar:

32.

3) çäryeklikler bilen hereket öňündäki güýçli däl ülüşden başlaýar:

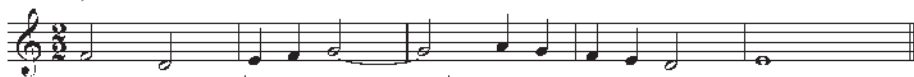
33.

4) güýçli ülüşde girizilen çäryeklikler sinkopa eltýär:

34.

a)

b)

Kadaly we erkin ýazuw polifoniýasynda sinkopa iň wajyp ritmi-ki figuralaryň biri bolup durýar. Onuň ulanylmagy bilen taktyň güýçli üleşi duýulmaýar, bu bolsa heňi has-da ýumşak, endigan edýär. Sinko-pada ýaý bilen birleşdirilen ikinji nota birinjiden uzyn bolmaly däl. Ol öz dowamlylygy boýunça birinji notadan gysga ýa-da onuň bilen deň bolmaly. Çäryeklik sinkopanyň birinji notasy hökmünde ulanyлмаýar. Kadaly ýazuwda sinkopalaryň duş gelýän görnüşleri:

Aşakda görkezilýän sinkopalaryň görnüşlerini ulanmaly däl:

35.

36.

Kadaly ýazuw heňlerinde pauzalaryň sany çäkli bolmaly. Depgin haýal we aram. Heňleriň dowamlylygy üç taktdan on iki takta çenli bolup biler.

§10. Kadaly ýazuw heňleriniň nusgalary

37.

a)

b)

¹Taktyň güýçli däl wagty – taktyň esasy üleşleriniň ikinji ýarymy.

Tabşyryklar

I. Okamaly:

1. *Мюллер Т. Полифония*, с. 48–54.
2. *Скребков С. Учебник полифонии*. §1–3.

II. Derňemeli:

1. *Мюллер Т. Полифонический анализ. Хрестоматия*. М., 1964. 1–4, 58–65, 76, 79-njy mysallar.
2. *Ž. Depreniň, O. Lassonyň, J. Palestrinanyň, G. Dýufainiň messalary, motetleri, madrigallary*.

III. Düzmeli:

- 1) kadaly ýazuwda 5–6 sany heň (7–11 taktly) düzmeli.

II bab

IKISESLILIK.

IKISESLILIKDE ÝÖNEKEÝ KONTRAPUNKT

§11. Sesleriň kontrapunktirlenmeginiň esasy prinsipi

Islendik polifoniki faktura (şol sanda iki sesli faktura) kontrastly, ýagny meňzeş bolmadyk heňleri birikdirýän bitewülikdir. Bitewüligiň we kontrastyň şol bir wagtdaky utgaşmagy polifoniýa üçin esasydyr.

Bu utgaşma sesleriň (heňleriň) kontrapunktirlenmeginiň, olaryň özara gatnaşyklarynyň esasy prinsipi bolup durýar. Polifoniki fakturada sesleriň özara gatnaşyklary iki talaba laýyk bolmaly:

1) heňler özara kontrastly bolmaly (polifoniki fakturanyň gorizont alamtalary),

2) heňlerde bir wagtda sazlaşykly ýaňlanmak üçin mümkinçilik bolmaly (polifoniki fakturanyň wertikal alamtalary).

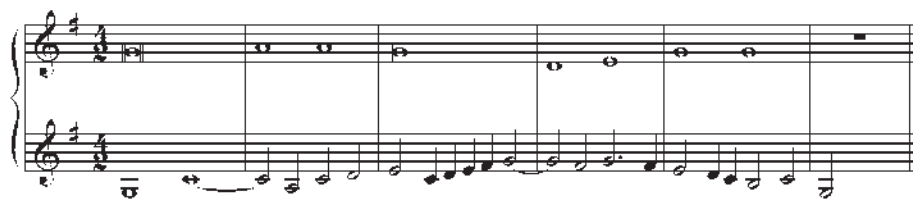
§12. Polifoniýada heňleriň kontrasty

Polifoniki fakturanyň sesleriniň arasynda kontrastyň iň wajyp görnüşlerine şu aşakdakylar degişli:

I. Heňleriň ritm babatda kontrasty:

38.

K. Otmaýr (1515–1553). Iki sesli hor

39.

I. S. Bah. Es/I

II. Akymly hereketiň we böküşleriň kontrasty:

40.

J. Palestrina (1525-1594). Eserler, III tom

41.

I. S. Bah. dis/I

Andante sostenuto

42.

W. Muhadow. Dört sesli fuga

Aram

III. Heñleriň hereketiniň ugrundaky kontrast (mysal üçin, heñleriň biri ýokaryk, beýlekisi bolsa aşak gönükdirilen, ýa-da sesleriň biri ýokaryk hereket edýär, beýlekisi bolsa hereket etmän, öz ýerinde saklanylýar):

43.

D. Sarlino (1517–1590). «Insitutioni harmoniche»

Moderato

44.

L. Bethowen. Birinji simfoniýa, II bölüm*Andante cantabile con moto*

IV. Sezuralaryň ýerleşmegindäki kontrast:

45.

D. Sarlino. «Insitutioni harmoniche»

46.

I. S. Bah. b/II

Andante maestoso

47.

R. Allaşarow. Fortepiano üçin pýesa

Allegretto

V. Heñ belentlikleriniň ýerleşmegindäki kontrast:

48. **Largo** **I. S. Bah. h/I**

The musical score is for a Largo piece by J.S. Bach. It features a treble and bass staff. The treble staff has a melodic line with several notes marked with asterisks (*), indicating a change in register or emphasis. The bass staff provides a harmonic accompaniment.

VI. Heñleriň registrleriniň kontrasty:

49. **Alla marcia** **Chor** **L. Bethowen.**
Dokuzynjy simfoniýa, IV bölüm

The musical score is for a piece by L. Beethoven, Alla marcia, Chor. It features a treble and bass staff. The treble staff has a melodic line with a forte (ff) marking. The bass staff provides a harmonic accompaniment.

VII. Heñleriň tembr öwüşginleriniň kontrasty:

50. **Moderato ma non troppo** **N. Halmämmedow.**
«Yzlamaýan bolarmy?»

The musical score is for a piece by N. Halmämmedow, Moderato ma non troppo. It features a voice part and a piano accompaniment. The voice part has lyrics in Turkmen: "Bir kä - xi - lik al - dyr - sa kôr - pe ba - la". The piano accompaniment consists of a treble and bass staff.

VIII. Diňe erkin ýazuwa mahsus bolan heňleriň görnüşleriniň kontrasty. Mysal üçin, aýdym häsiýetli heňiň we figurasiýa görnüşdäki heňiň utgaşmasy:

51.

D. Nuryýew. «Joşgun»

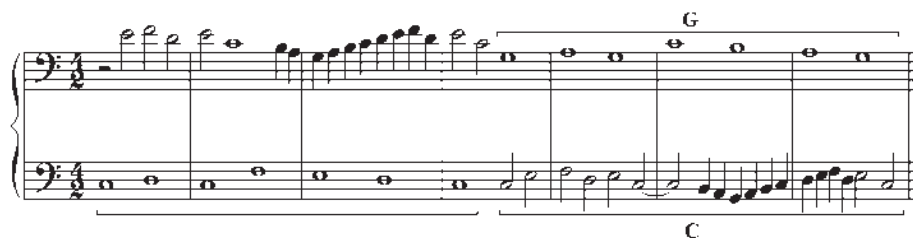
Allegro non troppo

IX. Bir wagtda ýaňlanýan heňleriň perde taýdan kontrasty:

52.

**O. di Lasso (1532-1594).
«Magnum opus musikum»**

53.

I. S. Bah. Es/II

a)

Allegro maestoso

b)

[Allegro maestoso]

ç)

[Allegro maestoso]

X. Diňe erkin ýazuwa mahsus bolan bilelikde ýaňlanýan heň-
leriň tonallyklarynyň kontrasty:

54.

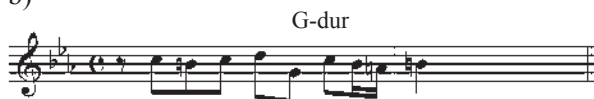
I. S. Bah. a/II

a)

Moderato quasi andante c-moll

b)

ç)

§13. Polifoniýada heňleriň bitewüligi

Heňleriň bitewüligi – kontrapunktirlenme prinsipiniň ikinji tarapy. Bu bitewülik indiki serişdeler arkaly döredilýär:

1. Haýsy hem bolsa saz dokumasynyň, şol sanda polifoniki dokumanyň bitewüliginiň döremeginde garmoniýanyň kanunalaýyklyklary, ýagny sazlaşyklaryň emele gelmeginiň kanunalaýyklyklary we olaryň özara baglanyşyklary iň wajyp ähmiýete eýedir. Heňleriň her haýsysy nähili özboluşly, owadan bolsa-da, eger olar garmoniki taýdan bir-birine laýyk gelmese, olaryň bir wagtda ýaňlanmagy kabul ederlikli bolup bilmez. Diýmek, garmoniýa polifoniki dokumanyň sesleriniň bilelikdäki ýaňlanmasyny dolandyrýar.

2. Polifoniýa mahsus hereketiň üznüksiz, akymly häsiýeti özara üstüni doldurýan (komplementar) ritmikanyň kanunalaýyklyklary bilen şertlenýär. Mysal üçin, bir heňiň ritmiki haýallandymalary beýleki sesde bolan ritmiki çaltlaşdymalar bilen gabat gelýärler we tersine. Şeýlelikde, heňler özara ritm taýdan bir-biriniň üstüni doldurýarlar we hereketiň umumy pulsuny emele getirýärler:

55.

I. S. Bah. «Fuga sungaty»,
Contrapunktus 9

3. Bilelikde ýaňlanýan heňleriň kadensiýalarynyň wagt taýdan deň gelmezligi-de umumylygyň bitewüligini şertlendirýär we beýan etmäniň üznüksizligini, akymlylygyny döredýär:

56.

I. S. Bah. b/II

Ýöne polifoniki eserlerde, mysal üçin, fugalarda ähli sesler üçin umumy kadensiýalar hem duş gelýärler.

4. Polifoniki dokumanyň berkemegine bir heňiň soňunyň beýleki heňiň başlamagy bilen wagt boýunça deň gelmegi ýardam edýär:

57.

I. S. Bah. «Fuga sungaty»,
Contrapunktus 4

58.

Ç. Nurymow. Iki sesli fuga

§14. Sesleriň arasyndaky interwal gatnaşyklarynyň kanunalaýyklyklary. Interwallaryň klassifikasiýasy. Konsonanslar

Iki sany kontrastly, intonasion taýdan ösen heňleriň utgaşmagy iki sesli polifoniki fakturany döredýär. Iki ýa-da birnäçe sesli gurluşy düzmekligiň tehniki usullary polifoniýanyň umumy esaslaryndan gelip çykýar. Bu usullaryň ählisini iki topara bölmek bolýar. Birinji topara heňleri düzmek usullary degişli. Beýleki topar sesleriň birleşmegine degişli usullary öz içine alýar.

Iki heňiň bilelikde ýaňlanmagy netijesinde birnäçe sazlaşyklar, ýagny interwallar emele gelýär. Polifoniýada bu sazlaşyklary-interwallary dogry ulanmak üçin ýörite düzgünler bar.

Saz teoriýasynda we garmoniýada bolşy ýaly, polifoniýada hem interwallar konsonanslara we dissonanslara bölünýärler.

Öz nobatynda konsonanslar iki görnüşe – kämil we bikämil konsonanslara bölünýärler.

Bellige almaly: polifoniýada kämil konsonanslara diňe prima, oktawa we kwinta interwallary degişli edilýär, kwarta bolsa dissonanslaryň hataryna goşulýar. Bikämil konsonanslara tersiýa we seksta degişli. Arassa kwartadan başga, dissonanslaryň toparyny sekunda, septima, nona we üçton, şeýle hem bu interwallara kybapdaş bolan goşma interwallar düzýärler.

Konsonirleýji interwallaryň ählisi, ýagny prima, oktawa, kwinta, tersiýa, seksta we olara kybapdaş goşma interwallar taýýarlanmany talap etmeýärler.

Bikämil konsonanslar has erkin ulanylýarlar. Olar parallel hereketi-de emele getirip bilerler. Emma, şeýle ýagdaýlarda tersiýalar we sekstalar ikiden-üçden köp bolmaly däl. Çünki, bu interwallaryň köp gezek yzygider parallel alynmagy heňleriň özbaşdaklygyny ýitirmeklige getirýär.

Kämil konsonanslar birnäçe çäklendirmeler bilen ulanylýarlar. Parallel we garşylykly kämil konsonanslar hem-de kämil konsonansa tarap göni hereket bütünleý gadagan. Olaryň hemmesi-de sesleriň özbaşdaklygyny bozýarlar:

59.

bolanok

a) **parallel kämil konsonanslar**

bolanok

b) **garşylykly kämil konsonanslar**

Ýokarky sesde böküş bolan ýagdaýynda kämil konsonansa tarap göni hereketiň effekti has gelişsiz. Şeýle hereketiň netijesinde emele gelen konsonanslara gizlin oktawalar, kwintalar we primalar diýilýär:

60.

bolanok

kämil konsonanslara göni hereket

Kämil konsonanslaryň garmoniki boş ýaňlanmagy sebäpli, olary, esasan, taktyň güýçli däl ülüşlerinde ulanmaly.

Primanyň owazlanmagynyň boş we hereketi saklaýan häsiýeti bar. Şol sebäpli ony taktyň güýçli ülüşlerinde diňe saz gurluşynyň başynda we soňunda ulanmaly. Gurluşyň içinde bolsa prima taktlaryň agyr bolmadyk wagtlarynda girizilýär:

61.

a)

b)

§15. Heňleriň arasyndaky interwal gatnaşyklarynyň kanunalaýyklyklary. Dissonanslar

Ýokarda aýdylyşy ýaly, polifoniýada dissonanslara sekunda, septima, arassa kwarta, üçtonlar we olara kybapdaş goşma interwallar – nonalar we kwartdesimalar degişli. Konsonanslardan tapawutlylykda, dissonirleýji interwallar taýýarlanmany we çözüdi talap edýärler. Biri-biriniň yzyndan gelýän dissonirleýji interwallar bilen hereket gadagan edilýär, sebäbi bu dissonansyň täsirini peseldýär. Dissonansyň ähmiýeti diňe konsonanslar bilen gurşalanda duýulýar.

Dissonansyň önünden we onuň yzyndan hökmany suratda konsonirleýji interwallar bolmaly. Dissonirleýji interwallaryň sesleri hiç haçan birbada bilelikde alynmaýar.

Dissonanslary güýçli, aram güýçli we güýçli däl ülüşlerde ulanmak bolýar.

Güýçli ülüşlerde olar diňe saklanma hökmünde, güýçli däl ülüşlerde – ötegçi we kömekçi dissonanslar hökmünde, aram güýçli ülüşlerde bolsa, saklanma ýa-da ötegçi dissonanslar hökmünde ulanylýarlar.

§16. Saklanma. Taktyň güýçli üleşündäki dissonanslar

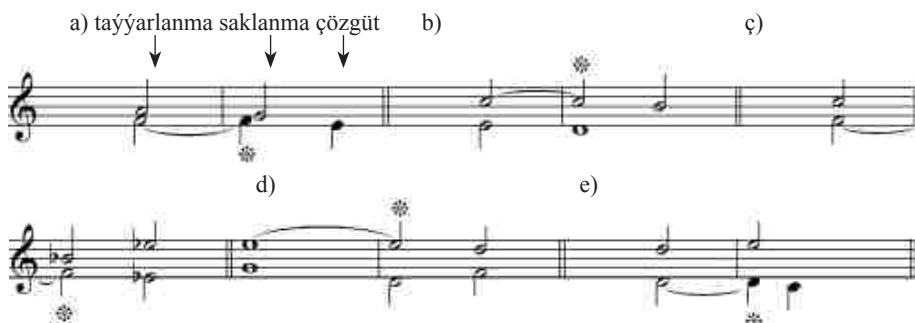
Taktyň güýçli üleşünde dissonanslar saklanma hökmünde ulanylýar. Kadaly ýazuwda dissonans hökmany suratda konsonans bilen taýýarlanylýar. Şeýle hem dissonans elmydama konsonansa çözülýär. Çözgüt bolsa diňe aşak gönükdirilen hereketde bolmaly.

Dissonirleýji interwallaryň sesleriniň hersi bellibir funksiýany ýerine ýetirýärler. Olaryň biri dissonirleýji, beýlekisi bolsa erkin ses bolýar. Erkin ses ýörite taýýarlanmany ýa-da çözgüdi talap etmeýär. Dissonirleýji sesi hökmany suratda taýýarlamaly we soňra çözgüt etmeli. Sekundada aşaky ses dissonirlenýär, onuň öwrülüşi bolan septimada (we kwartdesimada) ýokarky ses dissonirlenýär. Kwartada, nonada, üçtonda sesleriň ikisi-de dissonirlenip biler.

Saklanma üç tapgyrdan ybarat: 1) taýýarlanma; 2) saklanmanyň özi; 3) çözgüt. Şu tapgyrlaryň üçüsi hem interwalyň dissonirleýji sesinde geçirilýär.

Taýýarlanma güýçli ýa-da aram güýçli üleşde alynýar. Ol özüniň dowamlylygy boýunça saklanma bilen deň ýa-da ondan uzak bolmaly. Dissonans çärýeklik bilen taýýarlanylmaýar. Saklanma pursady-da taktyň güýçli üleşi bilen gabat gelmeli. Dissonansyň çözgüdi güýçli däl ülüşlerde amala aşyrylýar:

62.

Dissonirleýji sesiň çözgüdinde erkin ses öz ýerinde galýar ýa-da çözgüdiň sesi bilen konsonirleýji sese geçýär (62-nji mys.: ç), d)). Şeýlelikde, dissonansyň töwereginde (öň we yz ýanynda) konsonanslar bolmaly.

Üçtonlar, ýagny artdyrylan kwarta we kemeldilen kwinta güýçli ülüşde ulanylmaýarlar.

§17. Ötegçi we kömekçi dissonanslar. Taktyň güýçli däl üleşündäki dissonanslar

Dissonanslar taktyň güýçli däl üleşünde ötegçi we kömekçi sesler hökmünde ulanylýarlar. Şeýle ýagdaýlarda interwallaryň islendik sesi (erkin ýa-da dissonirleýji) ötegçi we kömekçi sesler hökmünde çykyş edip biler. Dissonirleýji interwallaryň ötegçi we kömekçi sesler arkaly emele gelmegi heňleriň gytaklaýyn hereketi şertlerinde geçýär. Diňe ötegçi ýa-da kömekçi sesiň çözgüt pursadynda ikinji sesi çözgüt sesi bilen konsonans döredýän sese geçirse bolýar. Diýmek, bir ses öz ýerinde galýar, beýlekisi bolsa hereket edýär:

63.

Unisona geçyän kömekçi sesi ulanmak rugsat edilmeyär:
64.

Taktyň güýçli däl üleşünde üçton ulanylyp bilner, emma ol diňe ötegçi ses arkaly emele gelmelidir:

65.

a) mümkin

b) mümkin
ötegçi

ç) etmeli däl

§18. Taktyň aram güýçli üleşündäki dissonanslar

Taktyň aram güýçli üleşünde dissonanslar saklanma hökmünde ulanylýarlar ýa-da ötegçi hereketiň netijesinde emele gelýärler. Şeýle dissonanslaryň taktyň aram güýçli üleşünde ýerleşmegi 16, 17-nji paragraflarda görkezilen düzgünler boýunça amala aşyrylýar.

Kömekçi dissonanslar taktyň aram güýçli üleşünde ulanylmaýarlar.

§19. Baglanan konsonanslar

Köplenç, taktyň güýçli we aram güýçli üleşlerinde saklanma görnüşli konsonanslar emele gelýärler. Olar sesleriň birinde sinkopaly ritm netijesinde döreýärler. Ýöne saklanmadan tapawutlylykda, bu ýerde sesleriň ikisi-de erkin bolýarlar:

66.

Tabşyryklar

I. Okamaly:

1. Мюллер Т. Полифония, с. 54–62.
2. Павлюченко С. А. Практическое руководство по контрапункту строгого письма. М., 1963.
3. Скребков С. Учебник полифонии. М., 1982. §4, 5.
4. Фраёнов В. Учебник полифонии. М., 2006. §52–55.

II. Derňemeli:

1. Мюллер Т. Полифонический анализ. Хрестоматия. 36–43-nji mysallar.

III. Düzmeli:

- 1) öňden berlen heňe ikinji heňi düzmeli;
- 2) iki sesli polifoniki mysallary düzmeli. Olary bir ýa-da iki nota düşeginde ýazmaly.

III баp IKISESLILIKDE ÇYLŞYRYMLY KONTRAPUNKT

§20. Ýönekeý we çylşyrymly kontrapunkt

Iki ýa-da birnäçe heňiň birleşmesine *kontrapunkt* diýilýär. Kontrapunktuň ýönekeý we çylşyrymly görnüşleri bar. *Ýönekeý kontrapunkt-*

da şol bir heňleriň täze görnüşli birleşmesi göz önünde tutulmaýar. *Çylşyrymly kontrapunkt* – şol bir heňleriň täze görnüşli sazlaşygynyň emele gelmegine mümkinçilik berýän heňleriň birikmesidir:

67.

O. di Lasso. Eserler, I tom

ilkibaş birleşme

birleşme

Ilkinji gezek ýaňlanýan heňleriň birikmesi *ilkibaş birleşme*, olaryň täze birikmesi *ýasama birleşme* diýlip atlandyrylýar.

§21. Çylşyrymly kontrapunktuň klassifikasiýasy

Çylşyrymly kontrapunkt iki esasy görnüşe bölünýär:

- 1) *süýşýän kontrapunkt*,
- 2) *öwrülýän kontrapunkt*.

Süýşýän kontrapunkt çylşyrymly kontrapunktuň iň bir wajyp görnüşidir. Süýşýän kontrapunktda ýasama birleşme heňleriň süýşmesi netijesinde emele gelýär.

Süýşýän kontrapunkt öz gezeginde iki görnüşe bölünýär:

- 1) *dikligine süýşýän kontrapunkt*,
- 2) *keseligine süýşýän kontrapunkt*.

Dikligine süýşýän kontrapunkt – heňleriň belentlik gatnaşyklarynyň (olaryň arasyndaky diklik boýunça aralygy) üýtgedilmesi, ýagny heňleriň golaýlaşmasy, daşlaşmasy ýa-da ýerini çalyşmasydyr.

Polifoniýada soňky ýagdaýyň (heňleriň ýerini çalyşmasy) has uly ähmiýeti bar. Dikligine süýşýän kontrapunktun bu görnüşiniň ýörite atlandyrylyşy bolup, oňa *goşa kontrapunkt* diýilýär.

68.

ilkibaş birleşme   1-nji ýasama birleşme   2-nji ýasama birleşme

Keseligine süýşýän kontrapunkt – heňleriň wagt gatnaşyklarynyň üýtgedilmesidir:

69.

ilkibaş birleşme   1-nji ýasama birleşme   2-nji ýasama birleşme

Dikligine we keseligine süýşýän kontrapunktlarynyň şertleri utgaşyp bilerler. Şeýle utgaşma çylşyrymly kontrapunktun ýene bir görnüşini – *ikitaraplaýyn süýşýän kontrapunkt* emele getirýär:

70.

Grigorýew S., Mýuller T.
Polifoniýa okuw kitaby, № 127

a) ilkibaş birleşme

A
B

b) ýasama birleşme

Öwrülýän kontrapunktda ýasama birleşme heňleriň öwürmesi – heň interwallarynyň ugrunyň üýtgemesi netijesinde emele gelýär. Şeýle ýagdaýlarda heňdäki ýokaryk ugrukdyrylan interwallar şol bir ululykly aşak ugrukdyrylan interwallar bilen çalyşýarlar we tersine, aşak ugrukdyrylan interwallar şol bir ululykly ýokaryk ugrukdyrylan interwallara öwrülýärler:

71.

a) ilkibaş birleşme

b) ýasama birleşme

§22. Dikligine süýşýän kontrapunkt. Heňleriň göni we garsylykly süýşmeleri

Dikligine süýşýän kontrapunkt – üýtgedilmeýän heňleriň arasyndaky belentlik gatnaşyklarynyň (interwal gatnaşyklarynyň) üýtgedilmesine esaslanýan süýşýän kontrapunktuň görnüşidir. Diýmek, dikligine süýşýän kontrapunktda ýazylan ilkibaş birleşme üýtgedilmeýän heňleriň dikligine süýşmeler üçin mümkinçilikleri öz içinde saklaýar.

Heňleriň dikligine süýşmeleriniň we olar bilen baglanyşykly heňleriň arasyndaky interwal gatnaşyklarynyň üýtgemeleriniň dürli ýagdaýlary bolup biler:

I.

1. Heňleriň arasyndaky aralyk giňelýär: ilkibaş birleşmedäki interwallaryň hersi ýasama birleşmede şol bir ululykda giňelýärler.

Heňleriň arasyndaky aralygynyň giňelmegi indiki ýagdaýlarda emele gelip biler:

a) heňleriň aşakysy öz ýerinde saklanylýar, ýokarky heň bolsa ýokaryk galýar:

4-nji shema

b) heňleriň ýokarkysy öz ýerinde saklanylýar, aşakysy bolsa aşak düşýär:

5-nji shema

ç) ýokarky heň ýokaryk galýar we şol bir wagtda aşaky heň aşak düşýär:

ilkibaş birleşme

I —————

II —————

ýasama birleşme

I —————

II —————

72.

ilkibaş birleşme

1-nji ýasama birleşme

2. Heňleriň arasyndaky aralyk kiçelýär: ilkibaş birleşmedäki interwallaryň hersi ýasama birleşmede şol bir ululykda kiçelýär.

Heňleriň arasyndaky aralygyň kiçelmegi indiki ýagdaýlarda emele gelip biler:

a) heňleriň aşakysy öz ýerinde saklanýar, ýokarky heň bolsa aşak düşýär:

ilkibaş birleşme

I —————

II —————

ýasama birleşme

I —————

II —————

b) heňleriň ýokarkysy öz ýerinde saklanýar, aşakysy bolsa ýokaryk galýar:

ilkibaş birleşme

I —————

II —————

ýasama birleşme

I —————

II —————

ç) ýokarky heň aşak düşýär we şol bir wagtda aşaky heň ýokaryk galýar:

9-njy shema

ilkibaş birleşme

I —————

II —————

ýasama birleşme

I —————

II —————

73.

ilkibaş birleşme

1-nji ýasama birleşme

2-nji ýasama birleşme

3-nji ýasama birleşme

Heňleriň diklik boýunça süýşmeleriniň şeýle görnüşine, ýagny olaryň biri-birinden daşlaşmagyna we bir-biri bilen golaýlaşmagyna *göni süýşmeler* diýilýär.

II.

Heňler ýerlerini çalyşýarlar: ilkibaş birleşmedäki ýokarky heň ýasama birleşmede aşaky heň, aşakysy bolsa ýokarky heň bilen ýerini çalyşýarlar. İlkibaş birleşmedäki interwallaryň hersi ýasamada öwrülen görnüşde bolýar:

74.

ilkibaş birleşme

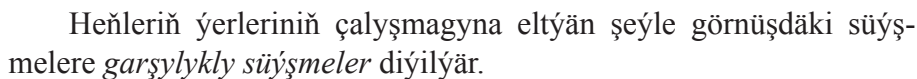
1-nji ýasama birleşme

2-nji ýasama birleşme

3-nji ýasama birleşme

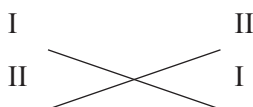
4-nji ýasama birleşme

5-nji ýasama birleşme

Iki sesli birleşmelerde garşylykly süýşmeleri aşakda görkezilen shema arkaly häsiýetlendirse bolýar:

10-njy shema

Garşylykly süýşmeler – heňleriň golaýlaşmagyna eltyän göni süýşmeleriň aýratyn bir ýagdaýydyr: heňler golaýlaşýarlar we bellibir nokada ýetensoň, ýerlerini çalyşýarlar.

§23. Goşa kontrapunkt

Goşa kontrapunkt – çylşyrymly kontrapunktuň iň giň ulanylyşan görnüşidir. *Goşa kontrapunktda* heňler öz ýerlerini çalyşýarlar. Netijede heňleriň hersi iki rolda çykyş edýärler: ilkibaş birleşmede ýokarky bolan heň täze birleşmede aşakyheňe öwrülýär ýada tersine. Hut şu sebäpli şeýle görnüşdäki kontrapunkta *goşa kontrapunkt* diýilýär:

11-nji shema

Üç heň ýerlerini çalşan ýagdaýynda *üçem kontrapunkt* emele gelýär. Meselem:

12-nji shema

ilkibaş birleşme	ýasama birleşme
A	C
B	A
C	B

Dört heň ýerlerini çalşan ýagdaýynda *dördem kontrapunkt* emele gelýär. Goşa kontrapunkt bilen deňeşdirilende üçem we dördem kontrapunktlaryň seýrek ulanylýandygyny bellemeli.

Goşa kontrapunktdaky birleşmäni ýazanda, heňleriň diklik boýunça süýşmeleriniň netijesinde ilkibaş birleşmedäki interwallardan ýasamada haýsy interwallaryň dörejekdigini öňünden bilmelidir. Bu bolsa dikligine süýşýän kontrapunktuň görkezijisi we oňa degişli hasaplar arkaly amala aşyrylýar.

§24. Dikligine süýşýän kontrapunktuň görkezijisi

Polifoniýada interwallar sesleriň (notalaryň) sany boýunça däl-de, ädimleriň, ýagny sekundalaryň sany boýunça belgilenýärler. Meselem, primada – 0 ädim (mysal üçin, do-do), sekundada – 1 ädim (mysal üçin, do-re), tersiýada – 2 ädim (do-re, re-mi) we ş. m. Netijede, prima – «0», sekunda – «1-lik», tersiýa – «2-lik» sanlar bilen belgilenýärler we ş. m.² Ýönekeý interwallaryň adaty we polifoniýadaky sanlaýyn belgilenişini tablisada görkezeliň:

1-nji tablisa

interwal	saz teoriýasyndaky belgilenişi	polifoniýadaky belgilenişi
1	2	3
prima	1	0
sekunda	2	1

² Bu sistema rus kompozitory S. Taneýew tarapyndan girizildi.

1	2	3
tersiýa	3	2
kwarta	4	3
kwinta	5	4
seksta	6	5
septima	7	6
oktawa	8	7
nona	9	8
desima	10	9
undesima	11	10
duodesima	12	11

Dikligine süýşýän kontrapunktda heňleriň hersi dikligine (ýokaryk ýa-da aşak) hereket edýär. Bir heňiň göçürme interwaly v harpy bilen belgilenýär (lat. v – vertikalis, ýagny wertikally, dik). Mysal üçin, $vI = -3$, $vII = +7$, ýa-da $I^v = -^5$, $II^v = +^1$, ýa-da I^{v-4} , II^{v+6} . San göçürme interwalyny görkezýär. Sanyň öňündäki «-» we «+» ýaly belgiler heňleriň ýokaryk ýa-da aşak hereket edýändigini görkezýär.

Ýokarky heň ýokaryk galanda ýa-da aşaky heň aşak düşende (ýa-da heňleriň ikisi hem bir wagtda ýokarkysy – ýokaryk, aşakysy – aşak süýşende) olaryň arasyndaky aralyk giňelýär. Diýmek, heňler bir-birinden daşlaşýarlar. Heňleriň şeýle hereketine *položitel* hereket diýilýär we göçürme interwalyny görkezýän sanyň öňünde «+» belgi goýulýar:

75.

ilkibaş birleşme

1-nji ýasama birleşme

2-nji ýasama birleşme

3-nji ýasama birleşme

$vI = +2, vII = 0$

$vI = 0, vII = +2$

$vI = +1, vII = +2$

Ýokarky heň aşak süýşende ýa-da aşaky heň ýokaryk galanda (ýa-da heňleriň ikisi hem bir wagtda ýokarkysy – aşak, aşakysy – ýokaryk süýşende) olaryň arasyndaky aralyk kiçelýär. Diýmek, heňler bir-birine golaýlaşýarlar. Heňleriň şeýle hereketine *otrisatel* hereket diýilýär we göçürme interwalyny görkezýän sanyň önünde «-» belgi goýulýar:

76.

ilkibaş birleşme   1-nji ýasama birleşme

$vI = -2, vII = 0$

2-nji ýasama birleşme   3-nji ýasama birleşme

$vI = 0, vII = -2$ $vI = -1, vII = -1$

Heňler ýerlerini çalşanlarynda (garşylykly süýşmeler) olaryň ikisi-de *otrisatel* hereket edýärler. Goşa kontrapunktda heňleriň göçürme interwallarynyň umumy jemi çykarylýar. Oňa *dikligine süýşýän kontrapunktuň görkezijisi* diýilýär. Heňleriň göçürme interwallarynyň algebraik jemi **Iv** belgisi bilen belgilenýär (lat. «**I**» – index – görkezijisi, «**v**» – vertikal – wertikally, dik). Diýmek, $Iv = vI + vII$. Formuladaky birinji san ýokarky heňiň hereketini, ikinjisi bolsa aşaky heňiň hereketini görkezýär. Mysal üçin, $Iv = I^{-3} + I^{-4} = -7$:

77.

ilkibaş birleşme   1-nji ýasama birleşme

$Iv = I^0 + II^{-7} = -7$

2-nji ýasama birleşme   3-nji ýasama birleşme

$Iv = I^{-7} + II^0 = -7$ $Iv = I^{-4} + II^{-3} = -7$

Indeks wertikalisiň has gysgaldylan görnüşindäki belgilenişi hem ulanylýar: $Iv = -3 + (-4) = -7$.

§25. Oktawanyň goşa kontrapunkty

Oktawanyň goşa kontrapunkty goşa kontrapunktuň has giň ulanylyşan görnüşleriniň biridir. Oktawanyň goşa kontrapunktuň görkezijisi «7-lik» sanyna deňdir: $Iv = -7$. Diýmek, ilkibaş birleşmedäki iki heňiň arasyndaky emele gelýän interwallaryň ählisi ýasama birleşmede oktawa boýunça öwrülýärler: prima – oktawa, sekunda – septima, tersiýa – seksta, kwarta – kwinta, kwinta – kwarta, seksta – tersiýa, septima – sekunda, oktawa – prima öwrülýär:

78.

ilkibaş birleşme

ýasama birleşme
 $Iv = -7$ (vI = 0, vII = -7)

Görşümüz ýaly, ilkibaş birleşmedäki kwinta interwaly (konsonans) ýasama birleşmede kwarta (dissonans) öwrülýär. Bu ýagdaýy göz önünde tutup, ilkibaş birleşmäni ýazanda kwintany dissonans hökmünde (saklanma, ötegçi ýa-da kömekçi görnüşinde) ulanmaly. Ilkibaş birleşmedäki kwintada, kwartada bolşy ýaly, sesleriň ikisi hem dissonirleýji bolup biler.

«7-lik» sany iki heňiň göçürme interwallarynyň jemi bolup durýar. «7-ligi» islendik iki sana bölse bolýar. Meselem, $Iv = -3 + (-4)$ (ýokarky heň kwarta aşak düşürilýär, aşaky heň kwinta ýokaryk galdyrylýar), $Iv = -2 + (-5)$ (ýokarky heň tersiýa aşak düşürilýär, aşakysy seksta ýokaryk galdyrylýar), $Iv = -6 + (-1)$ (ýokarky heň septima aşak düşürilýär, aşakysy sekunda ýokaryk galdyrylýar), $Iv = -4 + (-3)$ (ýokarky heň kwinta aşak düşürilýär, aşakysy kwarta

ýokaryk galdyrylýar), $Iv = 0 + (-7)$ (ýokarky heň öz ýerini üýtgedenok, aşakysy bolsa oktawa ýokaryk galdyrylýar) we ş. m. Mysallar:

79.

ilkibaş birleşme   1-nji ýasama birleşme   2-nji ýasama birleşme

$Iv = -7$ $vII = 0$ $vI = -3$ $vII = -4$

3-nji ýasama birleşme   4-nji ýasama birleşme   5-nji ýasama birleşme

$Iv = -2$ $vII = -5$ $vI = -6$ $vII = -1$ $vI = -1$ $vII = -6$

Mysallardan görşümüz ýaly, oktawanyň goşa kontrapunktunyň görkezijisini aňladýan «7-lik» sanyň islendik iki sana bölünişi ýasama birleşmeleriniň ählisinde şol bir netijä eltýär: olar bir-birinden diňe belentlik bilen tapawutlanýarlar, heňleriň arasyndaky interwal gatnaşyklary bolsa birmeňzeş.

Oktawanyň goşa kontrapunktunyň görkezijisiniň dürli wariantlary bar: $Iv = -14$ we $Iv = -21$. Olaryň ulanylyşy ilkibaş birleşmedäki heňleriň arasyndaky interwal aralygy bilen baglanyşykly. İlkibaş birleşmede heňleriň arasyndaky aralyk oktawanyň çäklerinden çyk-madyk ýagdaýynda oktawanyň goşa kontrapunktunyň görkezijisiniň esasy görnüşi, ýagny $Iv = -7$ ulanylýar. Eger-de bu aralyk oktawadan giň bolsa, onda $Iv = -14$ warianty, iki oktawadan giň bolsa $Iv = -21$ warianty ulanylýar. Meselem, ilkibaş birleşme oktawadan giň interwal-laryny (8, 9, 10) öz içine alýar. Şeýle ýagdaýda esasy görkezijiniň ulanylmagy ($Iv = -7$) heňleriň ýerleri bilen çalyşmagyna däl-de, diňe olaryň golaýlaşmagyna eltýär. Diýmek, $Iv = -14$ görkezijiniň ulanyl-magy talap edilýär.

Oktawanyň goşa kontrapunktunyň wariantlarynyň ulanylmagy onuň esasy görnüşiňiň düzgünleri bilen baglanyşykly. Ýöne $Iv = -14$ bolan ýagdaýynda güýçli ülüşde alnan nonada diňe aşaky ses saklanyl-

ýar. Sebäbi, ýasama birleşmede nona ýokarky ses bilen dissonirlenýän septima interwalyna öwrülýär.

Şeýlelikde, oktawanyň goşa kontrapunktuna ($Iv = -7$) degişli iki esasy düzgün bar:

1) ilkibaş birleşmäni ýazanda kwintany dissonans hökmünde ulanmaly. Çünki, ol ýasama birleşmede dissonirleýji sazlaşyk bolan kwarta interwalyna geçýär. Hut şonuň üçin kwinta kwartany ulanmak düzgünleri boýunça saklanma, ötegçi ýa-da kömekçi dissonans görnüşinde ulanylmalydyr. Käbir ýagdaýlarda ýokarky sesde saklanma döredýän kwinta kwarta çözülýär. Şu kwartany ötegçi ýa-da kömekçi diýip hasaplamaly we öz nobatynda çözmeli:

80.

a) saklanma netijesinde emele gelýän kwinta

ilkibaş birleşmeler

ýasama birleşmeler

b) ötegçi sesleriň netijesinde emele gelýän kwinta

ilkibaş birleşmeler

ýasama birleşmeler

ç) kömekçi sesleriň netijesinde emele gelýän kwinta

ilkibaş birleşmeler

ýasama birleşmeler

2. $Iv = -7$ ulananda ilkibaş birleşmede heňleriň arasyndaky aralyk oktawanyň çäginde çykmalý däl.

§26. Duodesimanyň goşa kontrapunktý

Duodesimanyň goşa kontrapunktý goşa kontrapunktada heňleriň göçürme interwallarynyň jemi ($vI + vII$) duodesimany döreden ýagdaýynda emele gelýär.

Duodesimanyň goşa kontrapunktuna gabat gelýän dikligine süýşýän kontrapunktun görkezijisi: $Iv = -11$. Bu görkezijiniň dürli wariantlary ulanylýar: $Iv = -18$ ($11+7$) we $Iv = -25$ ($18+7$). Eger ilkibaş birleşme duodesimadan giň interwallary öz içine als, onda $Iv = -18$ warianty ulanylmak zerurlygy döreýär. İlkibaş birleşmede heňleriň arasyndaky interwallar has giň bolan ýagdaýynda $Iv = -25$ warianty ulanylýar.

Duodesimanyň goşa kontrapunktunda ilkibaş birleşmedäki interwallaryň ýasama birleşmede haýsy interwallara öwrülýändigini şu aşakdaky shemada görkezmek bolýar:

81.

ilkibaş birleşme

ýasama birleşme
Iv = -11
(vI = 0, vII = -11)

Duodesimanyň goşa kontrapunktuna degişli düzgünler:

1) ilkibaş birleşmedäki sekstany dissonirleýji interwal diýip hasaplamaly. Çünki, ol ýasama birleşmede dissonirleýji septima öwrülýär. Şonuň bilen baglylykda, sekstalaryň parallel hereketi gadagan edilýär. Seksta saklanmada, ötegçi we kömekçi hereketlerde ulanylýar. Saklanmada seksta diňe aşaky ses bilen gatnaşýar, sebäbi onuň öwrülüşi bolan septima diňe ýokarky ses bilen dissonirlenýär. Şeýle saklanmanyň netijesinde emele gelýän septimany ötegçi ýa-da kömekçi dissonans diýip hasaplamaly, ol hem öz nobatynda çözülmeli:

82.

a) saklanma netijesinde emele gelýän seksta

ilkibaş birleşmeler

ýasama birleşmeler

b) ötegçi sesleriň netijesinde emele gelýän seksta

ilkibaş birleşmeler

ç) kömekçi sesleriň netijesinde emele gelýän seksta

ilkibaş birleşmeler

ýasama birleşmeler

2) ilkibaş birleşmede iň giň interwal duodesima bolan ýagdaýynda undesima saklanmada diňe ýokarky ses bilen gatnaşýar. Sebäbi, ýasama birleşmede ol sekunda öwrülýär. Sekundada bolsa aşaky ses dissonirleýji hökmünde çykyş edýär:

83.

ilkibaş birleşme

ýasama birleşme

$Iv = -11$ ($I = -5$, $II = -6$)

Bu düzgün $Iv = -18$ we $Iv = -25$ deňişli däl.

§27. Desimanyň goşa kontrapunktý

Desimanyň goşa kontrapunktunda heňleriň süýşme interwallarynyň jemi desimany emele getirýär.

Desimanyň goşa kontrapunktunyň görkezijisi: $Iv = -9$. Eger ilkibaş birleşme desimadan uly unterwallary öz içinde saklasa, onda desimanyň goşa kontrapunktunyň $Iv = -16$ ($9+7$) we $Iv = -23$ ($16+7$) wariantlaryny ulanmaly.

Ilkibaş birleşmedäki interwallaryň ýasama birleşmedäki interwallara öwürilmegi indiki shemada görkezilýär:

84.

ilkibaş birleşme

ýasama birleşme
Iv = -9 (vI = 0, vII = -9)

Shemada görnüşi ýaly, ilkibaş birleşmedäki bikämil konsonanslaryň ählisi kämil konsonanslara geçýärler. Şuny nazara alyp, ilkibaş birleşmede tersiýalar, sekstalar, desimalar bilen parallel hereket etmeli däl. Mundan başga-da, desimanyň goşa kontrapunktunyň ýene-de iki sany aýratynlygy bar. Olaryň birinjisi: ilkibaş birleşmedäki sesleriň ikisi bilen dissonirlenip bilýän kwarta interwaly ýasama birleşmede diňe ýokarky ses bilen dissonirlenýän septima öwrülýär. Ikinjisi: ilkibaş birleşmedäki sesleriň ikisi bilen dissonirlenip bilýän nona interwaly ýasama birleşmede diňe aşaky ses bilen dissonirlenýän sekunda öwrülýär. Desimanyň goşa kontrapunktuna degişli düzgünleri şu sanalyp geçilen aýratynlyklar bilen baglanyşykly.

Şeýlelikde, desimanyň goşa kontrapunktunyň esasy kadalary indikiden ybarat:

1) heňleriň parallel hereketi bütinleý ulanylmaýar. Sebäbi, ilkibaş birleşmedäki bikämil konsonanslaryň ählisi (tersiýalar, sekstalar we desimalar) ýasama birleşmede kämil konsonanslara (oktawa, kwinta, prima) öwrülýärler;

2) şonuň bilen baglylykda ilkibaş birleşmede kämil we bikämil konsonanslary gezekleşdirip ulanmaly;

3) kwarta saklanmada diňe aşaky ses bilen gatnaşýar, diýmek onuň diňe aşaky sesi dissonirleýji bolup bilýär. Sebäbi, ýasama birleşmede ol septima öwrülýär. Septimada bolsa diňe ýokarky ses dissonirlenýär;

4) Iv = -9 bolanda nona saklanmada diňe ýokarky ses bilen gatnaşýar. Sebäbi, ýasama birleşmede ol sekunda öwrülýär. Sekundada bolsa diňe aşaky ses dissonirlenýär:

85.

Desimanyň goşa kontrapunkty oktawanyň we duodesimanyň goşa kontrapunktlary bilen deňeşdirilende seýrek ulanylýar.

§28. Goşa kontrapunktuň çylşyrymly görkezijisi

Goşa kontrapunktuň çylşyrymly görkezijisi diýlip (oňa başgaça süýşmäniň çylşyrymly görkezijisi diýilýär), goşa kontrapunktuň dürli görkezijileriniň bir wagtda ulanylmagyna aýdylýar. Diýmek, ilkibaş birleşme iki ýa-da üç görkezijileriň çäklendirmeleri göz önünde tutulyp düzülýär. Şeýle ýagdaýda şol bir ilkibaş birleşmeden iki-üç sany dürli görnüşdäki ýasama birleşme çykarsa bolýar. Olaryň hersi goşa kontrapunktuň aýratyn görkezijisiniň esasynda çykarylýar. Goşa görkeziji, adatça, oktawanyň we duodesimanyň goşa kontrapunktlaryny, üçem görkeziji – oktawanyň, desimanyň we duodesimanyň goşa kontrapunktlaryny utgaşdyrýar. Meselem, ilkibaş birleşme $I_v = -7$, $I_v = -11$ we $I_v = -9$ ulanylmagy bilen ýazylan:

86.

Grigoryew S., Myuller T.
Polifoniya okuw kitaby, № 120

Şu birleşmeden üç sany ýasama birleşme çykarylýar:

87.

a)

b)

$Iv = -11 (-4 + (-7))$

ç)

$Iv = -9 (-2 + (-7))$

§29. Keseligine süýşýän kontrapunkt

Keseligine süýşýän kontrapunkt süýşýän kontrapunktuň aýratyn bir görnüşidir. Onda ýasama birleşmeler heňleriň wagt boýunça süýşmeleriniň netijesinde emele gelýärler. Diýmek, heňleriň giriş etmeginiň wagt aralygy üýtgeýär:

88.

J. Palestrina. Eserler, XVI tom

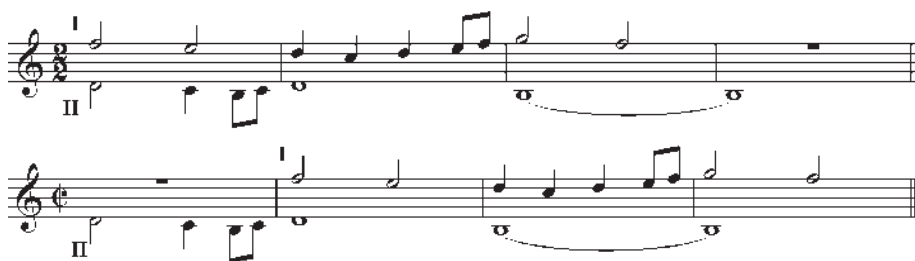
a) ilkibaş birleşme

b) ýasama birleşme

Heňleriň wagt boýunça süýşmeleri **Ih** (index gorisontalis) belgisi bilen belgilenýär. Şol arkaly heňleriň «çep» ýa-da «sag» tarapyna süýşmeleri ritmiki dowamlylyklarynyň ýa-da taktlaryň sany bilen görkezilýär. Meselem, 88-nji mysal üçin Ih bir takta deň ($Ih = +1$), 89-njy mysalda bolsa $Ih = -1$:

89.

90-njy mysalda I_h sekizlik nota deň ($I_h = -1/8$):

90.

M. Rawel. «Kupereniň mazary»

a) ilkibaş birleşme

Allegro moderato

b) ýasama birleşme

Allegro moderato

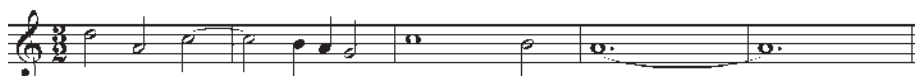

Keseligine süýşýän kontrapunktun düzüliş tehnikasy goşmaça üçünji setiriň ulanylmagyna esaslanýar.

Keseligine süýşýän kontrapunktun düzüliş tehnikasy:

1) birinji (başlangyç) heň düzülýär:

91.

2) ýasama birleşmede heňleriň giriş edýän pursatlarynyň golaýlaşma ýa-da daşlaşma wagty (taktlaryň ýa-da takt ülüşleriniň sany) kesgitlenilýär. Şeýle girişmelerin wagt boýunça daşlaşmalary ýa-da

golaýlaşmalary iki ülüşli ölçegde ýarym takt galyndysyz bölünýän aralykda ($\frac{1}{2}$, $1\frac{1}{2}$, 2, $2\frac{1}{2}$ we ş. m.) has amatly edilýär. Eger heň üç ülüşli ölçegde ýazylan bolsa, onda бүтін 1 takta (2, 3, 4) deň bolan süýşmäni saýlamalydyr;

3) şondan soň birinji ýazylan heň başga setirde (mysal üçin, ortaky-da) şol bir belentlikde, emma wagt boýunça süýşmegi bilen göçürilýär. Netijede, hyýaly kanon emele gelýär. Kanonda iki sesiň arasyndaky emele gelýän nädogry sazlaşyklaryň hiç hili ähmiýeti ýok:

92.

4) üçünji setirde ikinji heň ýazylýar. Ol hyýaly kanonyň her aýratyn sesi bilen ýönekeý kontrapunktuň talaplaryna laýyk bolan iki sesli birleşmäni emele getirýär:

93.

esasy ses

kontrapunkt

5) täze düzülen heň hyýaly kanonyň başlangyç heňi bilen ilkibaş birleşmäni düzýär. Bu birleşmäni aýratyn göçürmeli:

94.

6) şol bir heň hyýaly kanonyň ikinji heňi bilen ýasama birleşmäni düzýär. Ony hem aýratyn göçürmeli:

95.

§30. Ikitaraplaýyn süýşýän kontrapunkt

Ikitaraplaýyn süýşýän kontrapunkt – keseligine we dikligine süýşýän kontrapunktlaryň utgaşdyrmasydyr:

96.

J. Palestrina. Eserler, XIII tom

a) ilkibaş birleşme

b) ýasama birleşme

Şeýle kontrapunktda heňler hem dikligine, hem-de keseligine süýşýärler. Ikitaraplaýyn süýşýän kontrapunkt özüniň düzüliş tehnikaşy boýunça keseligine süýşýän kontrapunktda kybapdaş. Ýöne olaryň arasynda uly bolmadyk tapawut bar. Bu tapawut indikiden ybarat: hyýaly kanon unisona däl-de, saýlanyp alnan süýşme interwala ýazylýar; kontrapunktirleýji heň bolsa, kanonyň iki sesi bilen dogry utgaşmaly:

S. Skrebkow. Polifoniya okuw kitaby. № 68

Bu mysalda hyýaly kanonyň ikinji sesi bir taktdan soň we nona aşakdan ýazylýar. İlkibaş we ýasama birleşmeleri çykaralyň:

98.
a) ilkibaş birleşme

b) ýasama birleşme

Tabşyryklar

I. Okamaly:

1. Павлюченко С. Практическое руководство по контрапкту строгого письма.

II. Derňemeli:

1. Мюллер Т., Полифонический анализ. Хрестоматия. 55–71-nji mysallar.
2. Хрестоматия по чтению хоровых партитур. Составитель Б. Тевлин. М., 1975;
3. T. Morli. Kansonetta;
4. L. Marensio. «С вами разлука»;
5. G. Dýufai. «Ave Regina» moteti, 1–21-nji taktlar.

III. Düzmeli:

- 1) oktawanyň, duodesimanyň we desimanyň goşa kontrapunktларыnyň ulanylmagyndaky mysallar;
- 2) goşa kontrapunktуň çylşyrymly görkezijileriniň ulanylmagyndaky mysallar;
- 3) keseligine süýşýän kontrapunktуň ulanylmagyndaky mysallar;
- 4) ikitaraplaýyn süýşýän kontrapunktуň ulanylmagyndaky mysallar.

IV bap IKISESLILIKDE IMITASIÝA

§31. Kesgitleme we umumy düşünje. Imitasiýanyň gurluşy

Imitasiýa – polifoniki usullaryň iň wajyplarynyň biri. *Imitasiýa* (lat. «imitatio» – öýkünme) – şol bir heňiň iki ýa-da birnäçe seslerde nobatma-nobat, yzygiderli geçirilmegi. Imitasiýanyň başlangyç sesine *başlangyç ses* ýa-da *proposta* (ital. «proposta» – sözlem), ikinji bolup goşulýan sesine *imitirleýji* ses ýa-da *risposta* (ital. «risposta» – jogap, garşylyk) diýilýär. *Proposta* gysgaça «P» harpy bilen, *risposta* – «R» harpy bilen belgilenýär. *Risposta* başlananda oňa täze heň, ýagny kontrapunktirleýji ses goşulýar. Bu heň *propostanyň* dowamy bolup durýar. Oňa *garşyheň* (belgisi: G) diýilýär:

Diýmek, imitasiýa üç esasy kompozision elementlerinden düzülýär:

- 1) proposta (başlangyç ses, tema);
- 2) risposta (jogap, imitirleýji ses);
- 3) garşyheň.

Imitasion gurluş üç-dört sesden (propostadan başga) ybarat bolan köp ýagdaýynda ikinji, üçünji we ş. m. rispostalar döreyärler. Käwagt köp sesli imitasiýa iki, üç dürli propostany öz içinde jemleýär. Şeýle imitasiýalara *goşa we üçem imitasiýalar* diýilýär.

Dürli seslerde şol bir heňniň yzygiderli geçirilmegi saz formasynyň ösdürilmegine, onuň göwrüminiň ulalmagyna we şol bir wagtyň özünde bu formanyň tematiki taýdan bitewüligine eltýär. Hut şonuň bilen baglylykda imitasiýa forma emele getiriş serişdeleriň arasynda iň wajyplarynyň biri hasaplanýar we dürli döwürdäki, şeýle hem dürli stildäki sazlarda, aýratyn-da, polifoniki eserlerde köp ulanylýar.

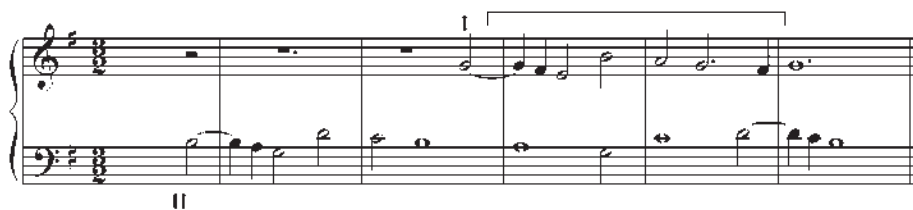
§32. Imitasiýanyň görnüşleri

Imitasiýalar üç tarapdan häsiýetlendirilýärler:

1) sesleriň giriş etmeginiň tertibi ýa-da imitasiýanyň tarapy, imitasiýanyň ugry (jogap temanyň aşagyndan ýa-da ýokarsyndan geçirilýär):

100.

- a) I _____
II _____

b) I —————

II —————

2) imitasiýa interwaly, ýagny sesleriň arasyndaky interwal aralygy:

101.

a) tersiýa aşakdan başlanan imitasiýa

b) oktawa ýokardan başlanan imitasiýa

3) sesleriň giriş etmeginiň wagt taýdan aralygy (tema jogapdan soň näçe wagtdan goşulýar). Meselem, 100-nji, 101-nji mysallarda sesleriň arasyndaky wagt aralygy iki takta deň.

Imitasiýa interwaly dürli-dürli bolup bilýär. Saz tejribesinde, esasan, ýokarky we aşaky oktawa, ýokarky kwinta we aşaky kwarta interwallara edilen imitasiýalar ulanylýarlar. Häzirki döwürde bolsa tersiýaly, sekundaly, nonaly we ş. m. imitasiýalar hem duş gelýärler.

100-nji a) mysalda görkezilen imitasiýany häsiýetlendireliň: bu imitasiýa ýokarky seksta edilen, sesleriň arasyndaky wagt aralygy iki takta deň.

Imitasiýanyň dürli görnüşleri bar. Olar, ilkinji nobatda, propostanyň heňi rispostada nähili görnüşde gaýtalanýandygyna bagly bolýar.

Ýönekeý we kanoniki imitasiýalary tapawutlandyrýarlar.

Ýönekeý imitasiýada imitirleýji ses propostanyň diňe başdaky, ýagny bir sesde beýan edilen bölejigini gaýtalaýar. Şondan soň sesler erkin ösdürilip, polifoniki gurluşy kadensiýa bilen tamamlayarlar:

102.

Ýönekeý imitasiýanyň shemasy:

13-nji shema

a b
a₁ + ýönekeý kontrapunkt we kadensiýa

Kanoniki imitasiýa ýa-da *kanon* diýlip üznüksiz, yzygiderli imitasiýa aýdylýar. Onda sesleriň ählisinde diňe başdaky bir sesli bölejigi däl-de, eýsem, garşyheňler-de gaýtalanýar:

103.

Kanoniki imitasiýanyň shemasy:

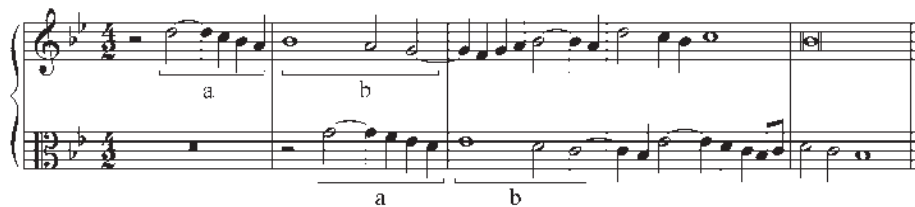
14-nji shema

a b c d₁ e we ş. m.
a₁ b₁ c₁ d₁

Eger-de imitirleýji sesde diňe proposta we garşyheňiň birinji böle-
gi gaýtalsansa, onda şeýle imitasiýa *aralyk görnüşli imitasiýa* diýilýär:

104.

Aralyk görnüşli imitasiýanyň shemasy:

15-nji shema

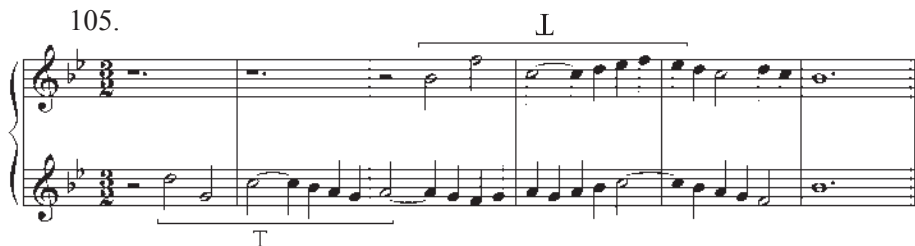
a   b   c
         a₁   b₁   + ýönekeý kontrapunkt we kadensiýa

Imitasiýanyň takyk we nätakyk (özgerdilen) görnüşleri bar. Takyk imitasiýa başgaça *göni imitasiýa* diýilýär. Şeýle imitasiýada risposta propostanyň heňini takyk gaýtalaýar.

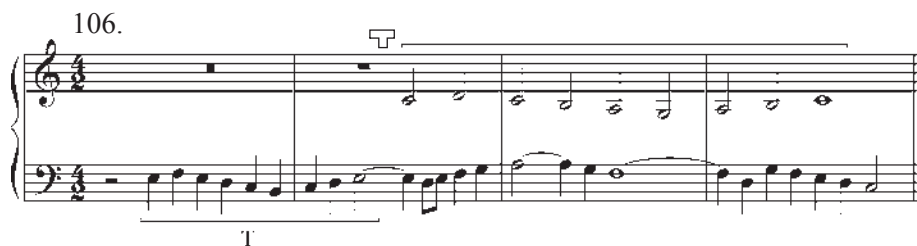
Imitasiýanyň özgerdilen görnüşlerine şu aşakdakylar degişli:

1) *öwrülen imitasiýa*. Şeýle imitasiýada risposta propostanyň heňiniň öwrülmesi bolýar. Diýmek, propostanyň heňindäki interwal-laryň ählisi rispostada öwrülen görnüşinde («başaşak») – ululygyny sak-lap, emma ugruny üýtgedip) geçirilýärler. Belgisi – L. Öwrülen imita-siýa başgaça «aýna» imitasiýasy (зеркальная имитация) hem diýilýär:

105.

2) *ulaldylan imitasiýa*. Rispostada propostanyň heňi gaýtalananda onuň nota dowamlylyklary ýarym, bir, iki esse we ş. m. ulaldyl-ýar. Belgisi – □:

3) *kiçeldilen imitasiýa*. Imitirleýji ses başdaky sesiň heñini ýarym, bir, iki esse we ş. m. kiçeldilen nota dowamlylyklary bilen geçirýär. Belgisi – t:

4) *tersleýin* (ýa-da *leňňeç ýörişli*) *imitasiýa*. Imitirleýji ses başdaky sesiň heñini ters hereketde – soňky notadan birinji nota çenli geçirýär («soňundan başyna»). Belgisi – ⇐:

Imitasiýanyň dürli görnüşleriniň aýratynlyklary utgaşyp bilerler. Meselem, rispostada propostanyň heñi ters hereketde we ulaldylan görnüşde geçirilip bilner:

Imitasiýanyň ýokarda häsiýetlendirilen görnüşleriniň ählisi kadaly we erkin bolup bilerler.

Eger imitirleýji ses başdaky sesiň heñini göni ýa-da ters hereketde, ulaldylan, kiçeldilen, öwürülen görnüşde ýa-da aýdylan görnüşleriň aýratynlyklaryny utgaşdyryp, ýöne şol bir wagtyň özünde heñiň interwalikasyny üýtgetmän saklap gaýtalasa, onda olaryň ählisi *kadaly imitasiýanyň görnüşleri* diýlip hasaplanylýar. Eger-de risposta propostanyň heñiniň umumy heň şekilini we ritmikasyny saklap, onuň interwal ädimlerini bolsa erkin üýtgedip gaýtalasa, onda *erkin imitasiýa* emele gelýär:

110.

Tema

temanyň erkin warianty

Erkin imitasiýanyň aňrybaş ýagdaýy – *ritmiki imitasiýa*: rispostada propostanyň heñiniň diňe ritmiki şekili gaýtalanýar, sesbelentlik liniýasy bolsa saklanylmaýar. Meselem, ritmiki kanon:

111.

§33. Imitasiýanyň düzülişi

Ýönekeý imitasiýanyň düzüliş usuly dört tapgyrdan ybarat:

1) ilki bilen başdaky heňň bir sesli bölegi düzülýär (imitirleýji sesiň başlanýan pursadyna çenli) – «A»:

112.

A

2) soňra bu bölek imitasiýanyň göz önünde tutulýan interwalyna ýa-da imitasiýanyň göz önünde tutulýan görnüşine laýyklykda (meselem, ulaldylan, öwrülen we ş. m.) imitirleýji sese geçirilýär – «A₁»:

113.

A

3) geçirilen bölege başdaky sesde garşyheň düzülýär – «B»:

114.

A₁ (1-nji tapgyr)   A₁ (2-nji tapgyr)   B (3-nji tapgyr)

4) şondan soň sesleriň ikisi-de kadensiýa bilen tamamlanýan erkin kontrapunktirlenmä geçýärler:

115.

A (1-nji tapgyr) A (2-nji tapgyr) B (3-nji tapgyr) erkin kontrapunktirlenme (4-nji tapgyr)

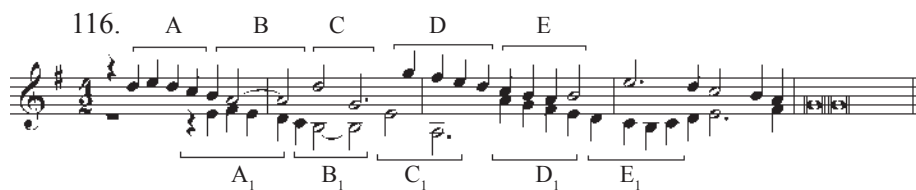
Getirilen imitasiýany harplaýyn shemada görkezse bolýar:

16-njy shema

imitirleýji ses:	A ₁
başlangyç ses:	A B

Kanoniki imitasiýanyň (kanonyň) düzülişi ilki başda ýönekeý imitasiýanyň düzülişi bilen kybapdaş. Tapawudy dördünji tapgyrdan başlaýar:

- 1) başlangyç sesiň bir sesli bölegi düzülýär – «A»;
- 2) bu bölek gerekli süýşme bilen imitirleýji sese geçirilýär – «A₁»;
- 3) garşyheň düzülýär – «B»;
- 4) düzülen garşyheň (B) başlangyç sesden imitirleýji sese göçürilýär – «B₁»;
- 5) oňa bolsa täze, ikinji garşyheň düzülýär – «C»;
- 6) täze garşyheň, öz nobatynda, imitirleýji sese göçürilýär – «C₁»;
- 7) ikinji garşyheňe kontrapunktirlenýän üçünji garşyheň düzülýär – «D» we ş. m. Şeýlelikde, imitasiýa kanoniki gurluşy tamamlanýan kadensiýa çenli dowam edýär:

Bu kanonyň harplaýyn shemasy şeýledir:

17-nji shema

başlangyç ses:	A	B	C	D	E
imitirleýji ses:		A ₁	B ₁	C ₁	D ₁ E ₁

Tabşyryklar

I. Okamaly:

1. Корчинский Е. К вопросу о теории канонической имитации. Л., 1960.
2. Литинский Г. Образование имитаций строгого письма. М., 1971.
3. Попеляш Л. Сравнительный анализ возможностей простого и двойного канона в музыке строгого письма. //Историко-теоретические вопросы западно-европейской музыки. М., 1978.
4. Пустыльник И. Практическое руководство к написанию канона. Л., 1959.

II. Derňmeli:

1. Мюллер Т. Полифонический анализ. Хрестоматия. 72–96-нжу mysallar.

III. Düzmeli:

1. Iki sesli imitasiýalar:
  - a) ýönekeý imitasiýalar we kanonlar (göni, tersleýin, ulaldylan);
  - b) imitasiýalaryň dürli görnüşleriniň ulanylmagy bilen pýesa.

§34. Imitasiýada dikligine süýşýän kontrapunkt. Gutarnyksyz kanonlar we kanoniki sekwensiýalar

Imitasiýany düzýän sesleriň birleşmelerinde çylşyrymly kontrapunktuň dürli görnüşleri, aýratyn-da, dikligine süýşýän kontrapunktuň ulanylmagy kân duşýar.

Imitasiýada dikligine süýşýän kontrapunktuň ulanylmagy ýönekeý ýa-da kanoniki imitasiýany düzýän sesleriň diklik boýunça süýşmegine mümkinçilik döredýär. Saz tejribesinde, köplenç ýagdaýlarda, imitasiýany düzýän sesleriň garşylykly süýşmeleri duş gelýär.

Imitasiýa dikligine süýşýän kontrapunktuň ulanylmagy bilen düzülende hökmany suratda dikligine süýşýän kontrapunktuň göz önünde tutulan görnüşine degişli edilýän şertlerinden saklanmalydyr.

Şeýle imitasiýanyň düzülişi baş tapgyrdan ybarat:

- 1) ilki bilen propostanyň heňi düzülýär;
- 2) soňra bu heň imitirleýji sese geçirilýär;
- 3) garşyheň düzülýär. Garşyheňi goşa kontrapunktuň saýlanyp alnan görnüşiniň, mysal üçin, oktawanyň goşa kontrapunktunyň şertlerine görä düzmeli;

- 4) her indiki, täze garşyheňi, garşylykly süýşmeleri göz önünde tutup, tä kadensiýa çenli düzmeli:

117.

- 5) şu ikisesliligi ýasama birleşme görnüşinde göçürmeli:

118.

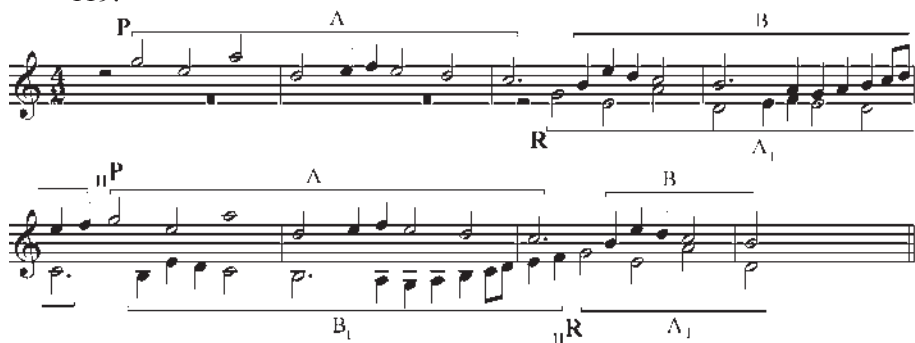
I $\diagdown$
II $\diagup$ Iv = -14 (I = -9; II = -5)

Şeýle görnüşdäki imitasiýalar (ilkibaş birleşme we şondan çykaryl-
ýan ýasama birleşmeleri) özbaşdak eseri düzüp bilerler ýa-da eseriň
saz materialynyň ösüşiniň dürli tapgyrlaryna gabat gelýän wariantlar
hökmünde girizilip bilnerler.

Imitasiýanyň we dikligine süýşýän kontrapunktun utgaşdyrylan
ulanylyşynyň aýratyn görnüşleri – gutarnyksyz kanon we kanoniki imi-
tasiýadyr.

Eger kanonda başlangyç we imitirleýji sesler birnäçe wagtdan
soň özüniň başlangyjyna gaýdyp gelseler, onda oňa *gutarnyksyz kanon*
diýilýär. Şeýle kanon näçe diýseň-de gaýtalanyp biler:

119.

we ş. m.

Gaýtalama belgileriň kömegi bilen gutarnyksyz kanon has gysga
görnüşinde ýazylyp bilner:

120.

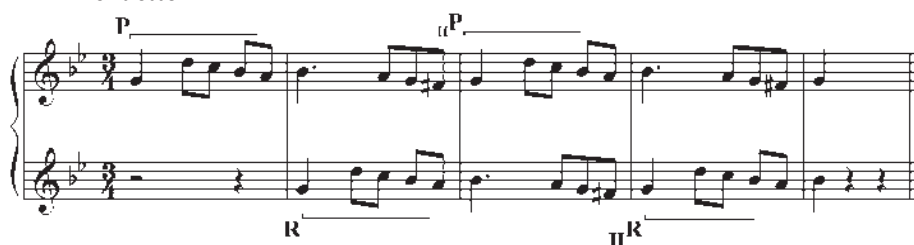

Gutarnyksyz kanon erkin ýazuw polifoniýasynda hem duş gel-
ýär:

121.

Ý. Gaýdn. Kwartet

Menuetto

Eger-de kanon öz başlangyjyna gaýdyp gelende täze belent-
likden başlansa, onda *kanoniki sekwensiýa* emele gelýär. Kanoniki
sekwensiýanyň nusgalary:

122.

a)

b)

I. S. Bah. c/I

Gutarnyksyz kanonyň we kanoniki sekwensiýanyň iki derejesi-ni tapawutlandyrýarlar. Eger propostanyň we rispostanyň başlanýan wagty boýunça aralyk (P we R) rispostanyň we propostanyň gaýdyp gelmeginiň (R we II^P) arasyndaky aralyga deň bolsa, onda gutarnyksyz kanon we kanoniki sekwensiýa *birinji derejä* degişli. Eger-de wagt boýunça aralyklar (P we R, R we II^P) özara deň bolmasa, gutarnyksyz kanon we kanoniki sekwensiýa *ikinji derejä* degişli. Ýokarda getirilen mysallarda gutarnyksyz kanon we kanoniki sekwensiýa *birinji dereje*-li, aşakda görkezilen mysallarda bolsa gutarnyksyz kanon we kanoniki sekwensiýa *ikinji derejelidir*:

123.

a)

Grigorýew S., Mýuller T.
Polifoniýa okuw kitaby, № 155

b)

Ý. Gaýdn. Kwartet № 80, final

Birinji derejeli gutarnyksyz kanonlar we kanoniki sekwensiýalar dikligine süýşýän kontrapunkty, ikinji derejeli gutarnyksyz kanonlar we kanoniki sekwensiýalar keseligine süýşýän kontrapunkty we iki-taraplaýyn süýşýän kontrapunkty ulanmaklygy talap edýärler. Birinji derejeli gutarnyksyz kanonlara we kanoniki sekwensiýalara *simmetriki kanonlar* we *sekwensiýalar*; ikinji derejeli gutarnyksyz kanonlara we kanoniki sekwensiýalara *simmetriki däl kanonlar* we *sekwensiýalar* diýilýär.

§35. Birinji derejeli iki sesli gutarnyksyz kanonyň düzüliş tehnikasy

Birinji derejeli iki sesli gutarnyksyz kanon gutarnyksyz kanonyň iň ýönekeý görnüşidir. Onuň gurluş aýratynlyklaryna syn edeliň:

124.

Kanonyň harplaýyn shemasy:

18-nji shema

imitirleýji ses:		A_1	B_1	$A_1...$
başlangyç ses:	A	B	A	B...

ýa-da has gysgaça:

19-njy shema

$$A \parallel \begin{array}{l} : A_1 B_1 : \\ : B A : \end{array} \parallel$$

Bu shema boýunça «A» we «B» heňler öz ýerlerini çalyşýarlar, diýmek goşa kontrapunkt döreýär:

20-nji shema

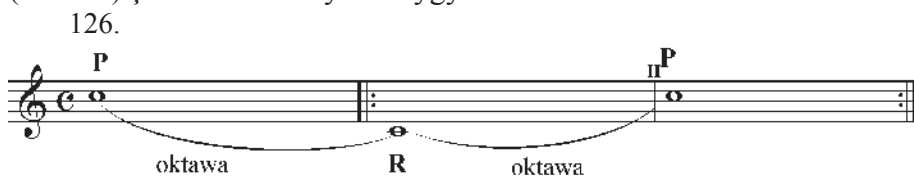
ilkibaş birleşme:	$\begin{array}{c} A_1 \\ B \end{array}$	ýasama birleşme:	$\begin{array}{c} B_1 \\ A \end{array}$
-------------------	---	------------------	---

Şonuň üçin garşyheňi (B) düzeniňde goşa kontrapunktuň düzgünlerini göz önünde tutmaly.

Birinji derejeli gutarnyksyz kanonda iki sesiň süýşme interwally birmeňzeşdir. Diýmek, ilkibaş birleşmäniň sesleriniň her haýsysy ýasama birleşmede şol bir interwala süýşýärler: $vI = vII$. Meselem:

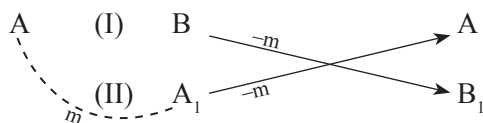

Şu interwallaryň özi berlen kanonda imitasiýanyň interwalyna deňdir. Risposta we propostanyň gaýdyp gelmeginiň arasyndaky aralyk (R we P) şol bir interwalyň ululygyna barabar:

Her aýratyn heňňiň süýşme interwaly we imitasiýanyň interwalyny otrisatel belgili «m» harpy bilen bellesek (garşylykly süýşmeler sebäpli), ýaňky aýdylanlary indiki shema bilen düşündirse bolýar:

21-nji shema

$vI = vII = -m$ sebäpli, $Iv = -2m$. Bu formulany şeýle düşündirse bolýar: birinji derejeli gutarnyksyz kanonda goşa kontrapunktuň görkezijisi (Iv) imitasiýanyň otrisatel belgili interwalyň goşa ululygyna deň bolýar. Meselem, imitasiýanyň interwaly «7» deň bolsa, onda $Iv = -14$.

Birinji derejeli iki sesli gutarnyksyz kanon düzülende esasy düzgünler onuň indiki gurluş aýratynlyklary bilen bagly:

1) bu kanonyň goşa kontrapunktunyň görkezijisi mydama jübüt san bolup durýar. Şonuň üçin oktawanyň, duodesimanyň we desimanyň goşa kontrapunktunyň jübüt görkezijilerini

saýlamalydyr. Meselem, $Iv = -14$ (emma -7 däl), $Iv = -18$ (emma -11 däl), $Iv = -16$ (emma -9 däl);

2) bu kanonyň imitasiýa interwaly hökmünde diňe oktawanyň, duodesimanyň ýa-da desimanyň (-14 , -18 , -16) goşa kontrapunktunyň görkezijisini aňladýan jübüt sanyň ýarysyny düzýän interwallary saýlamalydyr. Şeýlelikde, birinji derejeli iki sesli gutarnyksyz kanonlary diňe ýokarky ýa-da aşaky oktawa, desima, ýa-da nona ýazmalydyr.

Aşakda görkezilýän shemada birinji derejeli iki sesli gutarnyksyz kanonda propostanyň we rispostanyň hem-de rispostanyň we ikinji propostanyň başlangyç sesleriniň arasyndaky interwal gatnaşyklarynyň ähli bolup bilýän ýagdaýlary görkezilýär:

127.

The diagram shows two staves of musical notation in G-clef and 2/4 time. The first staff contains four measures with intervals labeled above: $Iv = 0$, $Iv = -14$, $Iv = -14$, and $Iv = -14$. The notes are connected by lines, and some are marked with 'P' (prime) or 'II' (double prime). The second staff contains four measures with intervals labeled above: $Iv = -18$, $Iv = -18$, $Iv = -16$, and $Iv = -16$. The notes are also connected by lines and marked with 'P' or 'II'.

Birinji derejeli iki sesli gutarnyksyz kanonyň düzüliş prosesine seredeliň.

Meselem, imitasiýanyň interwaly desima deň bolan, sesleriň goşulmagynyň wagt boýunça aralygy bir takta deň bolan birinji derejeli iki sesli gutarnyksyz kanony düzmek talap edilýär. Şu meseläni başga görnüşde hem kesgitlese bolýar: duodesimanyň goşa kontrapunktunda ($Iv = -18$) we sesleriň goşulmagynyň wagt boýunça aralygy bir takta deň bolan birinji derejeli iki sesli gutarnyksyz kanony düzmeli:

1) ilki bilen kanonyň shemasyny saýlamaly. Meselem:

128.

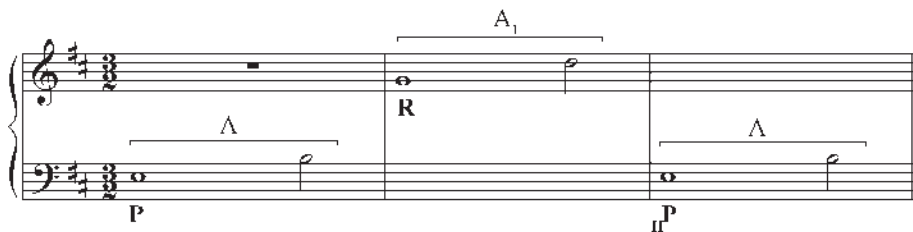
The diagram shows a single staff of musical notation in G-clef and 2/4 time. It contains two measures with an interval labeled above: $Iv = -18$. The notes are connected by a line, and some are marked with 'P' or 'II'.

2) soňra başlangyç sesiň «A» bölümi ýazylyar (ol meseläniň şerti boýunça bir takta deň bolmaly).

3) «A» bölümi gerekli interwala (berlen ýagdaýda – desima) imitirleýji sese göçürilýär – «A₁».

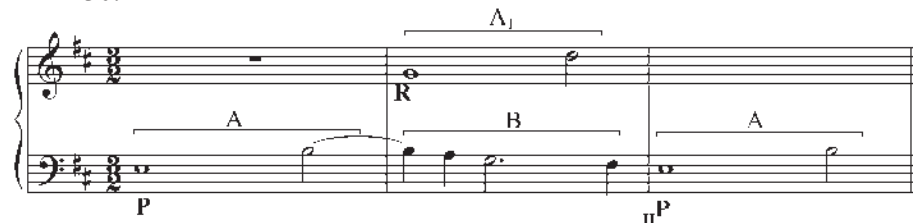
4) şu bölüm ýene bir gezek başlangyç sesiň üçünji taktyna göçürilýär – «A»:

129.

5) garşyheň düzülýär («A₁»-e kontrapunktirlenýän «B»). Ony goşa kontrapunktuň düzgünlerine görä düzmeli. Garşyheň üçünji taktta gaýtalanýan «A» bölümiň başlangyjy bilen endigan seplesmelidir:

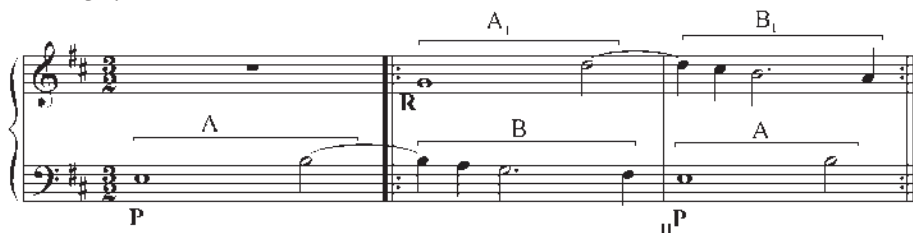
130.

6) garşyheň («B») imitirleýji sese göçürilýär – «B₁».

7) ikinji we üçünji taktlary repriza belgilerine almaly (sebäbi, üçünji taktyň soňy göni ikinji taktyň başlanmagyna geçýär):

131.

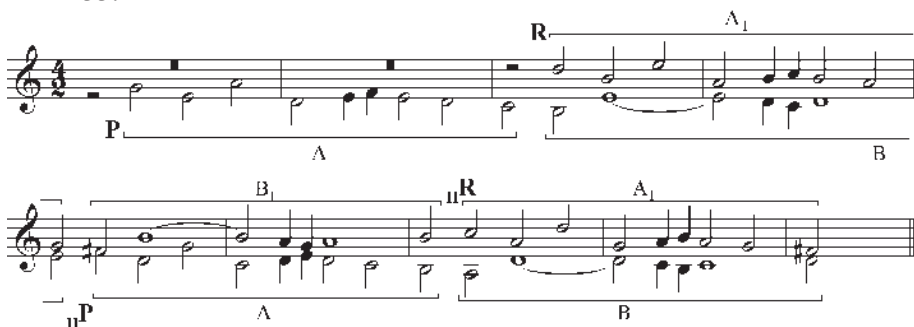
132.

Eger birinji derejeli iki sesli gutarnyksyz kanonda P we R şol bir basgançaklarda gaýtalansalar, onda birinji derejeli iki sesli kanoniki sekwensiýada P we R hem-de garşyheň her gezek täze belentlikde gaýtalanýarlar. Kanoniki sekwensiýanyň bölekleriniň arasyndaky belentligiň tapawudyna *sekwensiýanyň interwaly* ýa-da *sekwensiýanyň ädimi* diýilýär. Sekwensiýanyň interwaly dürli hili bolup biler, ýöne sekunda we tersiýa barabar bolan (ýokaryk ýa-da aşak hereket edýän) sekwensiýanyň ädimi has ýörgünlidir. Bu interwalyň ululygyny «Z» harp bilen belläliň.

Kanoniki sekwensiýanyň gurluş aýratynlyklaryna syn edeliň:

133.

Edil gutarnyksyz kanon ýaly, kanoniki sekwensiýada $\begin{bmatrix} A_1 \\ B \end{bmatrix}$ we $\begin{bmatrix} B_1 \\ A \end{bmatrix}$

bölämler ilkibaş we ýasama birleşmeler bolup durýarlar. Kanoniki imitasiýanyň harplaýyn shemasy şeýle:

22-nji shema

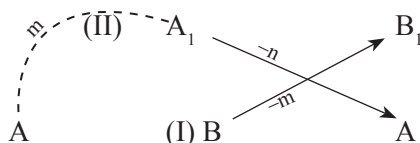
imitirleýji ses: $A_1 \quad B_1 \quad A_1 \quad B_1$ we ş. m.
başlangyç ses: $A \quad B \quad A \quad B \quad A$

Görşümüz ýaly, bu shema birinji derejeli gutarnyksyz kanonyň shemasy bilen birmeňzeş. Emma gutarnyksyz kanondan tapawutlylykda, birinji derejeli kanoniki sekwensiýada her täze bölek täze belentlikde gaýtalanýar. Berlen ýagdaýda bu süýşme sekunda interwalyna barabar, diýmek $Z=1$.

Propostanyň we rispostanyň dolanmagy bellibir interwala süýşme bilen amala aşyrylýandygy sebäpli, P we R hem-de R we ${}_H P$ arasyndaky aralygy deň däl. Seredilýän mysalda P we R arasyndaky aralygy ($P \rightarrow R$) kwinta interwalyna barabar bolsa, R we ${}_H P$ arasyndaky aralygy ($R \rightarrow {}_H P$) – seksta interwalyna barabar.

Ilkibaş we ýasama birleşmeler deňeşdirileninde iki sesiň süýşme interwallarynyň özara deň dældigine göz ýetirse bolýar. Bu interwallaryň biri propostanyň we rispostanyň başlangyç sesleriniň arasyndaky interwala deň. Ony «m» harpy bilen belläliň ($vI = m$). Beýleki interwal rispostanyň we ikinji propostanyň başlangyç sesleriň arasyndaky interwala deň. Ony «n» harpy bilen belläliň ($vII = n$). «m» we «n» otrisatel belgiler bilen alynýarlar, sebäbi sesleriň süýşmeleri garşylykly:

23-nji shema

Şundan birinji derejeli iki sesli kanoniki sekwensiýada goşa kontrapunktuň ulanylmagynyň umumylaşdyrylan formulasy gelip çykýar:

$$Iv = -m + (-n)$$

Diýmek, goşa kontrapunktň görkezijisi «m» we «n» ululyklarynyň jemine barabar.

Ýokarda görkezilen mysalda $m = -4$, $n = -5$, şonuň üçin $Iv = -9$, diýmek kanoniki sekwensiýa desimanyň goşa kontrapunktly ulanylmagy bilen ýazylan. Şu sekwensiýanyň gurluşyny düşündirýän shema:

134.

Birinji derejeli kanoniki sekwensiýanyň goşa kontrapunktunyň görkezijisini başga formula arkaly çykarsa bolýar:

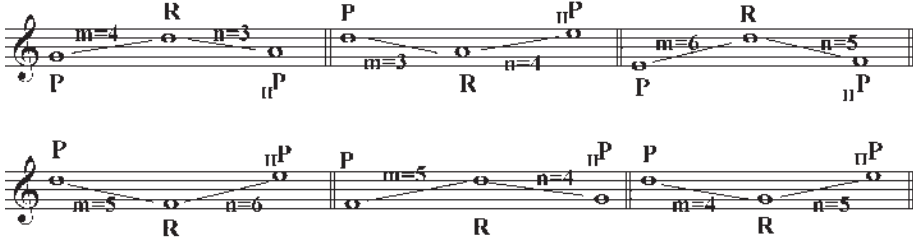
$$Iv = (P \rightarrow R) + (R \rightarrow P)$$

Şeýlelikde, birinji derejeli iki sesli kanoniki sekwensiýada goşa kontrapunktň görkezijisi elmydama özara deň bolmadyk «m» we «n» ululyklaryň jemi bolup durýar (gutarnyksyz kanonda bolsa bu ululyklar birmeňzeş). Şonuň üçin kanoniki sekwensiýada, gutarnyksyz kanondan tapawutlylykda, oktawanyň, duodesimanyň we desimanyň goşa kontrapunktunyň hem jübüt, hem-de tak görkezijileriniň bolmagy mümkin. Sekunda ädimli sekwensiýalar (ýagny, Z tak ululykly bolan ýagdaýynda) goşa kontrapunktň tak görkezijilerini ($Iv = -7$, $Iv = -11$, $Iv = -9$), tersiýa ädimli sekwensiýalar (ýagny, Z jübüt ululykly bolan ýagdaýynda) bolsa, goşa kontrapunktň jübüt görkezijilerini talap edýärler ($Iv = -14$, $Iv = -18$, $Iv = -16$). Şeýlelikde, sekwensiýanyň ädiminiň ululygy «m» we «n» arasyndaky tapawuda deňdir.

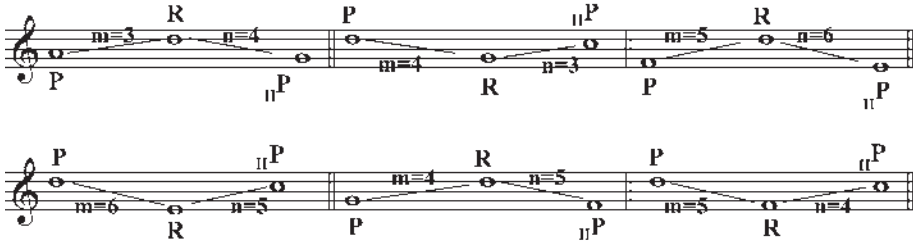
Aşakdaky shema sekunda we tersiýa interwallary boýunça süýşýän birinji derejeli iki sesli kanoniki sekwensiýanyň ähli wariantlaryny görkezýär:

sekunda ädimli sekwensiýalar

a) ýokaryk

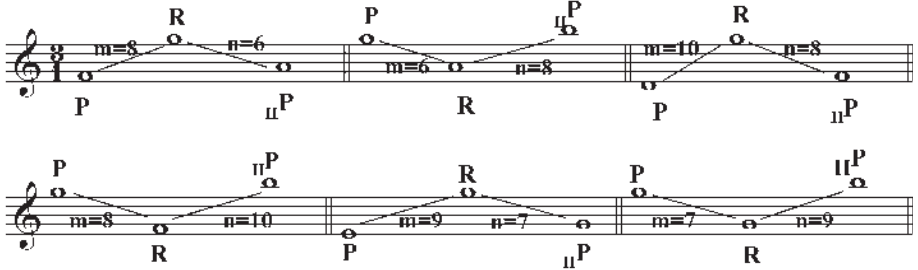

b) aşak

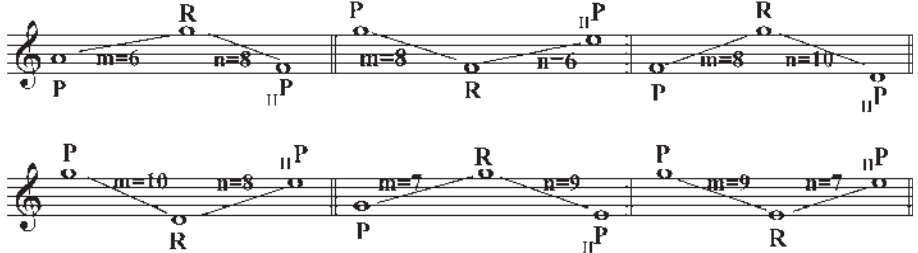

tersiýa ädimli sekwensiýalar

a) ýokaryk

b) aşak

Birinji derejeli iki sesli sekwensiýany düzmek usuly birinji derejeli gutarnyksyz kanony düzmek usuly bilen meňzeş.

Meselem, oktawanyň goşa kontrapunktunda tersiýa boýunça ýokaryk süýşýän, sesleriň goşulmagynyň wagt boýunça aralygy bir takta deň bolan birinji derejeli iki sesli kanoniki sekwensiýany düzmek talap edilýär. Ýumşuň şertleri sekwensiýanyň shemasynda umumylaşdyrylýar:

136.

$Iv = -14$

1) ilki bilen propostanyň başlangyç bölümi ýazylýar – «A» (ol ýumşuň şerti boýunça bir takta deň bolmaly).

2) «A» bölümi gerekli interwala (berlen ýagdaýda – septima) imitirleýji sese göçürilýär – «A₁»;

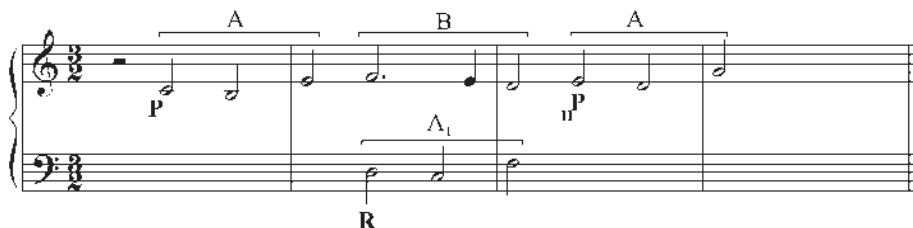
3) şol bir bölüm («A») ýene-de bir gezek – indi başlangyç sesiň üçünji taktunda – imitirleýji sese görä, nona ýokaryk göçürilýär:

137.

4) garşyheň düzülýär – «A₁»-e kontrapunktirlenýän «B» bölümi. Ol oktawanyň goşa kontrapunktunyň düzgünlerine esaslanyp düzülýär. Garşyheňi üçünji taktunda gaýtalanýan, ýöne indi tersiýa ýokaryk ýerleşýän «A» bölümiň başlangyjy bilen endigan sepleşdirilýär:

138.

5) garşyheň («B») imitirleýji sese göçürilýär – «B₁»;

6) barlamak maksady bilen sekwensiýanyň ýene birki bölümini ýazmaly:

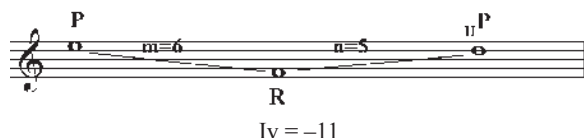
139.

Aşakda görkezilen imitasiýa edil şunuň ýaly düzülýär, ýöne onda sesleriň goşulmagynyň yzygiderliligi başga hili:

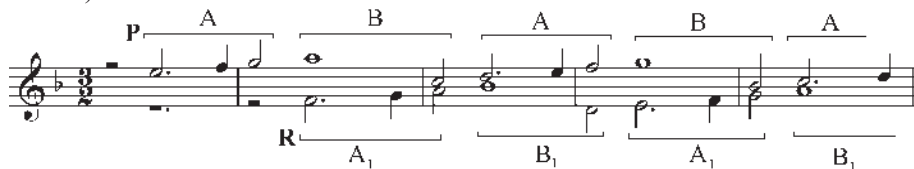
140.

a)

Iv = -11

b)

Tabşyryklar

I. Okamaly:

1. Корчинский Е. К вопросу о теории канонической имитации.
2. Литинский Г. Образование имитаций строгого письма.
3. Мюллер Т. Полифония, с. 94-103.
4. Пустыльник И. Практическое руководство к написанию канона.
5. Танеев С. Учение о каноне. М., 1929.

II. Derňemeli:

1. Мюллер Т. Полифонический анализ. Хрестоматия. 97–145-nji mysallar.

III. Düzmeli:

1) sesleriň goşa kontrapunktdaky dürli süýşmelerini göz önünde tutup, ýönekeý we kanoniki imitasiýalary;

2) dürli ädimli (aşak düşýän we ýokaryk galýan) birinji derejeli gutar-nyksyz kanonlary we kanoniki sekwensiýalary.

V bap ÜÇSESILILIK. ÜÇSESILILIKDE ÝÖNEKEÝ KONTRAPUNKT

§37. Ses gatnaşyklarynyň interwal we akkord kanunlary

Polifoniki üçseslilikde sesleriň üç jübüti: I-II, II-III, I-III emele gel-ýär:

141. J. Palestrina. «In Minoribus Duplicibus»

The image shows a musical score for a two-part setting in 2/4 time. The top staff is in treble clef and the bottom staff is in bass clef. The key signature has one flat (B-flat). The score consists of six measures. In the first measure, the top staff has a half note G4 and the bottom staff has a half note F4. Above the G4 note is the label 'I-II' with an arrow pointing to it. Above the F4 note is the label 'I-III' with an arrow pointing to it. In the second measure, the top staff has a half note A4 and the bottom staff has a half note G4. Above the A4 note is the label 'II-III' with an arrow pointing to it. The subsequent measures show various intervals and chords, with some notes beamed together. The final measure ends with a double bar line.

Olaryň hersi polifoniki ikisesliligiň talaplaryna laýyk düzülmeli-dir. Şonuň bilen birlikde üç sesli mysallar düzülide hökmany suratda ähli jübütleriň birleşmesiniň dogry bolmagy göz önünde tutulmalydyr.

§38. Sazlaşyklary ulanmak şertleri

Üçseslilik ikiseslilikden sesleriň interwal we akkord gatnaşyklarynyň täze düzgünleri bilen tapawutlanýar. Olar:

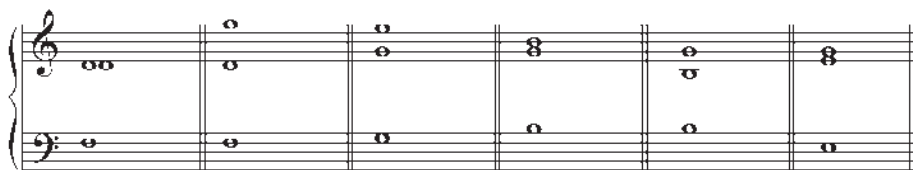
1) haýsy-da bolsa bir sesiň goşalanmasy bilen kämil konsonanslar güýçli üleşlerde diňe düzümiň başynda ýa-da soňunda, güýçli däl üleşlerinde ötegçi we kömekçi hökmünde ulanylýarlar:

142.

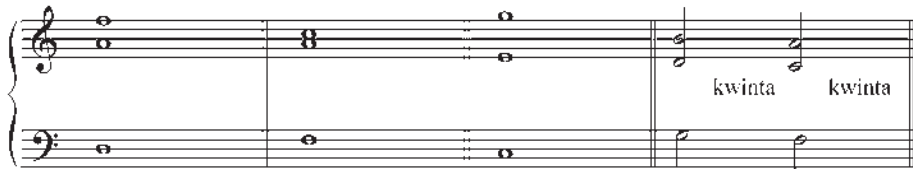
2) haýsy-da bolsa bir sesiň goşalanmasy bilen bikämil konsonanslar hiç bir çäklendirmesiz ulanylýarlar:

143.

3) doly mažor we minor üçemsesler giňden ulanylýarlar. Parallel kwintalar we oktawalar bilen hereketden gaça durulýar:

144.

4) kemeldilen üçemses güýçli üleşlerde ulanylmaýar. Ol diňe güýçli däl üleşlerde ötegçi sazlaşyk hökmünde emele gelip bilýär. Kemeldilen üçemsesi kömekçi sazlaşyk hökmünde ulanmak maslahat berilmeýär:

145.

5) mažor, minor we kemeldilen üçemsesleriň sekstakkordlary giňden ulanylýarlar. Parallel sekstakkordlar bilen hereket hem duş gelýär. Emma, olar ikiden-üçden köp bolmaly däl:

146.

Kadensiýada sekstakkordlary jemleýji akkord hökmünde ulanmaly däl. Soňlamalar üçin şeýle görnüşli kadensiýa mahsus: VII basgançagyň sekstakkordy (mažorda – kemeldilen) esasy tonuň goşalanmasy bilen tonika tersiýasyna endigan çözülýär:

147.

6) ýönekeý üçseslilikde sesleriň ýokarky jübüti iň erkindir. Iki ýokarky ses bilen döredilen kwarta dissonirlenmeýär. Bu hem arassa, hem-de arttdyrylan we kemeldilen kwartalara degişli. Ýokarky ses jübütinde kwarta bikämil konsonans ýaly ulanylýar, hatda kwartalaryň parallelizmine-de rugsat berilýär:

148.

W. Býord (1543-1623)

Emma, aşaky sesiň gatnaşygy bilen emele getirilen kwarta (bas we ýokarky ýa-da bas we ortaky sesleriň arasyndaky) dissonirlenýär we güýçli ülüşde alnanda ikiseslilikde bolşy ýaly, taýýarlanmany talap edýär:

149.

Güýçli däl ülüşlerde kwarta ötegçi we kömekçi sesler arkaly döreyär:

150.

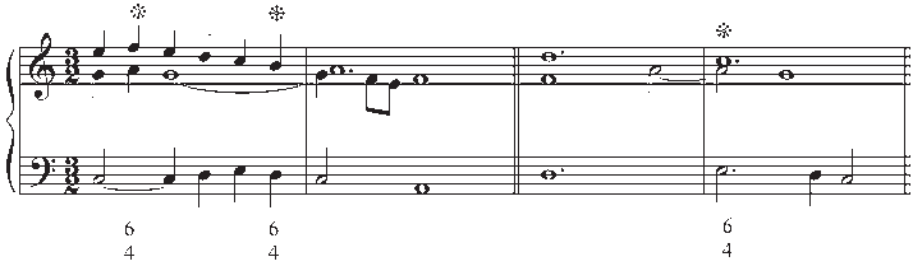
7) kwartsekstakkord dissonirlenýär we şonuň üçin diňe kwartanyň taýýarlanmagy bilen (taktyň güýçli ülüşlerinde – saklanma görnüşinde) ýa-da güýçli däl ülüşlerde gytaklaýyn hereketde ulanylyp bilner. Saklanmada kwartsekstakkordyň esasy tonuny dissonirleýji hökmünde ulanmak maslahat berilýär:

151.

a)

b)

8) eger dissonansly sazlaşyk güýçli ülüşde ýerleşýän bolsa, onda dissonirleýji ses taýýarlanylýar. Eger-de şeýle sazlaşyk güýçli däl ülüşde ulanylsa, onda ol ötegçi ýa-da kömekçi bolýar:

152.

a)

b)

ç)

d)

e)

ä)

f) (S.Taneýewiň «Подвижной контрапункт» kitabýndan)

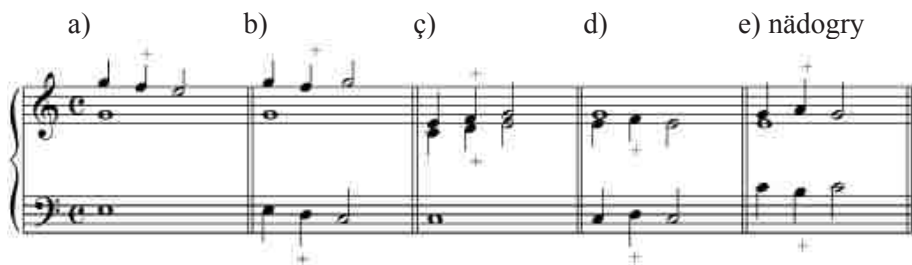
9) saklanmany iki sesde bir wagtda almak bolýar. Şu ýagdaýda iki dürli ses üçünji ses bilen dissonirlenmeli. Saklanylýan sesler öz arasynda dissonans emele getirmeli däl. Dissonirleýji sesi goşalandyrmak bolmaýar:

153.

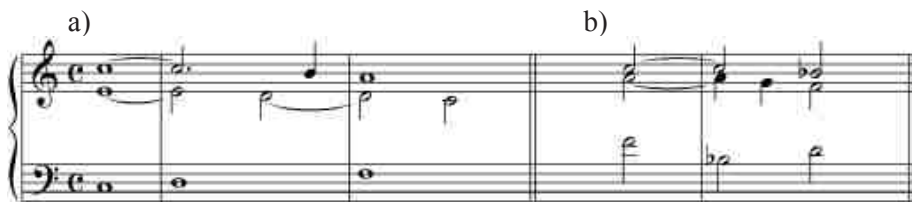
10) ötegçi we kömekçi dissonanslary-da diňe bir sesde däl-de, iki sesde hem bir wagtda ulanmak bolýar (ser. № 151 a); № 152 b), ç) mys.). Goşa kömekçi, seýle hem goşa ötegçi sesler üçünji ses bilen dissonirlenýärler, ýöne olar özara konsonirlenýärler. Şol bir wagtda bir sesde ötegçi, beýlekisinde kömekçi ses bolan ýagdaýlary hem duş gelýär (ser. № 152 ä) mys.). Olaryň ikisi-de goşa kömekçi we goşa ötegçi sesler ýaly, özara sazlaşykly bolup, üçünji ses bilen dissonirlenýärler:

154.

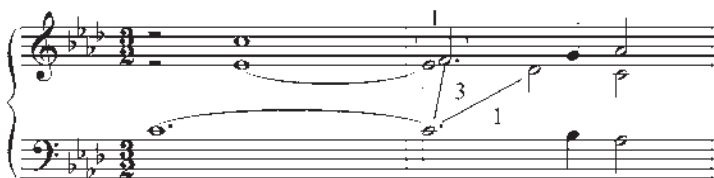
11) goşa saklanmalaryň çözüdi bir wagtda däl-de, gezekme-geze-gine bolup bilýär:

155.

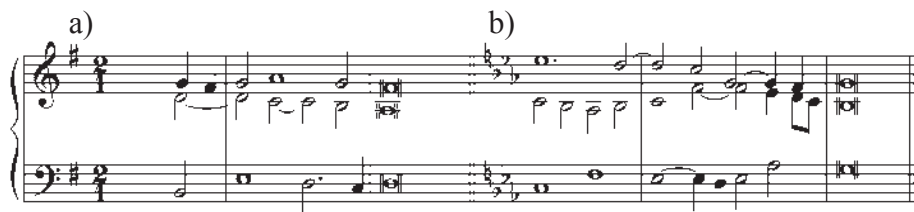
12) k awagt  e yle  agda ylarda bir dissonansy n   zg di ikinji saklanan ses bilen t  ze dissonansy  emele getir  r:

156.

13) käwagt giden bir dissonansly zynjyrlary emele gelýärler. Eger bir sesdäki dissonansyň çözüdü mahalynda başga sesde täze dissonans peýda bolup we bu ýagdaý yzygider gaýtalansa, onda dissonanslaryň zynjyry emele gelýär:

157.

Dogry düzülen üçsesliligi iki sesli birleşmeleriň üç jübütiniň utgaşmasyň netijesi hökmünde hasap etse bolýar. Düzülen mysallaryň dogrulygyny barlanyňda: a) çetki sesleriň, b) aşaky sesleriň, ç) ýokarky sesleriň birleşmeleriniň hersini aýratynlykda seretmelidir.

§39. Heňugry barada

Üçseslilik ýazylanda esasy ünsi akkordika däl-de, heň ösüşiniň endiganlygyna, tebigylygyna we heň liniýalarynyň özbaşdaklylygyna bermelidir. Heňleriň özbaşdaklylygy, esasanam, aşakda getirilýän usullar arkaly amala aşyrylýar:

- 1) parallel hereket bilen deňşdireniňde garşylykly we gytaklaýyn hereketiň agdyklyk etmegi;
- 2) sesleriň dürli ritmiki şekilleri;
- 3) heňleriň ugurlaryndaky kontrast:

158.

Üçseslilikde iki sesin üçünjâ garşy goýulmagy hem bolup bilýär. Üçünji sese garşy goýlan iki heňin gysga wagtlaýyn parallel hereketi (ýöne, ikiseslilik bilen deňeşdireniňde biraz dowamlyrak) duş gelýär:

159.

Ž. Depre. Motetus

Çetki seslerde kämil konsonanslara tarap göni hareket (aýratyn-da ýokarky sesde böküş bolan ýagdaýynda) gadagan. Çünki, şu hareketiň netijesinde gizlin kwintalar we oktawalar emele gelýärler:

160.

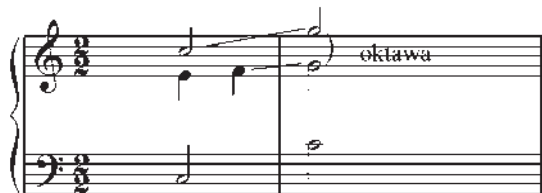
a) nädogry

b) nädogry

Emma ýokarky ses jübütinde şeýle herekete rugsat berilýär:

161.

Tabşyryklar

I. Okamaly:

1. *Мюллер Т. Полифония*, с. 76–79.
2. *Скребков С. Учебник полифонии*. §18.

II. Derňemeli:

1. *Мюллер Т. Полифонический анализ. Хрестоматия*. 146–152-nji mysallar.
2. *Ž. Depreniň, O. Lassonyň, J. Palestrinanyň, G. Dýufainiň* messalary, motetleri, madrigallary;
3. W. A. Mosart. «Don Žuan», I akt, trio;
4. N. Rimskiý-Korsakow. «Şa gelinligi». II akt, trio.

III. Düzmeli:

- 1) ýönekeý kontrapunktda üç sesli mysallary düzmeli.

Usuly görkezmeler

Üç sesli mysallarda üç sesleriň ählisini ilki birbada düzmek maslahat berilýär. Soňra heňleriň nobatma-nobat düzmegine kem-kemden geçmeli:

- 1) ilki diňe bir heňi düzmeli, soňra bolsa oňa birbada iki heň goşmaly;
- 2) ilki bir heňi, soňra bolsa ikinjini düzmeli we, ahyrynda, olaryň ikisine üçünji heňi goşmaly.

VI bap ÜÇSESİLILIKDE ÇYLŞYRMYLY KONTRAPUNKT

§40. Umumy häsiýetnama

Üçseslilikde çylşyrymly kontrapunktuň mümkinçilikleri ähmiýetli giňelýärler. Meselem: çylşyrymly kontrapunktda ses jübütleriň islendik bir ýa-da iki ses jübüti, şeýle hem üç ses jübütleriň ählisinde (bu ýagdaýda oktawanyň üçem kontrapunkty emele gelýär) ýazylyp bilner. Çylşyrymly kontrapunktda üç sesli polifoniki birleşmede näçe ses jübütleriň düzülenine baglylykda bir ýa-da birnäçe ýasama birleşme çykarsa bolýar.

Üçseslilikde ikiseslilikde bolşy ýaly, çylşyrymly kontrapunktuň dürli görnüşleri, ýagny dikligine süýşýän, öwrülýän kontrapunktlar ulanylýarlar. Saz-çeper edebiyatda we mugallymçylyk tejribesinde dikligine süýşýän kontrapunkt, aýratyn-da has amatly we has az çäklendirmelere eýe bolan oktawanyň goşa kontrapunkty giňden ulanylýar.

Bu okuw kitabynda üçseslilikde oktawanyň goşa we üçem kontrapunktuny ulanmak düzgünleri öwrenilýär.

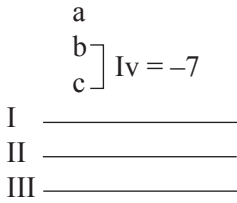
§41. Üçsesliliğiň bir ses jübütinde oktawanyň goşa kontrapunkty

Oktawanyň goşa kontrapunktunda üç ses jübütleriň islendik bir ses jübüti, ýagny:

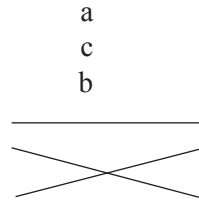
- 1) aşaky we ortaky sesler;
- 2) ýokarky we ortaky sesler;
- 3) ýokarky we aşaky sesler ýazylyp bilner.

Bu ýagdaýlaryň hemmesinde sesleriň biri erkin bolýar, beýleki iki ses çylşyrymly kontrapunktuň düzgünlerini ulanmak bilen düzülýärler. Netijede diňe bir ýasama birleşme emele gelýär:

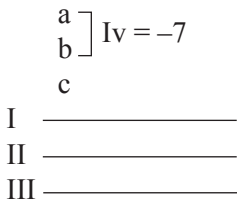
1) ilkibaş birleşme

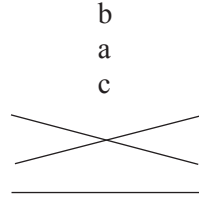
ýasama birleşme

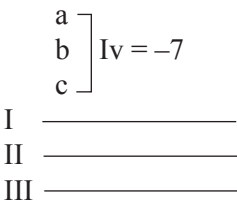
2) ilkibaş birleşme

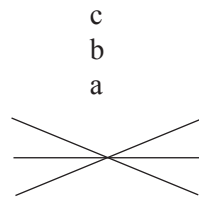
ýasama birleşme

3) ilkibaş birleşme

ýasama birleşme

Eger oktawanyň goşa kontrapunktunda ortaky we aşaky sesler ýa-
zylsa, onda ilkibaşdaky birleşmede ýokarky seslerde kwartany konso-
nans hökmünde ulanmak bolmaýar. Çünki, ýasama birleşmede sesler
öz ýerlerini çalşanynda bu kwarta ýokarky we aşaky sesleriň jübütine
geçýär:

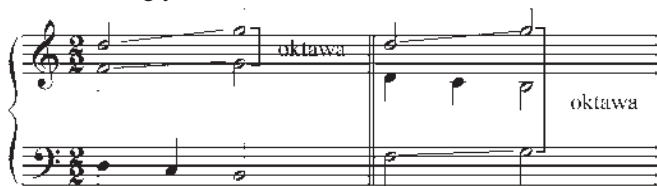
162. nädogry

ilkibaş birleşme   ýasama birleşme

Mundan başga-da, bu ýerde (ýokarky ses jübütinde) ýokarky ses böküş eden ýagdaýynda, kämil konsonansa tarap göni hereket etmeli däl, sebäbi ýasama birleşmede çetki seslerde gizlin oktawalar we kwin-talar ýüze çykýarlar:

163.

nädogry

ilkibaş birleşme

ýasama birleşme

Üçsesliligiň aşaky ses jübütinde oktawanyň goşa kontrapunktunyň ulanylyşyna mysal:

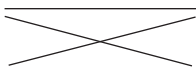
164.

Grigorýew S., Mýuller T.
Polifoniýa okuw kitaby, № 182

a) ilkibaş birleşme

b) ýasama birleşme

Eger oktawanyň goşa kontrapunktunda birinji we ikinji sesler ýazylsa, onda ilkibaş birleşmäniň aşaky we ortaky seslerinde kämil konsonansa tarap göni hereket etmeli däl (ortaky sesde böküş bolan ýag-

daýynda). Çünki, ýasama birleşmede ortaky ses ýokarky sesiň ýerini alýar we şonuň netijesinde gizlin kwintalar we oktawalar emele gelýär:

165.

nädogry

oktawa oktawa

ilkibaş birleşme ýasama birleşme

Üçsesliligiň ýokarky ses jübütinde oktawanyň goşa kontra-punktunyň ulanylyşyna mysal:

166.

a) ilkibaş birleşme

b) ýasama birleşme

Eger çetki sesler oktawanyň goşa kontrapunktunda ýazylsa, onda ýokarky seslerde kwartany hem kwintany dissonans hökmünde ulanmaly. Sebäbi, ilkibaş birleşmäniň iki ýokarky sesi ýasama birleşmede aşaky iki ses bolup, şol bir wagtda özara hem ýerlerini çalyşýarlar:

167.

a) nădogry

b) nădogry

kwarta kwarta kwinta kwinta kwinta kwinta kwarta kwarta

ilkibaş birleşme ýasama birleşme ilkibaş birleşme ýasama birleşme

Üçseslilgiň çetki ses jübütinde oklawanyň goşa kontrapunktunyň ulanylyşyna mysal:

168.

a) ilkibaş birleşme

b) ýasama birleşme

§42. Üçsesliligiň iki ses jübütinde oklawanyň goşa kontrapunktı

Eger oklawanyň goşa kontrapunktunda üçsesliligiň iki ses jübüti ýazylsa, onda üç sesli gurluş iki ýasama birleşme berýär (I-II we II-III):

ilkibaş birleşme	1-nji ýasama birleşme	2-nji ýasama birleşme
$Iv = 7 \left[\begin{array}{l} a \\ b \\ c \end{array} \right] Iv = -7$	$\begin{array}{c} a \\ c \\ b \end{array}$	$\begin{array}{c} b \\ a \\ c \end{array}$
I _____ II _____ III _____	_____ _____ _____	_____ _____ _____

Üçseslilgiň iki ses jübütinde (I-II we II-III) oktawanyň goşa kontrapunktunyň ulanylyşyna mysal:

169.

a) ilkibaş birleşme

b) 1-nji ýasama birleşme

ç) 2-nji ýasama birleşme

Şeýle üçseslilikde erkin ses ýok, aşaky we ýokarky sesler bol-
sa ýönekeý kontrapunktda ýazylýar, sebäbi ýasama birleşmeleriň hiç
haýsynda-da bu sesler öz ýerleri bilen çalyşmaýar.

Üçsesliliğiň iki ses jübütinde oktawanyň goşa kontrapunktunyň
ulanylyşynyň başga shemalary hem bar:

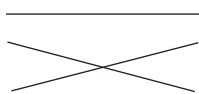
28-nji shema

- 1)   ilkibaş birleşme   1-nji ýasama birleşme   2-nji ýasama birleşme

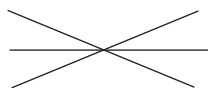
$$\text{Iv} = -7 \left[\begin{array}{c} a \\ b \\ c \end{array} \right] \text{Iv} = -7$$

I _____
II _____
III _____

a
c
b

c
b
a

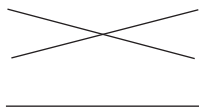

- 2)   ilkibaş birleşme   1-nji ýasama birleşme   2-nji ýasama birleşme

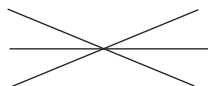
$$\text{Iv} = -7 \left[\begin{array}{c} a \\ b \\ c \end{array} \right] \text{Iv} = -7$$

I _____
II _____
III _____

b
a
c

c
b
a

Şeýle ýagdaýlarda çylşyrymly kontrapunkty ulanmak mümkin-
çilikleri oktawanyň üçem kontrapunktundan känbir tapawutlanmaýar
(ser. §43).

§43. Oktawanyň üçem kontrapunkty

Saz-çeperçilik tejribesinde ähli üçem kontrapunktlardan oktawanyň
üçem kontrapunkty has köp ulanylýar.

Oktawanyň üçem kontrapunktunda ses jübütleriniň üçüsi hem (I-II,
II-III we I-III) oktawanyň goşa kontrapunktunyň görkezijisi bilen bag-
ly bolan çäklendirmeleri göz önünde tutulyp düzülýär.

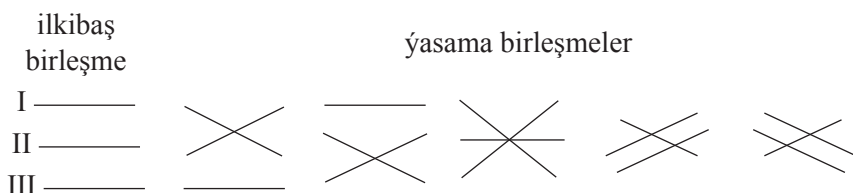
Şeýle üçseslilikden baş sany ýasama birleşme çykarsa bolýar:

29-njy shema

ilkibaş birleşme	ýasama birleşmeler				
	I	II	III	IV	V
a	b	a	c	b	c
b	a	c	b	c	a
c	c	b	a	a	b

Bu shemany başgaça-da görkezip bolýar:

30-njy shema

Oktawanyň üçem kontrapunktuny ulanmagyň esasy düzgünleri:

- ilkibaş birleşmedäki çetki sesleriň jübüti $Iv = -14$ ýa-da $Iv = -21$ ulanylmagynda düzülýär;
  - nonalarda ýokarky sesi saklamaly däl;
  - ses jübütleriniň ählisinde kwintalary we kwartalary dissonans hökmünde ulanmaly. Şonuň bilen baglylykda erkin alnan doly üçem-sesleri ýa-da sekstakkordlary ulanmaly däl;
  - sesleriň kesişmeginden gaça durulýar.
- Oktawanyň üçem kontrapunktunyň ulanylyşyna mysal:

170.

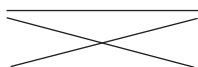
a) ilkibaş birleşme

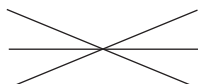
b) 1-nji ýasama birleşme

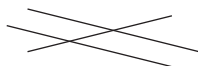
ç) 2-nji ýasama birleşme

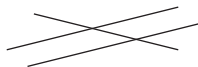
d) 3-nji ýasama birleşme

e) 4-nji ýasama birleşme

ä) 5-nji ýasama birleşme

Köplenç, üçseslilikde çylşyrymly kontrapunktuň şu aşakdaky görnüşi ulanylýar: çylşyrymly kontrapunktda diňe bir ses jübüti düzülän, ýönekeý kontrapunktda ýazylan erkin ses ýasama birleşmede ulanylan, täze ses bilen çalşyrylýar. Mysal getireliň:

171.

a) ilkibaş birleşme

a
b
c } Iv = -7

b) ýasama birleşme

d
b
a

Tabşyryklar

I. Okamaly:

1. Мюллер Т. Полифония, с. 80–88.
2. Скребков С. Учебник полифонии. §19.

II. Derňemeli:

1. Мюллер Т. Полифонический анализ. Хрестоматия. 153–160-njy mysallar.
2. Ž. Depre. Motet «Tribulatio of Augustia». //Жоскен Дебре. Хоровая музыка. Составитель Н. Кузнецова. Л.-М., 1979;
3. Ž. Depreniň, O. Lassonyň, J. Palestrinanyň, G. Dýufainiň messalary, motetleri, madrigallary;
4. I. S. Bah. «ОТК», I tom, A-dur prelýudiýasy.

III. Düzmeli:

- 1) sesleriň dürli jübütlerinde dikligine süýşýän kontrapunktuň ulanmagy bilen mysallar. Ähli ýasama birleşmeleri aýratyn ýazmaly.
- 2) oktawanyň üçem kontrapunktunda mysallar. Ähli ýasama birleşmeleri aýratyn ýazmaly.

VII bap ÜÇSESLLILIKDE IMITASIÝA

§44. Ýönekeý imitasiýa

Üçseslilikde imitasiýanyň ýönekeý, öwürülen, ulaldylan, kiçeldilen görnüşleri ulanylýar.

Ýönekeý ýa-da kanoniki imitirlemede üç sesleriň ählisi ýa-da diňe iki ses gatnaşyp biler. Soňky ýagdaýda üçünji ses (ýokarky, ortaky ýa-da aşaky) erkin bolýar we oňa imitirleýji heňe garşy bolan täze heň berilýär.

Ýönekeý imitasiýalarda sesler, başdaky sesde bir sesli ýaňlanan heň materialy geçirilenden soň, imitirlenmegini bes edýärler we soňra erkin beýan etmegine geçýärler.

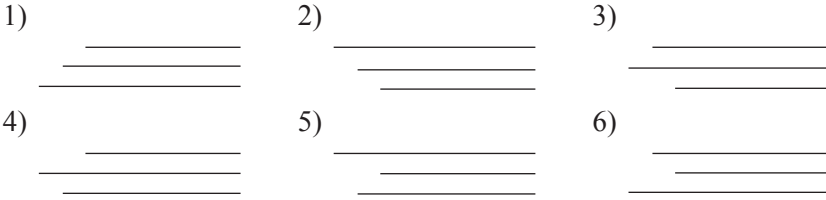
Ýönekeý imitasiýada sesleriň goşulmagynyň yzygiderliligi we interwallary hem-de olaryň wagt boýunça aralygy doly erkindir.

Ikinji we üçünji sesler heňi ulaldyp, kiçeldip, öwürüp geçirip bilerler. Agzalan usullaryň hiç haýsy-da çylşyrymly kontrapunktuň ulanylmagyny talap etmeýär.

§45. Kanoniki imitasiýa

Üç sesli kanoniki imitasiýalarda sesleriň goşulmagynyň alty warianty bolmagy mümkin:

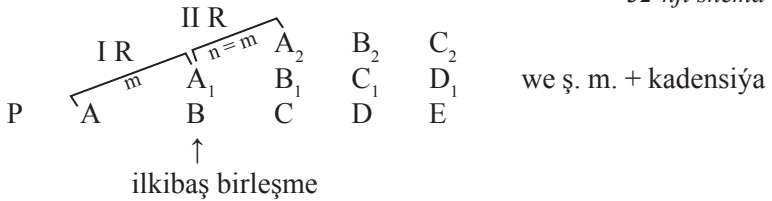

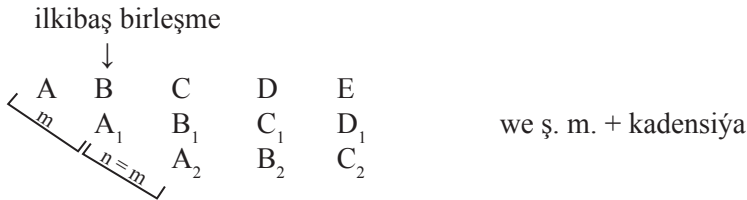
Sesleriň giriş etmeginiň yzygiderli ýokaryk galýan ýa-da aşak düşýän tertipdäki ýagdaýynda çylşyrymly kontrapunktuň ulanylmagy talap edilmeyär (birinji we ikinji wariantlar). Şonuň bilen birlikde birinji we ikinji, şeýle hem ikinji we üçünji sesleriň goşulmagynyň arasyndaky interwaly we wagt boýunça aralygy deň bolmaly.

Şu aýdylanlary aşakda getirilýän shemalar anyk görkezýärler:

32-nji shema

33-nji shema

Dogrudanam, bu shemalar boýunça düzülen kanoniki imitasiýalarda ilkibaş birleşmeleriň (meselem, 32-nji shemada – $\begin{matrix} A_1 \\ B \end{matrix}$) hersi başga belentlikden gaýtalanýan ýaly bolýarlar:

172.

Beýleki ýagdaýlarda çylşyrymly kontrapunktň (dikligine ýa-da keseligine süýşýän) ulanylmagy talap edilýär. Meselem:

34-nji shema

A	B	C	D	E
		A_2	B_2	C_2
	A_1	B_1	C_1	D_1

ýa-da

35-nji shema

	A_1	B_1	C_1	D_1
		A_2	B_2	C_2
A	B	C	D	E

Bu shemalaryň ikinji bölegi (34-nji shemada $\begin{bmatrix} B \\ A_1 \end{bmatrix}$, 35-nji shemada $\begin{bmatrix} A_1 \\ B \end{bmatrix}$ – ilkibaş birleşme; üçünji bölegi: 34-nji shemada $\begin{bmatrix} A_2 \\ B \end{bmatrix}$, 35-nji shemada $\begin{bmatrix} B_1 \\ A_2 \end{bmatrix}$ – ýasama birleşme bolup durýar. Aşakdaky iki shemada hem şeýle:

36-njy shema

A	$\begin{bmatrix} B \\ A_1 \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} A_2 \\ C \\ B_1 \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} B_2 \\ D \\ C_1 \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} C_2 \\ E \\ D_1 \end{bmatrix}$
---	--	---	---	---

ýa-da

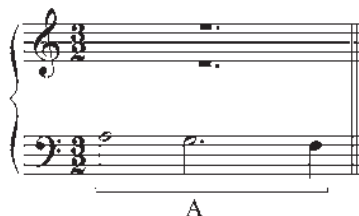
37-nji shema

A	$\begin{bmatrix} A_1 \\ B \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} B_1 \\ C \\ A_2 \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} C_1 \\ D \\ B_2 \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} D_1 \\ E \\ C_2 \end{bmatrix}$
---	--	---	---	---

§46. Ýönekeý we kanoniki imitasiýanyň düzülişi

Ýönekeý imitasiýalar şeýle düzülýärler:

1) başlangyç (ýokarky, ortaky ýa-da aşaky) ses ýazylýar – «A»:
173.

2) başlangyç sesin heňi (onuň bir sesli bölegi) birinji imitirleýji sese ýokarky ýa-da aşak islendik interwala geçirilýär – «A₁»:
174.

3) başlangyç sesin dowamy (garşyheň) birinji imitirleýji sese ýönekeý kontrapunktda düzülýär – «B»:
175.

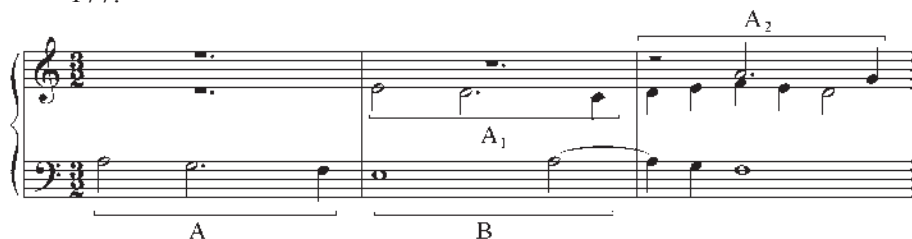
4) mysalyň bir sesli bölegi ikinji imitirleýji sese islendik interwala we islendik wagta göçürilýär – «A₂»:

176.

5) başlangyç ses we birinji imitirleýji ses ikinji imitirleýji sese ýönekeý kontrapunktda düzülýär:

177.

6) üç sesli soňlama düzülýär:

178.

Üç sesli kanonlar şeýle ýazylýar (32-nji shema boýunça):

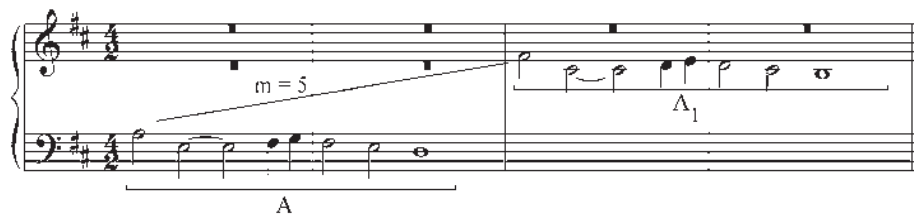
1) başlangyç sesiň birinji bölegi düzülýär. Ol bu shema boýunça aşaky bolmaly:

179.

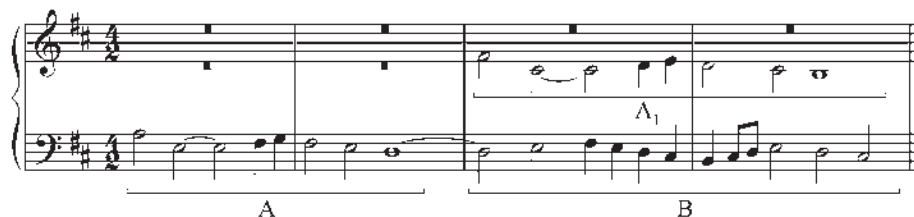
2) başlangyç sesiň birinji böleginiň heňi «m» interwala ýokaryk ortaky sese göçürilýär (birinji imitirleýji ses):

180.

3) birinji imitirleýji sese ýönekeý kontrapunktda başlangyç sesiň ikinji bölegi goşulýar:

181.

4) birinji imitirleýji sesiň birinji böleginiň heňi ýokaryk «m» interwala, başlangyç sesiň ikinji böleginiň heňi – şol bir interwala ýokaryk birinji imitirleýji sese göçürilýär:

182.

5) «m» interwala görülen ikiseslilige başlangyç sesde ýönekeý kontrapunktla ýazylan üçünji bölek goşulýar we ş. m.:

183.

Şeýlelikde, başlangyç sesiň ähli bölekleri yzygiderli: başda «m» interwala ýokaryk birinji imitirleýji sese, soňra şol bir «m» interwala ýokaryk ikinji imitirleýji sese görüliýärler. Diýmek, sesleriň giriş etmeginiň aralygy we bölekleriň uzynlygy hökmany suratda özara deň bolmalydyr. Kanon imitirlemäniň bes etmegi bilen tamamlanýar, iň soňunda üç sesli tamamlama ýazylýar:

184.

184. Musical score for exercise 184, featuring two systems of piano accompaniment in D major and 3/4 time. The first system includes labels A, A₁, A₂, B, and B₂. The second system includes labels B₁, C, C₁, and D. The notation consists of treble and bass staves with various musical notes and rests.

33-nji shema boýunça hem edil şeýle üç sesli kanon düzülýär. Emma kanon bu shema boýunça düzülende sesleriň ýokarky jübütinde kwartany dissonans hökmünde ulanmalydyr, sebäbi sesleriň ýokarky ses jübütiniň ikisesililigi yzyndan gelyän bölekde «m» interwala aşak, ýagny aşaky ses jübüte süýşýär:

185.

185. Musical score for exercise 185, featuring two systems of piano accompaniment in D major and 3/4 time. The notation consists of treble and bass staves with various musical notes and rests.

Tabşyryklar

I. Okamaly:

1. *Корчинский Е.* К вопросу о теории канонической имитации.
2. *Литинский Г.* Образование имитаций строгого письма.
3. *Мюллер Т.* Полифония, с. 107–116.
4. *Пустьльник И.* Практическое руководство к написанию канона.
5. *Скребков С.* Учебник полифонии. § 20–22.
6. *Танеев С.* Учение о каноне.

II. Derňemeli:

1. *Мюллер Т.* Полифонический анализ. Хрестоматия. 162–164, 167, 168, 173, 176, 178, 180, 181, 196, 197-nji mysallar.

III. Düzmeli:

- 1) ýönekeý imitasiýalar;
- 2) üç sesli kanoniki imitasiýalar;
- 3) sesleriň islendik jübütinde imitasiýany ulanyp mysallary düzmeli, soňra olara üçünji – erkin sesi goşmaly.

II bölüm

ERKIN ÝAZUW POLIFONIÝASY. FUGA

VIII bap

ERKIN ÝAZUW POLIFONIÝASY

§47. Umumy häsiýetnama

Erkin ýazuw polifoniýasy – XVII we XVIII–XX asyrlardaky instrumental we wokall-instrumental sazlaryň polifoniýasydyr. Polifoniki sazalaryny tapawutlandyran alamatlar, ýagny saz ösüşiniň üznüksizligi, ähli sesleriň özbaşdaklygy, kadaly ýazuw döwründe emele gelen imitasion, kanoniki formalary, çylşyrymly kontrapunktň dürli görnüşleri XVII asyryň soňundaky we XVIII asyryň başyndaky sazlara geçip, täze zamanyň saz sungatynyň gazananlary bilen baýlaşýarlar.

Şonuň bilen birlikde I. S. Bahyň we G. F. Gendeliň döwründäki erkin kontrapunkt kadalydan düýpli tapawutlanýar. Täze alamatlar heňleriň we köpsesliligiň perde-garmoniki, ritmiki taraplaryna degişli.

Erkin kontrapunkt orta asyrlaryň perdelerine esaslanman, häzirki zaman mažor-minor tonal ulgamyna esaslanýar. Polifoniki sazlarda täze garmoniki serişdeler – dürli görnüşli hromatizmler, modulýasiýalar, sowulmalar, üzülen garmoniki öwürümler, tersiýa gurluşly akkordlar, akkordyň düzümine girmeyän sesler, her hili heň we garmoniki figurasiýalar giňden ulanylýar.

Eger-de XV–XVI asyrlaryň wokall polifoniýasynyň žanrlarynda eserleriň sözleri, teksti formany birikdirýän serişde bolup durýan bolsa, onda instrumental sazlarda garmoniýanyň forma emele getiriji ähmiýeti has aýdyň ösýär.

Diatoniki perdelere esaslanan kadaly ýazuwda sazlaşyklaryň funksional baglanyşyklary kadans pursatlarda sähelçe bildirýärdi. Umuman bolsa kadaly ýazuw üçin bellibir derejede afunksionallyk häsiýetli boldy.

Bu babatda erkin ýazuwda täze hil peýda bolýar. Merkezleşen mažor-minor tonal ulgamynda aýdyň funksional baglanyşyklar, funksional logika (TSD), durnuklylygyň we durnuksyzlygyň kontrasty hereket edýär. Saz bitewüligiň tonal merkezi hökmünde esasy tonallyk bolup hyzmat edýär. Eseriň dowamynda duş gelýän ähli beýleki tonallyklar oňa garaşly bolýarlar. Esasy tonallyklaryň we umuman eseriň içinde doly durnukly sazlaşyk diňe tonika üçemesi bolýar.

Kadaly ýazuwyň onçakly täsirli bolmadyk heňleri erkin ýazuwda has aýdyň, labyzly, özboluşly tematiki material bilen çalşýarlar. Bu bolsa erkin ýazuw döwründäki eserleriň keşp-mazmunynyň ähmiýetli giňelmegi bilen baglydyr. Heň hereketi has erkin bolup başlaýar: septima, artdyrylan we kemeldilen interwallar, dürli akkordlaryň sesleri boýunça hereketler, hromatizmler duş gelýärler. Heňleriň individualizasiýa prosesinde ritmikanyň mümkinçilikleriniň giňelmeginiň-de uly ähmiýeti bar: erkin ýazuwda dürli ritmiki şekiller, her hili nota dowamlylyklary, häzirki zaman ölçegleri ($\frac{4}{4}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{2}{4}$ we beýlekiler) ulanylýarlar.

§48. Erkin ýazuw polifoniýasynyň esasy formalary we žanrlary. Kesgitlemeler

Polifoniki ýazuw tehnikasynyň öwrenilmegi polifoniki formalaryň, esasanam, olaryň iň ähmiýetlisi bolan fuga formasyny öwrenmek bilen berk baglanyşyklydyr.

Fuga diýlip (lat., ital. «fuga» – çalt hereket, çalt akym, ylgaw, gaçmaklyk, kowalama) temanyň (ýa-da birnäçe temanyň) hemme seslerde telim gezek geçirilişine (başynda hökman imitasiýa görnüşinde) we ösüşine esaslanan polifoniki esere aýdylýar. Eger fuga bir tema esaslansa, onda ol *ýönekeý* ýa-da *bir temaly fuga* bolýar. Iki ýa-da üç tema ýazylan fuga *goşa* (*iki temaly*) ýa-da *üçem* (*üç temaly*) fuga diýilýär.

Fuganyň nusgasynda düzülen kiçiräk pýesa *fugetta* diýilýär. *Fugetta* – bu çeperçilikli-keşp mazmuny, kompozision tärleri we fakturasy boýunça biraz ýönekeý fuga. Italiýançadan tejrim edilende «fugetta» sözme-söz «kiçijik fuga» diýen manyny berýär. «Fugetta» adalgasyny takyk kesgitlemedik diýip hasaplap bolar. Käbir ýagdaýlarda dogru-

dan hem kiçi göwürümli fuga, käte bolsa kän bir agras bolmadyk häsiýetli fuga fugetta diýip atlandyrýarlar. I. Ý. Pustyl'nigiň belleýşi ýaly, «...esas diňe bir fugettanyň göwürümine baglanmaýar, ol käteler fugadan-da dowamly bolup biler (mysal üçin, I. S. Bahyň «Kiçijik prelýudiýalary we fugalaryndan» c-moll fugettasy ýaly), emma formanyň umumy ösüşiniň kän bir çylşyrymly däl digine baglanýar; adaty, fuget-tada temalaryň geçirilişi, ortaky bölümiň goýberilmesi we ş. m. az bolýar»³. Adaty, fugetta organ we fortepiano üçin ýazylýar. Onuň başga ýerine ýetiriji toparlary üçin ýazylan nusgalary seýrek gabat gelýär (N. Rimskiý-Korsakowyň «Şa gelinligi» operasyndan «Слаще мѣда ласковое слово»).

Forma boýunça gutarnykly bolmadyk, özbaşdak pýesany emele getirmeýän, fuganyň başlanyşy ýaly ýönekeý imitasiýanyň epizodiki ulanylyşyna *fugato* (ital. «fugato» – fuga görnüşli, fuga meňzeş, fugirlenen) diýilýär. Fugatoda tema ilki başda edil fugada bolşy ýaly ösdürilýär, emma, soňra polifoniki görnüşde ösdürilmän, köplenç ýagdaýda, gomofoniýa bilen çalyşýar. Fugato – imitasion forma, temanyň (köplenç hem ösüşiniň) beýan ediliş usuly boýunça fuga golaý. Temanyň takyk beýany, sesleriň başlanyşynyň imitasiýasy we polifoniki fakturanyň kem-kemden dykyzlanmagy – fugatonyň esasy aýratynlyklary. Ekspozisiýadan başga fugatoda fuganyň ösüş bölümüne kybapdaş bolan bölüm saklanyp biler. Ýöne fugadan tapawutlylykda, fugatoda aýdyň görkezilen polifoniki repriza ýok.

Fugato – fuga göre düzgüni berk däl forma: sesleriň sany durnuksyz bolup biler (S. Taneýewiň c-moll simfoniýasynyň birinji bölümi, 12-nji san). Tema hemme seslerde geçmän biler (L. Bethoweniň «Dabaraly messasyndan» «Credo» bölüminiň başy) ýa-da garşyheň bilen bilelikde berlip bilner (N. Mýaskowskiniň 21-nji simfoniýasy, 1-nji san). Temanyň we jogabyň kwarta-kwinta gatnaşygy mahsusdyr, emma gaýraçekilmeler az däl (R. Wagneriň «Nýurnbergli meýsterzingerler» operasynyň üçünji bölümü, giriş; D. Şostakowiçiň başinji simfoniýasynyň birinji bölümü, 17–19-njy sanlar).

Fugato, adaty, has uly eserleriň bölümü hökmünde ulanylýar. Eger-de fuga ösüşiniň dolulygy we keşbiň çeper özbaşdaklygy bi-

³ Музыкальная форма. Под редакцией Ю. П. Тюлина. М., 1974, с. 300.

len tapawutlansa, onda fugato eserde tabyn rola eýe bolýar we onuň «içine» ornaşýar. Meselem, L. Bethoweniň 1-nji simfoniýasynyň ikinji bölüminiň başy fugato görnüşinde ýazylan. W. Muhadowyň «Meniň Watany» simfoniki poemasynda bolsa, fugatodan işlenilme bölümi başlanýar. Umuman, fugato saz eseriniň islendik bölümünde ulanylýar: temanyň beýanynda we ösüşinde (W. A. Mosartyň «Jadyly fleýta» operasyna uwertýuradaky Allegro; B. Smetananyň «Satylan gelinlik» operasynyň uwertýurasynda esasy partiýa), epizodda (S. Prokofýewiň 5-nji simfoniýasynyň finaly, 93-nji san), repizada (F. Listiň h-moll fortepiano sonatasy), solo kadensiýalarda (A. Glazunowyň skripka we orkestr üçin konserti), girişde (A. Glazunowyň 5-nji kirisli kwartetiniň birinji bölümi) we kodada (G. Berliozyň «Romeo we Ýuliýa» simfoniýasynyň birinji bölümi), çylşyrymly üç bölümlü formanyň ortaky bölümünde (N. Rimskiý-Korsakowyň «Şa gelinligi» operasynyň birinji bölüminden Grýaznoýyň ariýasy), rondoda (I. S. Bahyň «Matfeý boýunça hasratlar», № 36). Fugato formasynda opera leýtmotiwi beýan edilip bilner (J. Werdiniň «Aida» operasynyň girişinde «žresleriň temasy»), opera sahnasy gurlup bilner (A. Borodiniň «Knýaz Igor» operasynyň üçünjü bölümünden № 20 sahna). Kāwagt fugato – wariasiýalaryň biri bolup biler (I. S. Bahyň «Goldberg wariasiýalaryndan» № 22; N. Rimskiý-Korsakowyň «Сказание о невидимом граде Китеже» atly operasynyň üçünjü bölümünden «Чудная небесная царица» atly hory, 171-nji san). Fugato özbaşdak eser (I. S. Bah, BWV 962; A. Gedike, op. 36 № 40) ýa-da toplumyň bölümi (P. Hindemitiň in E simfoniýettasynyň ikinji bölümi) hökmünde seýrek gabat gelýär.

Inwensiýa – polifoniki gurluşly uly bolmadyk eser. Latynçadan «inventio» sözi – «oýlap tapma» manyny aňladýar. «Inwensiýa» ady bellibir kesgitli kompozision-tehniki ideýany aýdyň beýan edýän esere dakylýar (mysal üçin, I. S. Bahyň № 1-nji inwensiýasy iki taktyň materialyna esaslanyp döredilen). Inwensiýa aýratyň spesifikasi polifoniki forma bolup duranok. Hakykatda ol prelýudiýanyň bir görnüşidir. I. S. Bahyň prelýudiýalarynyň köpüsi fugalara ýa-da fugettalara golaý. Inwensiýany fugalardan tapawutlandyryan aýratynlyklar aşakdakylardan ybarat:

- 1) adatça, inwensiýalar bir sesde başlanmaýarlar;
- 2) inwensiýada imitasiýa, köplenç, oktawa görnüşinde berilýär («oktawalaýyn fuga»), üç sesli inwensiýalaryň köpüsi bolsa fuga üçin mahsus bolan tonika-dominantalaýyn ekspozisiýadan başlanýar;
- 3) inwensiýalaryň içinde, köplenç, fugalaryňkydan tapawutlylykda, eseri bölýän doly tamamlanan kadanslar gabat gelýär, şonuň netijesinde hem inwensiýa gomofon formalaryna ýakynlaşýar.

Adatça, inwensiýa iki, has seýrek ýagdaýlarda üç bölümden ybarat, üstesine-de olaryň her biri ýönekeý ýa-da goşa, käteler bolsa kانونiki oktawalaýyn ýa-da dominantaly imitasiýa bilen başlanýar. Birinji bölümiň ahyry dominanta tarap modulirleýär, soňraky bölümlerde bolsa ösüş başky tonallyga gaýdyp gelýär. Inwensiýalaryň käbiri ýönekeý fuga görnüşinde, käte goşa we hatda üçem kontrapunkt görnüşinde ýazylandyr.

Käbir inwensiýalaryň temalary, fugalaryň adaty temalary bilen deňeşdirilende doly ösmedik ýaly bolup görünýär (I. S. Bahyň C, e, F, G, azda-kände D we d iki sesli inwensiýalary, d, Es, E, g üç sesli inwensiýalary). Başga inwensiýalar fugalara laýyk temalaryň esasynda düzülýärler. Fugalardan tapawutlylykda, inwensiýalaryň köpüsünde tema ilkinji gezek görkezilende bir sesde däl-de, eýsem, ikinji sesiň goşulmagy bilen beýan edilýär. Ikinji sesiň aýrylmagy bilen üç sesli inwensiýalaryň aglabasy (I. S. Bahyň c, h, Es inwensiýalardan başgasy) adaty fuga ýa-da fugetta öwrülip bilerdi.

Polifoniki wariasiýalar wariasion formanyň görnüşidir. Polifoniki wariasiýalaryň toplumynyň spesifikasy onuň atlandyrylyşy bilen kesgitlenýär: üýtgeşmeler polifoniki usullar arkaly amala aşyrylýar. Polifoniki wariasiýalara wariasion formasynyň hemme umumy häsiýetnamalary degişlidir (forma ýasaýyş, kadaly we erkin görnüşlere bölünmegi we başg.). Polifoniki wariasiýalar özbaşdak saz eseri ýa-da uly toplumlaýyn eseriň bölümi, operada, kantatada epizod, kämahal bolsa has iri, şol sanda polifoniki däl formalaryň bölümi bolup bilerler. Kāwagt olar polifoniki däl wariasion topluma girizilýär.

Polifoniki warýirlenmäniň esasy serişdeleri: kontrapunktiki sesleriň (dürlü derejeli özbaşdaklykda), şol sanda esasy temanyň heň-ritmiki wariantlaryny görkezýän sesleriň girizilmegi; temanyň ulaldylmasyň, öwrülmesiniň we başg. ulanylmasy; akkord beýanynyň polifonizasiýasy we ýanama sesleriň melodizasiýasy, olara ostinato häsiýetiniň berilmegi; imitasiýalaryň, kanonlaryň, fugalaryň we olaryň görnüşleriniň ulanylmagy; çylşyrymly kontrapunktadan peýdalanylmagy. Wajyp forma ýasaýyş serişdeleriň biri-de ostinatolyk bolup durýar. Oňa metriki we garmoniki durnuklylyk mahsusdyr.

Polifoniki wariasiýalaryň görnüşleri temanyň ulanylyşyna görä, temanyň özi özgerdiliýän (*göni warýirlenme*) we diňe ýanama sesleri täzelenýän wariasiýalara (*gytakraýyn warýirlenme*) bölünýär. Polifoniki wariasiýalaryň birinji görnüşi – *ostinatoly däl wariasiýalar*, ikinji görnüşi bolsa – *ostinatoly wariasiýalardyr*. Soňkularyň arasynda *üýt-gemeyän heňe* wariasiýalar we *basso ostinato* wariasiýalary tapawutlanýar.

IX bap FUGA

§49. Gysgaça taryhy maglumatlar

Fuga özüne polifoniýanyň serişdeleriniň ähli baýlygyny siňdiren imitation-kontrapunktiki sazyň iň bir wajyp we kämil formasydyr.

Fuga formasynyň emele gelmegi we kemala gelmek prosesi birnäçe asyrlaryň dowamynda bolup geçýär. Bu prosese ençeme žanrlar gatnaşýarlar. Olar: kanon, motet, messa, polifoniki aýdym. Kanon, riçerkar, fantaziýa, kapriçcio ýaly irki polifoniki žanrlar öz gurluşy boýunça fuga iň ýakyn formalar bolup durýarlar.

Fuganyň esasy alamatlary K. Montewerdi, J. Freskobaldi, Ý. P. Swelink, I. Kunau, I. Froberger, D. Bukstehude, I. Pahelbel, S. Şeýdt, soňra G. F. Gendel we I. S. Bah ýaly kompozitorlaryň döredijiliginde düzgünleşýär. I. S. Bahyň döredijiliginde fuga özüniň iň ýokary derejesine, kämil görnüşine ýetýär.

Fuga professional sazyň taryhynda ähli formalaryň arasynda iň bir durnuklysydyr. Onuň formasy XVII asyryň ortasynda kämil görnüşe gelip, soňky asyrlarda kompozitorlaryň döredijiliginde mazmun we öwüşgin taýdan baýlaşdyrylmagyny dowam edýär.

§50. Fuganyň umumy alamatlary we onuň gurluşynyň esasy aýratynlyklary

Fuganyň formasyny esasy kesgitleýän alamatlar – ösüşiň akymlylygy, yzygiderliligi, üznüksizligi hem-de ýeke-täk saz keşbiniň (bu keşp fuganyň temasynda gysgaldylan, «konspekt» görnüşinde beýan edilýär) yzygiderli we köptaraplaýyn beýan edilmekligidir.

Fugalaryň gurluşy, formalary dürli-dürli bolup bilýärler. Emma olaryň hemmesi diňe baş elementiniň utgaşmasyna esaslanýarlar: *tema, jogap, garşyheň, intermediýalar, strettalar*. Olardan fuganyň esasy bölümleri (köplenç, üç bölüm) döreýär.

Fuganyň her aýratyn bölümi bellibir funksiýany ýerine ýetirýär:

1) birinji bölüm – ekspozisiýa, tematiki özeniniň beýany. Bu ýerde tema fuganyň sesleriniň ählisinde ilkinji gezek geçirilýär;

2) ikinji bölüm – ösüş, işlenilme. Tema dürli tonallyklarda, dürli wariantlarda (meselem, ulaltmada, kiçeltmede, tersleýin), täze kontrapunktiki birleşmelerde geçirilýär;

3) üçünji bölüm – repriza, umumylaşdyrma, soňlama. Tema ýene-de öz esasy tonallygyna gaýdyp gelýär.

Käwagt ikinji bölüm soňky bölümniň funksiýasyny ýerine ýetirýär. Şeýle ýagdaýlarda fuganyň iki bölümli formasy döreýär.

Mundan başga-da, fuganyň formasy gadymy iki-üç bölümli, rondo görnüşli, gadymy sonata we sonata formalarynyň alamatlary bilen baýlaşyp bilýär.

Käbir fugalarda *variationlylyk* düzgüni höküm sürýär: tema bitewülik hökmünde – dürli polifoniki utgaşmalarda, dürli perde-tonal we registr ýagdaýlarda, öwrülmede ýa-da ulaltmada hereket edýär, emma ownatma, bölünme we ş. m. ähmiýetli özgerişlere duçar bolmaýar.

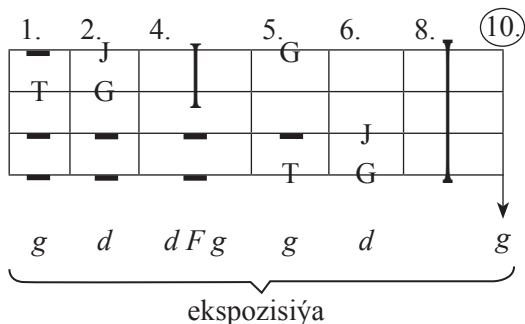
Beýleki ýagdaýlarda, temanyň doly geçirmeleri bilen bir hatarda, temanyň dürli elementleri işjeň işlenilýärler.

Fuganyň mazmuny, keşp diapazony çäksizdir, emma onda hemişe intellektual başlangyç duýulýar.

§51. Fugadaky ösüşiň derňew shemasy

Fuga derňelende ýörite shema düzülýär. Şu shemada her aýratyn ses kese çyzyk bilen görkezilýär. Bu şertli partiturada tema – **T**, jogap – **J**, saklanan garşyheň – **G** (ikinji bolsa – **2 G**) görnüşinde bel lenilýärler. Ähli saklanylmadyk garşyheňler g_1, g_2, g_3 we ş. m. no merleri–indeksleri bilen belgilenýärler. Intermediýa **I** harp bi len görkezilýär. Bu harp bolsa intermediýa gatnaşýan ähli sesleriň çyzyklarynyň üstünde ýazylýar. Kadensiýalar aşak gönükdirilen strel kaly dik çyzyk bilen bel lenilýärler. Saza gatnaşmaýan seslerde pau zalar goýulsa gowy bolar. Shemanyň ýokarsynda taktlaryň sanlary görkezilýär. Şeýlelik bilen, temanyň ýa-da intermediýanyň başlanýan pursatlary bel lenilýär. Kadensiýa peýda bolan taktyň nomerini tege lege alsa bolar. Shemanyň aşagynda temanyň geçirilmeleriniň tonal lyklary, intermediýalaryň tonal meýilnamalary we kadensiýalaryň ton allyklary görkezilýär, has aşakda – formanyň bölümleri bel lenilýär. Mysal hökmünde «Oňat temperirlenen klawiriň» g/I fugasynyň ekspo zision bölüminiň shemasyny getireliň:

38-nji shema

Tabşyryklar

I. Okamaly:

1. Золотарев В. Фуга. Руководство к практическому обучению. М., 1965. Предисловия автора и редактора. Вступление.
2. Скребков С. Учебник полифонии. М., 1982. 17 глава, с. 230–243.
3. Дмитриев А. Полифония как фактор формообразования, Л., 1962, с. 408–410.

II. Derňemeli:

1. I. S. Bah, 1, 3, 4, 6, 8, 11, 12-nji simfoniýalar (üç sesli inwensiýalar);
  2. I. S. Bah, «ОТК», I tom: II, VI, XI, XIII, XXI; II tom: I, VI, XII, XIV, XV, XX.
  3. P. Hindemit. «Ludus tonalis». Fugalar in C, G, Es, D, Fis;
  4. D. Şostakowiç. Prelýudiýalar we fugalar op. 87: I, V, XXII.
  5. R. Şedrin. 24 prelýudiýa we fuga: I, VI, XII, XVII.
- Ýokarda görkezilen eserleriň tematiki-tonal ösüşiniň shemasyny düzmeli.

X bap FUGANYŇ TEMASY

§52. Kesgitleme

Fuganyň başynda gysgaça beýan edilen esasy saz pikirine *tema* ýa-da *baştutan* (lat. «dux») diýilýär. Fugada tema ilkinji gezek görkezilende ýeke sesli ýaňlanýar.

Temada ulanylýan beýan ediş serişdeleri tutuş fuganyň häsiýetini, onuň çeperçilik keşbini kesgitleýärler. I. S. Bahyň si-minor Messasyndaky birinji horuň («Kyrie eleison») gamgyn häsiýeti eýýäm bu fuganyň temasynda döreýär we onuň intonasiýalarynda beýan edilýär:

186.

I. S. Bah. h-moll Messasy, «Kyrie eleison»

Adagio

D. Şostakowičiň «Hor üçin 10 poema» toplumyndan başınjy «Казненным» poemasynda mert, pajygaly kolorit eýýäm fugatonyň temasynda duýulýar:

187.

D. Şostakowič. «Hor üçin 10 poema», «Казненным»

Adagio

D. Nuryýewiň kirişli saz gurallary kwartetiniň 1-nji bölüminiň üçünjy wariasiýasy fuga formasynda ýazylyp, bu bölümiň esasy kulminasiýasyny – dördünjy wariasiýasyny taýýarlaýar. Onuň temasy liriki aýdymlylygy gahrymançylykly-aýgytly äheňi bilen utgaşdyryp, tutuş wariasiýanyň häsiýetini kesgitleýär:

188.

D. Nuryýew. Kwartet

Andante

Görşümüz ýaly, temalar öz häsiýeti boýunça dürli-dürli bolup bilýärler: filosofiki we degişme, gamgyn we şadyýan, liriki-oýlandyryjy we joşgunly, ruhobelent.

Fuganyň keşp mazmuny, adaty, tema mahsus bolan aýdyň bildirýän žanr alamatlary (mysal üçin: horal, aýdym, tans, skerso, reçitatiw-hekaýa görnüşli) bilen baglylykda ýüze çykyar.

§53. Kontrastly we kontrastsyz (birsydyrgyn hereketdäki) temalar. Temalaryň göwrümi

Temanyň esasy alamaty – bu onuň intonasion aýdyňlylygydyr. Tema hökmany suratda örän labyzly, özboluşly, ritm we heň taýdan anyk we ýeňil ýatda galýan bolmalydyr. Hut şu alamaty te-

many polifoniki ösüşiniň ýaýbaňlandyрма prosesinde dürli seslerde, registrlerde, perdelerde, tonallyklarda, käwagt bolsa, özgerdilen görnüşde peýda bolmagynda tanamaga we kabul etmäge mümkinçilik berýär.

Temanyň intonasion aýdyňlylygy, täsirliligi heňň häsiýetli öwrümleri, böküşleriň ulanylmany, özboluşly ritm şekili arkaly döreýär.

Nusgawy fuganyň temasynyň diapazony, adaty, giň bolmaýar we oktawanyň çäklerinden seýrek çykýar. Eger-de oktawanyň çäklerinden çykýan tema ulanylsa, onda onuň yzyndan gelýän jogabyň seslerini ulanmak onçakly oňaly bolmaýar. Emma, häzirki zaman sazalarynda has giň diapazonly temalar hem duş gelýärler.

Temalar kontrastly we kontrastsyz (birsydyrgyn hereketdäki) ýaly görnüşlere bölünýärler. Dürli häsiýetdäki iki ýa-da birnäçe elementden ybarat tema *kontrastly ýa-da goşma tema* diýilýär. Kontrastly temalar heň we ritm taýdan biri-birinden tapawutlanýan motiwleriň gapma-garşylygyna esaslanýarlar. Olarda has häsiýetli, labyzly, individual intonasiýalar (temanyň «ýadrosy», «özeni», «maňzy») temanyň başynda jemlenýärler. Yzyndan bolsa umumy häsiýetli, onçakly aýdyň bolmadyk intonasiýalar (dowamy, hereketiň umumy görnüşleri, heňň ýaýbaňlandyrmasy, individual däl bölegi) gelýärler:

189.

I. Pachelbel (1653–1706). Fuga

temanyň özeni (individual bölegi) ýaýbaňlandyрма bölegi (individual däl bölegi)

190.

I. S. Bah. B/I

Allegro vivace

191.

P. Çaykowskiý. Sýuita № 1

Moderato con anima

Birsydyrgyn häsiýetdäki, bir elemente esaslanan tema *kontrastsyz* (*birsydyrgyn hereketdäki*) tema diýilýär. Kontrastsyz temalarda kontrastirlenýän bölekleriň garşylygy ýok. Şeýle temalarda, adaty, hereketiň bellibir görnüşi höküm edýär. Köp ýagdaýlarda birsydyrgyn temalarda başlangyç heň öwrüminiň sekwension ýa-da wariasion ösdürilmegi duş gelýär:

192.

I. S. Bah. gis/II

Con moto tranquillo, uguale e dolce

193.

I. S. Bah. h/I

Largo

Käbir birsydyrgyn hereketdäki temalarda kontrastly elementler biri-biri bilen has berk baglanyşykly bolýarlar, hatda aýratyn, özbaşdak bölekler-de bölünmeýär we bir bitewi ösüşi döredýärler:

194.

I. S. Bah. gis/I

Andante espressivo

Uly bolmadyk temalar monolit (bölünmeýän, bitewi) gurluşly bolup bilýärler:

195.

I. S. Bah. As/I

Andante

196.

I. S. Bah. E/II

Solenne, mistico

197.

I. S. Bah. cis/I

Moderato e maestoso

198.

Ç. Nurymow. e-moll fugasy

Moderato

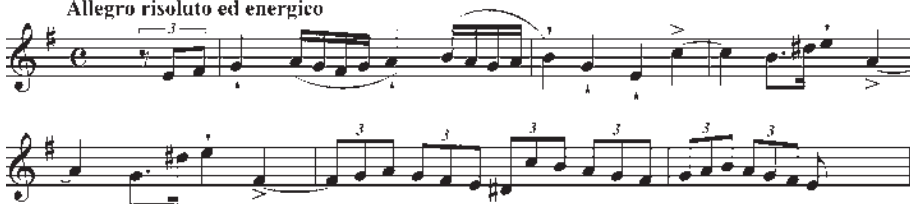

Has çylşyrymly gurluşly temalar hem duş gelýärler:

199.

I. S. Bah. e/II

Allegro risoluto ed energico

Fuganyň temasy özüniň dowamlylygy boýunça her hili bolup biler. Adatça, haýal depginli fuga gysga tema esaslanýar, janly, çalt depginli fuga üçin köp taktly tema ulanylýar. Temalaryň aglabasy iki–altý taktly öz içine alýar, ýöne has giň göwrümlü mysallar hem duş gelýärler. Meselem, R. Şedriniň «24 prelýudiýa we fuga» toplumyndan XVI fuga 18 taktyň dowamynda ýaýbaňlandyrylýar.

§54. Temanyň perde-tonal häsiýetnamasy

Fugalaryň temalary tonal takyklygy we aýdyňlylygy bilen tapawutlanýarlar. Hut temanyň tonal we garmoniki aýdyňlylygy temanyň we jogabyň arasyndaky ýiti, işjeň kontrastyň döremegine we kämil hem bitewi saz formasyny gurmaga itergi berýär.

Nusgawy fuganyň temasynyň perde-tonal esasy – diatoniki mažor, arassa we garmoniki minor.

Temalar *bir tonally* ýa-da *modulýasiýaly* (seýrek) bolup bilýärler:

200.

I. S. Bah. «Magnifikat», № 11

Allegro moderato

201.

I. S. Bah. a/II

Andante

202.

I. S. Bah. Organ fugasy (C-dur)

C-G

203.

M. Glinka. «Iwan Susanin», Prolog

Energico

204.

Ç. Nurymow. c-moll fugasy

Rahat

Modulýasiýanyň ugry dominanta bilen çäklendirilen. Temanyň subdominanta tonallygynda gutarylyşy örän seýrek ulanylýar:

205.

I. S. Bah. e-moll fugasy

e-a

Eger tema mažor tonallygynda başlansa, onda mažor dominantasynyň tonallygyna tarap modulýasiýa geçirilýär (ser. 200, 202-nji mys.). Eger başlangyç tonallyk minor bolsa, onda modulýasiýa minor dominantasyna tarap gönükdirilýär (ser. 205-nji mys.).

Temanyň gutarnyklylygy onuň heň kadensiýasy bilen tamamlanmagy arkaly ýetilýär. Kadansirleýji ses (temanyň soňky sesi), adatça, güýçli ýa-da aram güýçli ülüşlerde ýerleşýär, emma köp ýagdaýlarda saz hereketi şu sesde saklanman dowam edilýär. Bu bolsa sezuranyň ýumşadylmagyna getirýär:

206.

I. S. Bah. e/II

Allegro

207.

I. S. Bah. Organ fugasy (g-moll)

Temanyň tonallygy eýýäm onuň başynda aýdyň kesgitlenilýär. Temalaryň aglaba bölegi perdäniň I ýa-da V basgançaklaryndan başlanýar (ser. 186–207-nji mys.). Temalaryň başga basgançaklardan başlanyşy gaty seýrek duş gelýär.

Bir tonally temalar tonika üçemesesiniň tersiýasynda, primasynda ýa-da kwintasynda (seýrek) tamamlanýarlar:

208.

G. F. Gendel. «Iuda Makkawey», № 7

Allegro

209.

I. S. Bah. c/I

Allegretto

W. A. Mosart. «Rekwiýem», № 10

I. S. Bah. d/I

212. **I. S. Bah. «İoann boýunça hasratlar», № 18**

I. S. Bah. e/I

214.

I. S. Bah. dis/I

Andante sostenuto

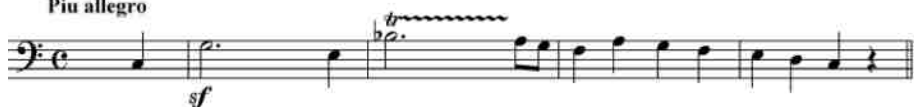
I. S. Bah. Organ fugasy (e-moll)

216.
Piu allegro

Ý. Gaýdn. «Ýyl pasyllary», № 23

Sowulmalar, adatça, tonallyklaryň diatoniki golaýlygynyň çäklerinden çykmaýarlar. Mažor tonallykly temalarda, köplenç, subdominanta tonallygyna tarap edilen sowulmalar, minor temalarda bolsa – parallel tonallygyna edilen sowulmalar duş gelýärler.

§55. Gizlin heňugry

Polifoniki temalaryň esasy aýratynlyklarynyň biri – gizlin heňugry. Temalardaky gizlin hereket edilişi ýa-da başgaça gizlin polifoniýa temalara perde-tonal aýdyňlyk berýär, olary baýlaşdyrýar, has ähmiýetli edýär. Gizlin polifoniýa heňiň bir tondan giň (uly sekunda) interwallar boýunça hereketinde emele gelýär. Böküşler arkaly biri-birinden bellibir aralykda ýerleşen sesleriň arasynda heň baglanyşyklar döreýärler. Şonuň netijesinde birsesliligiň içinde gizlin heňler emele gelýär:

217.

I. S. Bah. cis/I

Moderato e maestoso

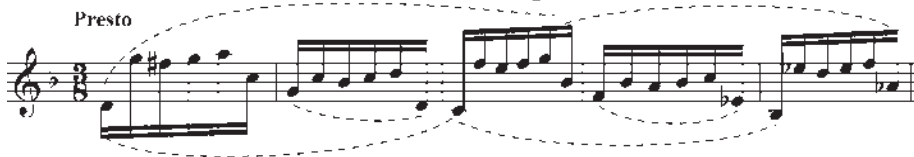

Köp ýagdaýlarda heňiň aýratyn şahajyklara bölünmegi örän işjeň bolýar, gizlin sesleriň sany bolsa üç-dörde çenli ýetýär:

218.

I. S. Bah. Skripka solo üçin Partita, Kuranta

Presto

219.

Molto allegro con brio

I. S. Bah. e/I

Aralykda ýerleşýän sesleriň heň baglanyşygy köp ýagdaýlarda metre daýanýan liniýasy bilen nygtalýar. Bu liniýa taktyň ýanaşyk agyr ülüşlerinde ýerleşýän sesleriň basgançaklaýyn ýerleşmeginde emele gelýär:

220.

Allegretto moderato

I. S. Bah. c/I

221.

Moderato

W. Zolotarýowyň «Fuga» kitabyndan mysal

Tabşyryklar

I. Okamaly:

1. Мюллер Т. Полифония, с. 221–225.
2. Дмитриев А. Полифония как фактор формообразования, с. 410–421.
3. Скребкова-Филатова М. О художественных возможностях скрытого голосоведения. //Теоретические проблемы полифонии. Вып. 52. М., 1980.

II. Derňemeli:

1) I. S. Bahyň «Oňat temperirlenen klawiriniň» I tomundaky fugalaryň, P. Hindemitiň, D. Şostakowiçiň, D. Kabalewskiniň, R. Şedriňiň, Ç. Nury-mowyň fugalarynyň temalaryny derňemeli. Olarda polifoniki tema mahsus aýratynlyklaryny kesgitlemeli.

2) Aşakda getirilen temalary derňemeli:⁴

III. Düzmeli:

Dürli häsiýetli gysgajyk (2–4 taktly) polifoniki temalary düzmeli.

⁴ W. Zolotarýowyň «Fuga» kitabyndan alnan.

222.

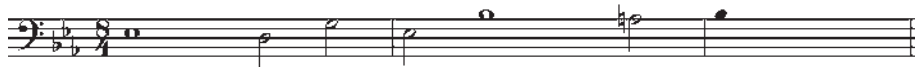
1.

Cantabile

2.

Grave

3.

Marcia

4.

Scherzoso

5.

Moderato

6.

Allegro

7.

Con moto

8.

Andante

Usuly görkezmeler

Tema derňew edilende, ilki bilen onuň takyk çäkleri anyklanmaly, diýmek temany jemleýän sesini kesgitlemeli. Soňra temanyň içki gurluşyna üns bermeli:

- a) onuň elementleriniň birmeňzeşligi ýa-da kontrastlylygy;
- b) takyk ýa-da wariasion gaýtalanmaklygyň bardygy ýa-da ýoklugy;
- ç) seshataryň, sowulmalaryň, modulýasiýalaryň, aýdyň heň we ritmiki öwürümleriniň ulanylmagy;
- d) gizlin heňugrunyň pursatlaryny ýüze çykarmaly. Olary punktir bilen bellemeli.

Şondan soň temanyň umumy häsiýetini kesgitlemeli. Temalary düzeniňde owal-başdan, bu temalaryň häsiýetini takyklamaly we şondan soň bu ugurda işlemeli. Temalar, adatça, ýeke-täk heň kulminasiýaly bolýarlar, şonuň üçin şol bir kulminasion sesiň gaýtalanmagyna gaty seresaply çemeleşmeli.

Fuganyň öwrenilmeginiň başlangyç tapgyrynda diapazony uly bolmadyk temalary (sekstadan ýa-da septimadan giň bolmadyk) düzmek peýdaly bolýar.

XI bap JOGAP

§56. Keskitleme

Fugada temanyň ikinji gezek geçirilmegine *jogap* ýa-da *hemra* (lat. «comes») diýilýär.

Imitirleýji ses temany, esasan, dominanta tonallygynda beýan edýär:

223.

I. S. Bah. h-moll Messasy, № 3

Alla breve

cis-moll

fis-moll

Başlangyç imitasiýa subdominanta tonallygynda ýa-da haýsy-da bolsa başga tonallykda seýrek duş gelýär:

224.

**M. Musorgskiý. «Boris Godunow»,
«Расходилась, разгулялась» hory**

Vivo
fış-moll

baslar

h-moll

tenorlar

§57. Sesleriň girişme tertibi. Ikinji sesiň başlanýan pursady

Fuganyň başlangyç iki sesli imitasiýalarynda sesleriň girişme tertipleriniň ikisi-de duş gelýär:

39-njy shema

Temanyň soňunyň we jogabyň özara gatnaşyklarynyň dürli variantlary bolup biler:

1. Jogap temanyň gutaran badyna goşulýar:

225.

L. Bethowen. D-dur Messasy, «Credo»

Allegro

jogap

tema

2. Temanyň gutaryşy jogabyň başlanmagy bilen gabat gelýär:

226.

L. Bethowen. D-dur Messasy, «Dona nobis pacem»

Allegro

ff tema

ff jogap

Jogabyň tema gutaran pursadynda başlanyşy, köplenç, onuň metr (güýçli we aram güýçli ülüşler) babatda süýşmegine getirýär:

227.

I. S. Bah. E/II

Solenne, mistico

tema

jogap

3. Jogap tema gutarandan biraz soň goşulyp biler. Temanyň soňunyň we jogabyň başynyň arasyndaky baglaýja *kodetta* diýilýär:

228.

G. F. Gendel. D-dur fugasy

tema

kodetta

jogap

4. Jogap tema gutarmazyndan öň goşulyp bilýär. Bu örän seýrek duş gelýär. Şeýle ýagdaýda *strettaly jogap* döreýär. *Strettaly jogap* diýlip tema gutarmazyndan öň goşulan jogaba aýdylýar:

229.

P. Çaykowskiý. «Guw köli»

5. Jogabyň birinji notasynyň dowamlylygy üýtgedilip (gysgaldylyp ýa-da kä halatlarda uzaldylyp) bilner:

230.

I. S. Bah. Organ fugasy (A-dur)

§58. Real we tonal jogap

Jogabyň real we tonal ýaly iki görnüşi bar.

Real (ýa-da takyk) *jogap* diýlip, temanyň dominanta tonallygynda üýtgedilmän geçirilen jogaba aýdylýar:

231.

I. S. Bah. c/I

Real jogapda tema tonal taýdan aýdyň gutarnykly bolup, diatonikada saklanylýar, şeýle hem onuň dowamynda, aýratyn-da, başky bölejiginde, dominantanyň esasy tony ähmiýetli roly oýnamaýar.

Tonal taýdan durnuksyz, modulýasiýaly, hromatizmlere baý bolan temalara-da real jogap berilýär:

232.

I. S. Bah. e/I

Molto allegro con brio

Emma, köp ýagdaýlarda jogap takyk däl transponirlenen tema bolup durýar. Jogapdaky heň üýtgemeleri bir maksat ugrunda aladalanýarlar – temanyň we jogabyň tonal taýdan bitewüligine ýardam etmek, hem-de uzak tonallyklara geçmeginiň önüni almak. Şeýle görnüşdäki, ýagny heň babatdan takyk bolmadyk jogaba *tonal* (ýa-da takyk däl) *jogap* diýilýär. Tonal jogap indiki ýagdaýlarda duş gelýär:

1. Tema V basgançakdan başlanan ýagdaýynda fuganyň jogaby dominant tonallygynyň V basgançagyndan däl-de, esasy tonallygyň I basgançagyndan (täze tonallygyň IV basgançagyndan) başlanýar. Temanyň dowamy bolsa dominant tonallygyna jikme-jik transponirlenýär:

233.

I. S. Bah. Fis/I

Andantino grazioso

Şunuň netijesinde, jogap temanyň heň babatda takyk däl warianty bolup durýar. Onuň başynda esasy tonallyk aýdyň duýulýar. Dominanta tonallygyň alamatlary biraz soňra berkidilýärler.

2. V basgançak temanyň başky heň öwrüminde (motiwinde) tapawutlandyrylan ýagdaýynda tonal jogapda ol ses dominanta tonallygyň V basgançagyna däl-de, esasy tonallygyň I basgançagyna (täze tonallygyň IV basgançagyna deň bolan) öwürülýär. Bu ýerde hem dominanta tonallygyň alamatlary biraz soňra berkidilýärler:

234.

Ý. Gaýdn. Messa № 5, «In gloria»

3. Tema dominanta tonallygyna modulirlense (tema gutaranda dominanta tonallygyna geçse), tema goşulýan tonal jogapda esasy tonallyga dolanma bolup geçýär. Has uzak bolan goşa dominantanyň tonallygyna tarap modulýasiýa bolmaz ýaly (bu bolsa real jogapda hökman bolardy), temanyň modulirlenýän bölejigi tutuşlygyna sekunda aşak düşürilýär. Şeýlelik bilen goşa dominanta tarap süýşmeden gaça durulýar we ekspozisiýanyň iki esasy tonallygynyň (T we D) agalyk sürmegi saklanylýar. Bu ýagdaýda jogapda subdominanta tonallyga tarap sowulma hem döräp biler:

235.

I. S. Bah. «Matfey boýunça hasratlar»

a)

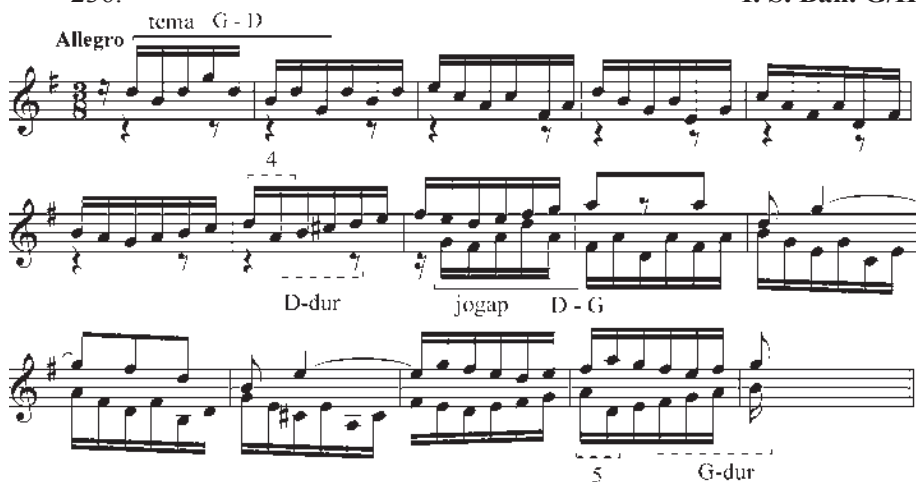

b)

236.

I. S. Bah. G/II

Saz edebiýatynda subdominanta tonallygynda berlen jogaplar hem düş gelyärler. Şeýle jogaplar dominanta garmoniýasy agdyklyk edýän temalara berilýär:

237.

I. S. Bah. Orkestr üçin súita (in D)

Usuly görkezmeler

Modulýasiýasyz tema tonal jogabyň düzülişi:

238.

Grigorýew S., Mýuller T.
Polifoniýa okuw kitaby, № 325

1. Real jogap ýazylýar (diýmek, tema dominanta tonallygyna takyk transponirlenýär):

239.

2. Temadaky dominanta primasy sekunda aşakda ýerleşýän nota bilen çalşyrylýar:

240.

Eger tema täze tonallyga geçmek bilen tamamlansa, onda onuň jogaby tonika dolanmaly. Meselem, dominanta düzümine geçýän tema berilýär:

241.

Grigorýew S., Mýuller T.
Polifoniýa okuw kitaby, № 326

modulýasiýa

1. Real (takyk) jogap ýazylýar. Ol goşa dominanta tonallygynda tamamlanýar:

242.

2. Şondan soň modulýasiýanyň temanyň üçünji taktynda geçendigi kesgitlenilýär.

3. Real jogabyň başlangyç bölegi üýtgedilmän, modulirlenýän bölegi sekunda aşakdan göçürilýär:

243.

Emma käbir ýagdaýlarda tonal jogap temanyň heñini bozubam biler. Şeýle ýagdaýlarda tonal jogabyň deregine real jogap ulanylýar (ser. 232-nji mys.) ýa-da tonal jogabyň özünde sekunda aşak düşmegi modulirlenýän bölejikden biraz öňrak başlanmaly. Meselem, gis/I fugasynyň temasy ýokarda getirilen düzgünler boýunça edilen jogap temanyň has labyzly böküşini ýumşadyp, onuň heñini bozýar:

244.

I. S. Bah. gis/I

a) fuganyň temasy

b) real jogap

I. S. Bah bolsa jogapda heñi mümkin boldugyça üýtgetmän saklamak maksady bilen sekunda aşak peseltmegi eýýäm temanyň ikinji sesinden başlaýar:

Ýokarda görkezilen mysallardan we beýan edilen düzgünlerden indiki wajyp netijeleri çykarsa bolýar:

1. Islendik tema jogap ýazanyňda, bir tarapdan, onda heňiň suduryny saklamaklyga çalyşmaly we beýleki tarapdan, dominanta tonallygynyň maksimal endiganlyk, akgyňlyk bilen girişmelidir.

2. Real jogap (ol islendik ýagdaýda bolup biler) temanyň heňini üýtgetmän, ony has takyk görnüşde saklaýar, tonal jogap bolsa, köplenç, dominanta tonallygynyň peýda bolmagynyň tebigylygyna we ýumşaklygyna ýardam edýär.

3. Şeýle-de, jogabyň görnüşini saýlamagy her tema üçin aýratyn kesgitlemeli, şübhelý ýagdaýlarda bolsa, umumy kadalaryna daýanmalydyr. Eger-de kadalaryň haýsy-da bolsa biriniň ýerine ýetirmegi kanagatly däl netije berýän bolsa, onda bu kadadan çykmak rugsat edilýär.

4. Eger-de modulýasiýaly temalarda modulýasiýa temanyň soňuna süýşürilen bolsa, onda jogaby şeýleräk ýazsa bolýar:

a) jogabyň başlangyç we tamamlajy notalaryny kesgitläp ýazmaly;

b) soňra, temanyň interwalikasyny üýtgetmän, galan notalaryny ýazmaly.

Emma, başlangyç notadan soňkusyna tarap däl-de, tersine – soňky notadan başlangyç nota tarap süýşmeli. Başgaça aýdylanda, temadaky modulýasiýany mümkin boldugyça irräk etmeli.

Tabşyryklar

I. Okamaly:

1. Скребков С. Учебник полифонии, с. 218–229.
2. Золотарев В. Фуга, с. 22–39.
3. Григорьев С., Мюллер Т. Учебник полифонии, М., 1977, с. 218–229.
4. Праут Э. Фуга. М., 1922, с. 27–75.

1. I. S. Bah, «Oňat temperirlenen klawir»;
2. D. Şostakowiç, Prelýudiýalar we fugalar op. 87;
3. P. Hindemit, «Ludus tonalis»;
4. Ç. Nurymow, 12 polifoniki pýesa.

III. Aşakdaky temalara jogaplary düzmeli:⁵

1.

IV. Öz düzen temalaryňa jogaplary düzmeli.
V. Aşakda getirilen jogaplara temalary tapmaly:
247.

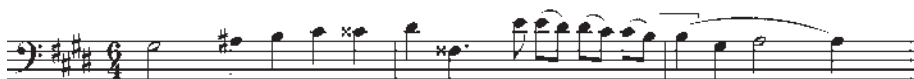
1.

2.

3.

4.

5.

XII bap GARŞYHEŇ

§59. Kesgitleme. Umumy häsiýetnama

Garşyheň – tema kontrapunktirlenýän heňdir. Garşyheň jogap bilen bilelikde owazlanýar we temanyň heňiniň (şol bir sesde) ýa-da kodettanyň (kodetta bar bolsa) tebigy dowamy bolup durýar.

Garşyheň fuganyň temasy bilen deňeşdirilende özüniň intonasiýalarynyň indiividuallygy, özbaşdak häsiýeti boýunça onçakly aýdyň dälidir. Sebäbi, tema elmydama birinji orunda bolmaly. Emma, şonuň bilen bilelikde garşyheň hem bellibir derejede özboluşly we labyzly bolmalydyr.

Jogabyň we garşyheňiň birleşmesi netijesinde emele gelýän ikiseslilik elmydama kontrastlydyr. Kontrast bolsa:

- 1) özara goşulýan (komplementar) ritmika;
- 2) heň hereketiniň ugurlarynyň dürlüligi;
- 3) heň belentlikleriniň, kulminasiýalarynyň deň gelmezligi;
- 4) dürli seslerde diatonika we hromatikanyň garşy goýulmagy arkaly döredilýär.

Garşyheň jogabyň garmoniki esasyňa garaşly bolmalydyr. Bu şert kontrapunktirlenmäniň beýleki şertleri bilen utgaşýar.

Garşyheň düzülip başlanmanka, jogabyň heňine laýyk bolan garmonizasiýanyň dürli wariantlaryny tapmaly, şonuň kömegi bilen garşyheňi düzmek prosesi tizleşýär.

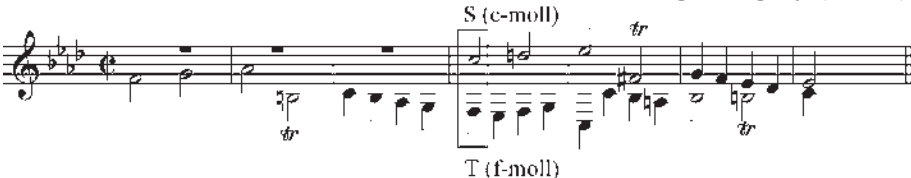
Käbir mysallara ýüzleneliň:

248. I. S. Bah. c/I

Allegro moderato

249. I. S. Bah. Organ fugasy (f-moll)

248-nji mysalda I. S. Bah garşyheňiň başynda temanyň tamamlanmasynyň tonika garmoniýasyny tassyklaýar. Onuň fonunda tonal jogap başlanýar. Taktyň soňuna (soňky çäryk) täze tonallygyň (g-moll) dominantasy belleniýär. Indiki taktyň güýçli wagtynda täze tonallygyň tonikasy peýda bolýar. Ol dominanta sazlaşyklary bilen gezekleşýär.

249-njy mysalda hem kybapdaş hadysa syn edilýär. Real jogap temanyň gutaran badynda başlangyç tonallygyň tonikasynyň fonunda (f-moll) 4-nji taktyň güýçli ülsünde başlanýar. Emma, taktyň ikinji ýarymynda fa minoryň tonikasy do minoryň subdominantasy hökmünde kabul edilýär, çünki re bekar dominanta hökmün-

de garmonizasiýalaşýar. Tutuş garşyheňiň dowamynda jogabyň her aýratyn pursadynyň garmoniki manysy aýdyň ýüze çykýar we $I=IV - V - I - V \rightarrow V - I$ garmoniki yzygiderlilik emele gelýär.

I. S. Bahyň a-moll organ fugasynyň garşyheňi jogabyň garmoniki mazmunyna has-da garşly:

250.

I. S. Bah. Organ fugasy (a-moll)

§60. Saklanylmadyk garşyheň

Diňe bir gezek ulanylýan garşyheňe (meselem, jogabyň birinji geçirilmeginde) *saklanylmadyk garşyheň* diýilýär. Şeýle garşyheň, adaty, tematiki taýdan onçakly ähmiýetli däl.

251-nji mysalda garşyheň tematiki taýdan ýönekeýdir: ol birinji oktawanyň re notasyndan sol notasyna çenli sekundalar boýunça basgançaklaýyn aşak hereket edýän yzygiderlilik bolup durýar:

251.

I. S. Bah. c/II

Köp strettaly fugalarda garşyheňler, köplenç, saklanyлмаýar we onçakly ähmiýetli rol oýnamaýarlar. Emma käbir fugalarda bir-birini çalyşýan saklanylmadyk garşyheňler özüniň tematiki mazmuny boýunça kem-kemden çylşyrymlaşýarlar:

Saklanylmadyk garşyheň we ony gurşaýan täze ugurdaş sesler (heňler) ýönekeý kontrapunktdaky birleşmeleri emele getirýärler.

Fugada garşyheň saklanylmasa, onda temanyň her täze geçirilmegi täze kontrapunktirleýji sesleriň töwereginde çykyş edýär. Şeýlelik bilen, kontrapunktaryň täzelenmegi arkaly ösüşiň wariasion prinsipi amala aşyrylýar (ser. C/II fuga).

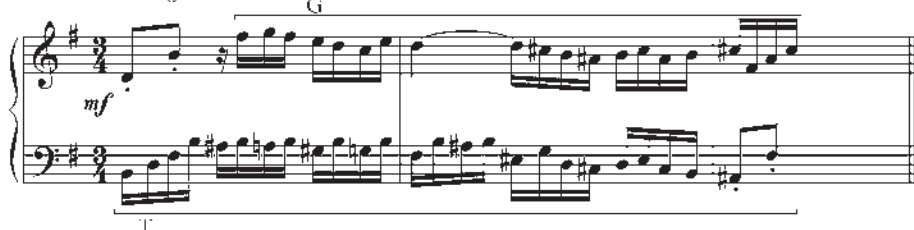
§61. Saklanan garşyheň

Eger birinji garşyheň beýleki sesde-de gaýtalansa, oňa *saklanan garşyheň* diýilýär. Diýmek, saklanan garşyheňler temanyň her bir islendik peýda bolmagynda ugurdaş bolýarlar.

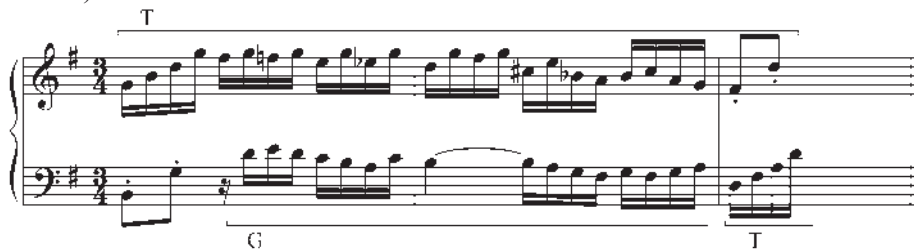
Bir ýa-da birnäçe saklanan garşyheňli fugalarda polifoniki wariasion ösüşiň ýene-de bir görnüşü hereket edýär. Onda elmydama üýtge-meýän komponentleriň özara gatnaşyklary warýirlenýärler. Saklanan garşyheň, köplenç, goşa kontrapunktda (esasan $Iv = -14, -21$) düzülýär, sebäbi, hemişe tema bilen bir wagtda ýaňlanyp, ol kä temadan ýokarda, käte aşakda peýda bolýar:

a)

Molto allegro e con brio

b)

Käwagt ikinji garşyheň hem saklanýar. Şu ýagdaýda bolsa tema we dürli garşyheňler üçem kontrapunkt (esasan, oktawanyň üçem kontrapunktunda) ýazylýar:

254.

I. S. Bah. B/I

Allegretto

D. Şostakowiçiň e-moll, As-dur fugalarynda bolsa üç sany saklanan garşyheň ulanylýar.

Real jogap bolanynda saklanan garşyheň, adatça, onuň bilen bir wagtda başlanýar. Eger-de jogap tonal görnüşli bolsa, saklanan garşyheň köp ýagdaýlarda tonal jogap tarapyndan girizilýän üýtgetmeler gutaran badyna döreýär:

255.

I. S. Bah. Organ fugasy (E-dur)

a)

b)

Käwagt bolsa, tonal jogabyň başlangyç bölegi bilen bile geçirilýän garşyheňň başlangyç bölegi soňra tema bilen bir wagtda ýaňlananda käbir üýtgemelere sezewar bolýar:

256.

I. S. Bah. Fis/I

Andantino grazioso

Kāwagt garşyheňiň diňe bir bölegi saklanylýar. Şeýle ýagdaýlarda ony *doly däl saklanan garşyheň* diýlip atlandyrsa bolýar.

Köp fugalarda saklanan garşyheňler tematiki taýdan ýeterlik derejede ähmiýetli we özboluşly bolýarlar. Emma, käbir fugalarda saklanan garşyheňler tema göz-görtele garşylyk döretmän, gaýta temanyň elementlerini ulanýarlar. Mysal üçin, c/I fuganyň garşyheňi.

Köp mahallarda saklanan garşyheňli ekspozisiýadan soň täze, intonasion taýdan has labyzly, aýdyň garşyheň peýda bolýar. Ol fuganyň soňraky ösüşinde öňki garşyheň bilen gezekleşip, goşa fugalara ýakyn gurluşy döredýär (Fis/I).

Käbir fugalarda saklanan garşyheňler düzülende diňe oktawanyň goşa kontrapunktly däl-de, eýsem, öwrülýän kontrapunkt hem ulanylýar. I. S. Bahyň kantatasy şuna aýdyň öwrülýän mysal bolup durýar:

257.

I. S. Bah. Kantata № 179

a)

b)

§62. Garşyheňleriň intonasion materialy

Garşyheňe edilýän talaplar diňe ritmiki kontrast we garmoniki garaşlylyk bilen çäklendirilmeýär. Garşyheňiň intonasion, tematiki materialyny saýlamaklygyň hem uly ähmiýeti bar.

Köp ýagdaýlarda garşyheňde temanyň aýratyn elementleri ösdürilýär.

Meselem, 258-nji mysalda garşyheň temanyň soňky dört sesinden ybarat. Ýöne garşyheňde bu sesler sekunda ýokaryk galdyrylan:

258.

I. S. Bah. D/II

Andante con moto

259-njy mysalda bolsa garşyheň, tema ýaly, iki bölekden ybarat:

259.

I. S. Bah. f/II

Allegretto moderato

Emma, jogabyň individuallaşdyrylan bölegine temanyň ikinji (kwarta ýokaryk galdyrylan) bölegi bolan garşyheňiň bölegi garşy goýulýar. Ýedinji taktta gamma görnüşli hereketiň dowamy garşyheňiň ikinji bölegine getirýär. Ahyrkysy bolsa kemeldilen septakkordyň sesleri boýunça hereketden ybarat. Bu intonasiýa temanyň birinji böleginde duş gelýär.

I. S. Bahyň «Oňat temperirlenen klawiriniň» birinji tomundaky g-moll fugasynda garşyheňiň birinji bölegi temanyň ikinji böleginiň, ikinjisi bolsa, jogabyň başynyň öwrülmesi bolup durýar:

260.

I. S. Bah. g/I

Andante con moto

Aşakdaky mysalda-da garşyheň temadan alnan materiala esaslanyp düzülen:

261.

I. S. Bah. gis/I

Andante

Temanyň motiwi: garşyheňiň esasy mazmunyny düzýär. Ýöne käbir ýagdaýlarda garşyheňiň gelip çykyşy onçakly aýdyň däl. Meselem, I tomuň d-moll fugasyndaky garşyheňde on altlyklardan soň gelyän ýokaryk galýan (seksta boýunça) böküş ulanylýar:

262.

I. S. Bah. d/I

Andante espressivo

Bir zady aýratyn belläp geçmeli: köp ýagdaýlarda kontrastly temalara garşyheňler temalaryň dürli, birsydyrgyn däl elementlerine esaslanyp gurulýarlar, ýöne welin başga yzygiderlilikde ulanylýarlar.

Birsydyrgyn hereketdäki temalarda garşyheňler, adatça, hereketiň umumy görnüşlerinde düzülýärler.

Adatça, sekwenziýany öz içine alýan temalar garşyheňde-de sekwent ösüşini döredýärler:

263.

I. S. Bah. Organ üçin fuga

Köp fugalarda garşyheň бүтінлеý täze saz mazmunyny girizýär. Diýmek, öz ösüşinde temanyň elementlerini ulanman düzülýär.

Umuman alnanda, garşyheňiň mazmuny hem-ä heň, hemem ritm taýdan bellibir aýdyň saz pikirini aňlatsa, has amatly bolýar. Şeýle mazmun yzyndan gelyän kodettalar we intermediýalar üçin ýaramly material berip bilýär. I tomdayk f-moll fugasy şeýle görnüşli garşyheňe has aýdyň mysal bolup durýar:

264.

I. S. Bah. f/I

Andante serioso

Ýokardaky mysalda jogap bilen garşyheňiň arasyndaky kontrast örän täsirlidir. Bu fuga alty sany intermediýany özünde jemleýär (16–19; 22–27; 30–34; 37–40; 43–47; 50–53-nji taktlar), olaryň ählisi garşyheňiň başky alty notasyna esaslanýarlar:

265.

266-njy mysalda-da jogap bilen garşyheňiň arasyndaky ritm we heň taýdan kontrast örän aýdyňdyr:

266.

I. S. Bah. a/II

Ampiamente energico

Tabşyryklar

I. Okamaly:

- 1) Золотарев В. Фуга, с. 54–60.
- 2) Праут Э. Фуга, с. 78–87.
- 3) Мюллер Т. Полифония, с. 232–235.
- 4) Скребков С. Учебник полифонии, с. 237–242.
- 5) Григорьев С., Мюллер Т. Учебник полифонии, с. 229–237.

II. Derňemeli:

- 1) 59–62-nji paragraflarda getirilen mysallary;
  - 2) I. S. Bahyň «Oňat temperirlenen klawiriniň» fugalaryndaky garşyheňleri;
  - 3) D. Şostakowiçiň op. 87 I, III, V, VII, VIII fugalaryndaky garşyheňleri.
- Derňew edilende garşyheňiň häsiýetini we intonasion mazmunyny, onuň bilen jogabyň arasyndaky golaýlygy we kontrasty kesgitlemeli.

III. Düzmeli:

- 1) okuw kitabynda getirilen temalara jogaplary we garşyheňleri;
- 2) öz düzen temalaryna jogaplary we garşyheňleri.

XIII bap INTERMEDIÝA

§63. Kesgitleme. Ösüş prinsipleri. Intermediýalaryň görnüşleri

Intermediýa (lat. «intermedius» – aralykda ýerleşýän) diýlip temanyň iki geçirmeleriniň arasynda ýerleşýän polifoniki gurluşa aýdylýar.

Intermediýalaryň roly temanyň geçirilmelerine bellibir derejede garşy gelýär.

Öň belleýşimiz ýaly, temanyň geçirilmelerinde tema, adatça, üýtgeşsiz we doly görnüşinde beýan edilýär. Biri-biriniň yzysüre gelýän temanyň geçirmelerinde täzeliklere – tonallyklar, registrler, temany gurşaýan sesler arkaly döredilýän fakturanyň gürlüginin çalşylmagyň, tema we garşyheňiň arasyndaky wertikal we gorizontal gatnaşyklaryň üýtgemegiň we ş. m. üsti bilen ýetilýär.

Şeýle ösüş polifoniki warýirlenme bolup durýar.

Intermediýalarda bolup geçýän tematiki ösüşiniň hili başgadyr. Intermediýalar temadan ýa-da garşyheňden alnan heň öwürümlerinden gurulýarlar. Intermediýalar bu öwürümleri bir wagtda ýa-da yzygiderlilikde deňeşdirýärler, nygtaýarlar, käwagt olaryň käbirlerini ähmiýetli özgerişlere sezewar edýärler. Intermediýalarda strukturanyň has uly bölek-bölek bolanlygy, diýmek, has uly hereketlilik syn edilýär.

Temanyň geçirmelerindäki bilen deňeşdirilende düýbünden başga bolan ösüşin şeýle görnüşi işlenilme usuly bolup durýar.

Örän seýrek ýagdaýda *intermediýasyz fugalary* duş gelýärler. Şeýle fugalarda temanyň ähli geçirmeleri göni bir-biriniň yzyndan gelýänler we köp mahallarda strettalary (kanonlary) döredýärler. Mysal üçin, I. S. Bah, fuga C/I; W. A. Mosart, «Rekwiýem», «Kyrie» fugasy.

Şeýlelikde, intermediýanyň fuganyň düzüm bölegi hökmünde bolmagy hökman däl. Emma, fugalaryň aglabasynda intermediýalar örän wajyp orny tutýarlar.

Intermediýalaryň maksady:

1. Temanyň ýa-da garşyheňiň materialyny işletmek we şol arkaly imitasion hereketiň netijesinde dörän ösüşi dowam etdirmek.

2. Temanyň geçirmeleriniň arasyňy açmak.

3. Temanyň geçirmelerine özüniň strukturasynyň bölek-bölek bolanlygy, hereketliligi, käwagt hem fakturasy bilen kontrast döretmek.

4. Temanyň täze geçirmesi üçin zerur bolan tonal-garmoniki şertleri döretmek, diýmek, modulýasiýa arkaly temanyň dürli tonallýklarda geçirmelerini özara birleşdirmek.

5. Temanyň täze geçirmesi üçin zerur bolan dinamiki tonusy (dinamiki dartgynlylygyň derejesini) döretmek.

Intermediýanyň formada ýerleşýän ýerine baglylykda agzalan funksiýalaryň haýsy hem bolsa biri öňe sürülýär.

Intermediýalaryň iki esasy görnüşini tapawutlandyrýarlar:

1) temanyň geçirmelerini baglanyşdyrýan intermediýalar (adatça, bölümiň içinde) we

2) ösdüriji intermediýalar (temanyň ýekeleýin ýa-da toparlaýyn geçirmeleriniň arasyňy açýan).

Meselem, ekspozisiýada jogaby temanyň üçünji sesde goşulmasy bilen baglanyşdyrýan (D/II), seýregräk – temany dördünji sesde goşulýan jogap bilen (b/II) ýa-da goşmaça geçirme bilen (F/II) baglanyşdyrýan intermediýalar häsiýetli. Uly bolmadyk şeýle görnüşli intermediýalary *baglaýjy* ýa-da *kodetta* diýlip atlandyrylýar. Başga görnüşli intermediýalar, adatça, göwrümi boýunça giň bolup, formanyň bölümleriniň arasynda, meselem, ekspozisiýadan ösdüriji bölüme (C/II), ondan repriza bölümine geçilende (h/II) ýa-da ösdüriji bölüminiň (As/II), şeýle hem reprizanyň çäginde (F/II) ulanylyrlar. Fuganyň soňunda ýerleşýän intermediýa häsiýetdäki gurluş *tamamlama* diýlip atlandyrylýar (D/I).

§64. Intermediýalaryň dowamlylygy

Intermediýalaryň dowamlylygy dürli bolup bilýär. Fugalaryň aglabä böleginde intermediýalar onçakly dowamly bolman, diňe 2–3 takt-dan ybarat. Emma käwagt has dowamly intermediýalar duş gelýärler. Meselem, cis/I fugasynyň başynji intermediýasy 14 taktdan durýar. F/II fugasynda aýratyn dowamly – 28 taktly intermediýany tapýars.

Käbir fugalarda intermediýalar dolanyp sonata gatnaşyklaryny (h/I: 17–20 we 65–68-nji taktlary deň.; f/II: 33–40 we 66–71-nji taktlary deň.) ýa-da kontrapunktiki warýirlenen epizodlaryň sistemasyny (c/I we G/I) döredýärler. Şonuň bilen bilelikde intermediýalar struktura taýdan kem-kemden çylşyrymlaşýar. Şoňa laýyklykda, adatça, ortaky bölümiň önünde, ortaky bölümiň özünde, käwagt reprizada ýerleşýän intermediýalar has dowamly we ähmiýetli bolýarlar. Soňky intermediýalara, köplenç, jemleýji häsiýet berilýär.

§65. Intermediýalaryň tematiki mazmuny

Tematiki mazmuny boýunça intermediýalar dürli bolup bilýärler. Emma, olar hemişe diýen ýaly temanyň we garşyheňiň aýratyn elementlerine esaslanyp düzülýärler. Hut şonuň netijesinde, tutuş fuganyň keşp we şoňa baglylykda intonasion taýdan bitewüligine ýetilýär.

Intermediýada temanyň materialynyň ulanylyşyna mysal getireliň. Düzgün boýunça, fuga temasynyň başlangyç ýa-da tamamlajy motiwi ösdürilýär.

g/I fuganyň temasy:

267.

I. S. Bah. g/I

Andante con moto

Fuga birnäçe uly bolmadyk we iki sany uly intermediýany öz içine alýar. Olar temanyň tamamlajy (2-nji takt) motiwine esaslanyp düzülendir:

268.

I. S. Bah. g/I (8-13 tt.)

Andante con moto

Bu intermediýada [ ] ýaý bilen bellenilen temanyň ikinji motiwi göni hereketde ähli seslerde nobatlaýyn we bir gezek (9-njy takt) öwürülmede, soňky taktla bolsa (bu ýerde parallel mažora modulýasiýa edilýär) imitasiýa diňe ritmiki görnüşde geçirilýär.

Ikinji uly intermediýa çylşyrymlaşdyrylan:

269.

Tranquillo

I. S. Bah. g/I (24-28 tt.)

Bu ýerde I. S. Bah tamamlajy motiwi sekwensiýa görnüşinde işledýär. Şol bir wagtda alt sesinde beýan edilen kontrapunktiki motiw sopranoda ters hereketde erkin imitirlenýär. Fuga dört sesli bolsa-da, intermediýanyň ikisiniň hem diňe üç ses üçin ýazylandygyny bellemek gerek. Dört sesli fugalarda bu adaty hadysa. Üç, hatda ikiseslilik kän duş gelýär. Bu aýratyn-da dürli-dürlüligi we kontrasty girizýän intermediýalara degişli. Üç sesli fugalarda hem şular ýaly. Olar üçinem intermediýalarda fakturanyň gürlüginin çalyşmagy adaty hadysadyr.

C/II fugasynda ähli intermediýalaryň esasynda temanyň ýadrosy (başlangyç motiwi) goýlan. Fuganyň temasy şeýle:

270.
Vivace

I. S. Bah. C/II

Birinji intermediýada ýokarky sesler kanoniki sekwensiýany düzýärler. Bu sekwensiýanyň esasy – temanyň ilkibaşdaky intonasıasy:

271.
Vivace

I. S. Bah. C/II (13-19 tt.)

Käwagt intermediýa *temanyň* ýadrosyny öwrülen görnüşinde gaýtalaýar. Mysal üçin: d/II fugasy. Onuň temasyny görkezeliň:

272.

I. S. Bah. d/II

Allegro moderato ed energico

Fuganyň birinji intermediýasy temanyň ikinji we üçünji geçirmelerini sepleşdirýär:

273.

I. S. Bah. d/II (5-nji t.)

Allegro moderato ed energico

Mysal örän gyzykly. Bu ýerde I. S. Bah temanyň birinji taktynyň materialyny iki kontrast elementlere bölüp, olary bir wagtda geçirýär. Diýmek, olary dikligine deňeşdirýär. Görşümüz ýaly, temanyň ýadrosy öwürülmede beýan edilýär:

274.

I. S. Bah. d/II

Şol bir wagtda ikinji element soňundan başyna çenli tersleýin hereketde geçirilýär:

275.

I. S. Bah. d/II

Taktyň ikinji ýarymynda temanyň kontrast elementleri ýerlerini çalyşýarlar. Diýmek, bu kiçijik baglaýjy intermediýanyň özi ilki baş we ýasama birleşmeleriniň yzygiderliligi bolup durýar.

Intermediýalarda garşyheňiň materialynyň ulanylmagy örän ýörgünlidir.

f/I fugada ähli intermediýalar saklanylan garşyheňiň esasynda düzülen. Fuganyň temasyny we garşyheňini görkezeliň:

276.

I. S. Bah. f/I

Molto moderato

Fuganyň intermediýalarynda garşyheňiň materialy hem esasy, hem-de öwrülen görnüşde ulanylýar:

277.

I. S. Bah. f/I (10-13 tt.)

a)

Tranquillo

b)

I. S. Bah. f/I (22-24 tt.)

Tranquillo

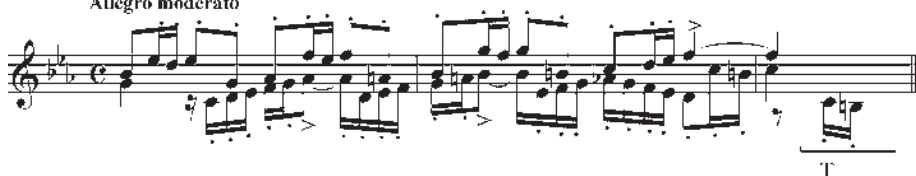

Intermediýalarda temanyň we garşyheňiň elementleriniň birwagtda ulanylmagy-da duş gelýär. Oňa mysal: c/I fuganyň baş sany intermediýasy. Meselem, bu fuganyň birinji baglaýjy intermediýasynda ýokarky ses temanyň özenine esaslanan sekwensiýadyr. Aşaky sesde bolsa öwrülen görnüşinde garşyheňiň başlangyç materialy geçirilýär:

278.

I. S. Bah. c/I (5-6 tt.)

Allegro moderato

Käwagt intermediýalaryň esasy hökmünde kodettanyň materialy hyzmat edip bilýär. Mysal üçin: Fis/I, G/I, Es/I fugalar.

Es/I fuganyň temasy we kodettasy:

279.

I. S. Bah. Es/I

Allegro moderato

Birinji intermediýada (7–10-njy taktlar) kodetta çetki seslerde sekwensiýa görnüşli imitasiýada ulanylan. Şol bir wagtda ortaky ses bas sesindäki on altlykdan ybarat bölejige öýkünip, ony ulaltmada geçirýär:

280.

I. S. Bah. Es/I (7-11 tt.)

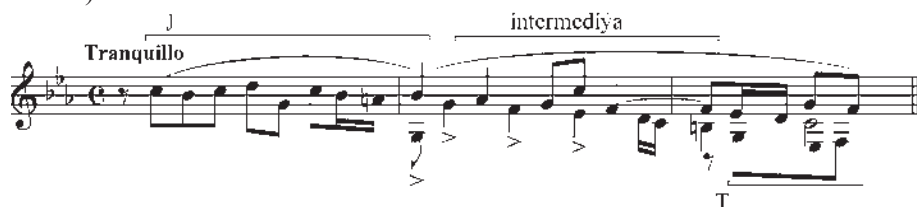
Allegro moderato

Käwagt intermediýalar temanyň we garşyheňiň liniýalarynyň erkin ýaýbaňlandyrmasy hökmünde kabul edilýän, tematiki taýdan belli bir derejede özbaşdak materialdan düzülýärler:

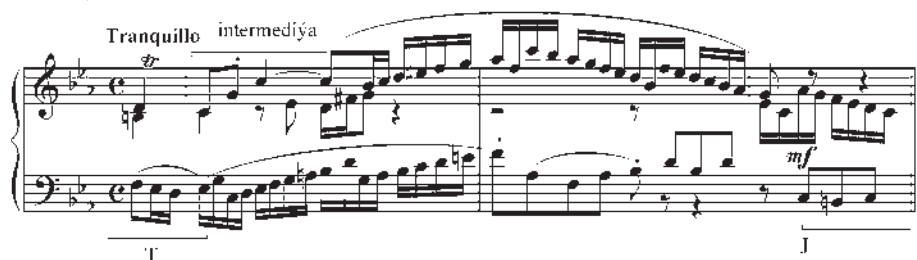
281.

I. S. Bah. c/II

a)

b)

Örän seýrek ýagdaýlarda temanyň ýa-da garşyheňiň materialy bilen kontrastirlenýän, ýagny özbaşdak, täze materialdan düzülen intermediýalar hem duş gelýärler. Emma, şeýle intermediýalar, adatça, fugalarda wajyp orny eýeleýärler. Mysal üçin, I. S. Bah, h-moll Messasy, №1 («Kyrie»); h/I fuga; d-moll organ fugasy; L. Bethowen, sonata op. 106, final.

I. S. Bahyň si minor fugasynyň («OTK», I tom) temasyňyň we garşyheňiniň materialyny intermediýanyň materialy bilen deňeşdireliň:

282.

I. S. Bah. h/I

Fugada sekwensiýa görnüşli intermediýa üç gezek gaýtalanýar:

283.

I. S. Bah. h/I (17-20 tt.)

L. Bethoweniň op. 106 sonatasynyň finalynda üýtgeşik mysala duşýarys. Finalyň özi fuga formasynda ýazylan. Onuň temasy şeýle:

284.

L. Bethowen. Sonata op. 106, final

Intermediýalaryň biri (D-dur) bolsa täze tema esaslanan fuganyň ekspozisiýasy ýaly başlanýar:

285.

L. Bethowen. Sonata op. 106, final

Aýratyn ýagdaýlarda intermediýalar fugalara improwizasiýa elementi girizýärler. I. S. Bahyň d-moll organ fugasynyň garmoniki-figuratiw intermediýalary şuna aýdyň mysal bolup durýarlar.

§66. Intermediýalaryň gurluşy

Intermediýalaryň gurluşyny esasy tapawutlandyrýan alamat olaryň bölek-bölekligidir. Intermediýalaryň strukturasyynyň esasy görnüşlerini göreliň:

1) ýönekeý imitasiýasyz – sekwensiýaly ýa-da sekwensiýa görnüşli (takyk däl sekwensiýa) hereket. Mysal üçin:

286. I. S. Bah. c/II (8-10 tt.)

Moderato T intermediýa

c As

kadans öwrümi ýönekeý sekwensiýa

Berlen mysalda tersiýa boýunça aşak düşýän ýönekeý sekwensiýa-da temanyň kadans öwrümi ulanylan.

Mundan başga-da, ýönekeý sekwensiýalar has çylşyrymly görnüşde, ýagny goşa kontrapunktda ulanylyp bilnerler: käwagt sekwensiýaly gurluşlar sesleriň ýerlerini çalyşmagy bilen gaýtalanyp bilýärler. Mysal üçin:

287. I. S. Bah. c/II (prelýudiýa)

ilkibaş birleşme ýasama birleşme

Allegro con brio

sekwensiýa sekwensiýa

ýasama birleşme

IV = -14

288.

G. F. Gendel.

Fortepiano üçün h-moll fuga (intermediya)

ilkibaş birleşme

sekwensiya

yasama birleşme Iv= -7 (-28)

sekwensiya

2. Kanoniki (birinji we ikinji derejeli) sekwensiya.
Mysal üçün:

289.

G. F. Gendel. Fortepiano üçün h-moll fuga

T

G

m=11

intermediya (kanoniki sekwensiya görünüşde) Iv= -7 (-21)

n 10

T

Aşakda görkezilen mysalda iki ýokarky ses kanoniki sekwen-
siyany düzyärler, bas sesi bolsa olara kontrapunkt döredyär:

290.

I. S. Bah. c/I (9-11 tt.)

Moderato kanoniki sekwensiya Iv-7 T

c-moll f-moll B-dur Es-dur

Köp halatlarda seslerin haýsy hem bolsa biri goşalanan görnüşli kanoniki sekwensiýalar hem düş gelýär:

291.

I. S. Bah. Organ fugasy g-moll

Indiki mysalda bir taktly baglaýjy intermediya ikinji derejeli kanoniki sekwensiya görnüşinde düzülen:

292.

I. S. Bah. fis/I

Andante J

G intermediya (2-nji derejeli kanoniki sekwensiya)

Sekwensiýa görnüşde (hem-ä ýönekeý, hemem kanoniki) düzülen intermediýalar, adatça, 2–3 halkadan ybarat bolup, sekunda ýa-da tersiýa interwallar boýunça aşak ýa-da ýokaryk süýşýärler. Sekwensiýanyň ädimi hem üýtgemän, hemem üýtgäp bilýär. Sekwensiyon halkasynyň dowamlylygy takt ülüşlerinden başlap birnäçe taktlara çenli aralykda bolup bilýär.

Bitewülikde alanynda, intermediýalaryň aglabasynda sekwensiýa ösüş usullaryň arasynda birinji orny tutýar.

3. Imitasiýa esasynda, emma sekwensiýasyz düzülen hereket. Mysal üçin:

293.

G. F. Gendel.

Fortepiano üçin F-dur sýuitasyndan fuga

4. Çylşyrymly kontrapunktuň (goşa, üçem, öwrülen) ulanylmagy bilen düzülen hereket. Mysal üçin:

294.

I. S. Bah. G/I

ilkibaş birleşme   ýasama birleşme   T

295.

W. Muhadow. Dört sesli fuga

Aram

T   ilkibaş birleşme   ýasama birleşme

296.

I. S. Bah. F/I

Allegretto

J   intermediýa

G

ilkibaş birleşme   ýasama birleşme   T

5. Sekwensiýa, imitasiýa, kanon, çylşyrymly kontrapunkt ýaly aýratyn kompozision usullaryň ýoklugy bilen häsiýetlendirilýän hereket. Mysal üçin:

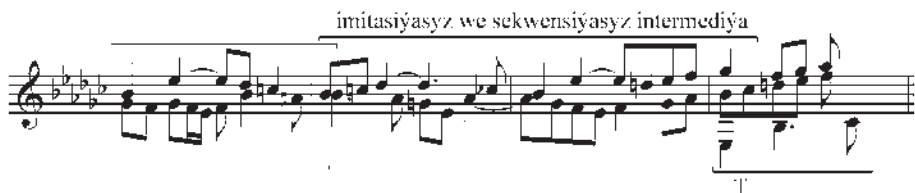
297.

I. S. Bah. es/I

Andante sostenuto

T   G   J

Köp ýagdaýlarda şol bir intermediýada (onuň dürli böleklerinde) düzülişin dürli usullary utgaşýarlar. Mysal üçin:

298.

I. S. Bah. gis/II

Con moto tranquillo T

p

G

J

inter-
interme-

mediýa

diýanyň sekwenzion bölegi

intermediýanyň soňky bölegi

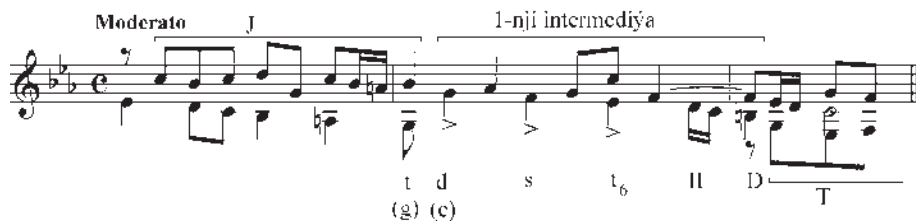
T

§67. Intermediýa üçin garmoniki meýilnamany saýlamaklyk

Intermediýanyň tonal meýilnamasynyň çylşyrymlylygy onuň dowamlylygyna bagly. Meselem, c/II fuganyň birinji intermediýasynda dominanta tonallygynyň doly däl tamamlajyý tonika üçemsesi esasy tonallygyň arassa V basgançagyňyň akkordy hökmünde kabul edilen. Şonuň yzy bilen subdominanta üçemsesi, tonika sekstakkordy, II basgançagyň doly däl üçemsesi we garmoniki dominantanyň akkordy gidýärler:

299.

I. S. Bah. c/II

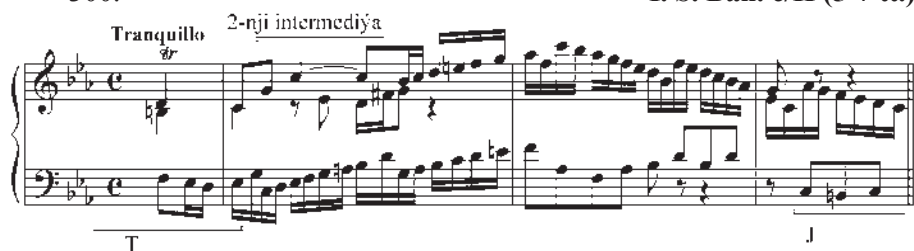

Şeýlelik bilen, esasy tonallyk temanyň üçünji geçirmesi başlamanka aýan bolýar. Şeýle usul örän ýörgünlidir (ser. 299-njy mys.).

Fuganyň üçünji we dördünji geçirmelerini sepleşdirýän intermediya ösdüriji häsiýetli bolup, ritm we heň taýdan has hereketlidir. Onda hatda parallel mažora tarap sowulma hem edilýär. Şonuň arkaly gurluşyň giňelmegi gazanylýar:

300.

I. S. Bah. c/II (5-7 tt.)

Intermediýanyň esasyny düzýän garmoniki yzygiderlilik içki gaýtalamalary öz içine alman, zowwamlaýyn bolup bilýär (ser. 299-njy mys.). Emma, sekwensiýa görnüşinde gaýtalanýan garmoniki yzygiderliliğe esaslanyp düzülen intermediýalarda sekwensiýanyň her aýratyn halkasy täze tonallykda geçýär. Şonuň üsti bilen temanyň täze tonallykda geçirilmegine taýýarlanylýar. Sekwensiýaly intermediýalar, adaty, has dowamly bolýarlar.

Sekwensiýanyň ädimi, ugry saýlanylanda we şoňa laýyklykda garmoniki meýilnama düzülende göz önünde tutmaly düzgünler:

- 1) sekwensiýanyň halkalarynyň sany üçden köp bolmaly däl;
- 2) ýönekeý sekwensiýanyň üçünji soňlaýjy halkasy gerekli tonallykda ýaňlanmaly. Mysal üçin:

Andante espressivo

The musical score is written for piano in G major (one sharp) and 2/4 time. It consists of two systems. The first system is marked 'Andante espressivo'. The melody in the right hand features a sequence of notes: G4, A4, B4, C5, B4, A4, G4. This sequence is labeled 'sekwensiýa'. The bass line provides harmonic support with chords. Below the first system, a dashed line separates it from the second system. The first system is labeled 'Tema' and the second system is labeled 'intermediýa'. The key signature and time signature are consistent throughout.

Tema

sekwensiýa

gis

T₆ II₆ D

intermediýa

dis

dis Tema

T₆ II₆ D

Görşümüz ýaly, halkalaryň hersinde tonika aýdyň kesgitlenilýär. Sekwensiýa tersiýa boýunça ýokary galyp, gis-moll – H-dur – dis-moll tonallyklardan ybarat bolan yzygiderlilikini düzýär. Soňky halka re diýez minorda – temanyň birinji goşmaça geçirmesiniň tonallygynda geçýär we onuň tonikasy bilen tamamlanýar.

Emma, ýönekeý sekwensiýa täze tonallyga ýetmänkä hem gutaryp bilýär. Şeýle ýagdaýda soňky halkanyň tonikasy geljek tonallygyň başgaçaklarynyň birine deňleşdirilýär. Temanyň täze geçirmesi bolsa başga tonallykdaky funksional logikasyň dowam etdirýän garmoniýadan başlanýar. Mysal üçin:

Allegro moderato

The musical score is written for piano in G major (one sharp) and 2/4 time. It consists of two systems. The melody in the right hand features a sequence of notes: G4, A4, B4, C5, B4, A4, G4. This sequence is labeled 'sekwensiýa'. The bass line provides harmonic support with chords. Below the first system, a dashed line separates it from the second system. The first system is labeled 'Tema' and the second system is labeled 'intermediýa'. The key signature and time signature are consistent throughout.

Tema

intermediýa

Tema (fis)

ýönekeý sekwensiýa

D (fis) T (fis)

Käwagt sekwenşiýa gutarandan soň intermediýa sekwenşiýasyz – täze tonallygy garmoniki taýdan doly taýýarlaýança dowam edilýär:

303. I. S. Bah. b/II (14-17 tt.)

Severo intermediýa

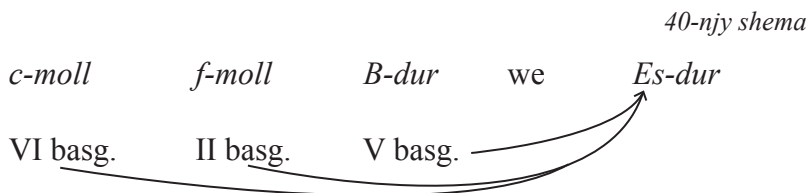
T sekwensiýa sekwensiýa däl bölge

3) kanoniki sekwenşiýanyň ädimi hem soňky halka gerekli tonallykda bolar ýaly saýlanylýar. Ýöne, bu ýerde halkalaryň hersinde, adaty, diňe iki daýanç garmoniýa ýa-da iki tonallyk ulanylýar.

Birinji ýagdaýda sekwenşiýa diatoniki bolýar. Onuň soňky garmoniýasy täze tonallykda başga funksiýa eýe bolýar (diýmek, I, IV, V, III, VI ýa-da VII basgançak bolýar; ser. 291-nji mys.).

Ikinji ýagdaýda giriş interwalyna we sekwenşiýanyň ädimine baglylykda bir-birinden «m» interwalyň aralygynda ýerleşýän tonallyklaryň iki hatary emele gelýär (ser. 290-njy mys.). Bu ýerde ýokarky hatary c-moll we B-dur, aşaky hatary bolsa f-moll we Es-dur tonallyklary düzýärler.

Netijede, sekwenşiýanyň umumy tonal meýilnamasy şeýle:

Shemada görkezilişi ýaly, tamamlajy tonallyk (Es-dur; ol şol bir wagtda täze geçirmesiniň tonallygy) gowy taýýarlanylýan we öňündäki üç tonallyklaryň yzygiderliliginiň (c-moll – VI basg., f-moll – II basg., B-dur – V basg.) tonikasy bolup durýar.

Adatça, sekwensiýalarda sowulmalar birinji derejeli gatnaşykly tonallyklar tarapa geçirilýär.

Has dowamly intermediýalarda, köplenç, ýönekeý sekwensiýadan kanoniki sekwensiýa geçme ýa-da, tersine, kanonikiden ýönekeýe geçme duş gelýär:

304.

I. S. Bah. gis/I (28-32 tt.)

Andante

kanoniki sekwensiýa

ýönekeý sekwensiýa

Sekwensiýanyň yzy bilen sekwensiýasyz, zowwamlaýyn hereketiň bolmagy mümkin.

Giň görümlü intermediýalaryň içinde ösüşiň güýjemegi käwagt bir kanoniki sekwensiýanyň ikinjisi bilen çalyşmagyň netijesinde gazyňlyr. Adatça, ikinji sekwensiýanyň halkasy gysgarak bolýar (ser. 291-nji mys.).

Seredilen mysallaryň ählisi intermediýalary düzmek tehnikasynyň örän wajyp ähmiýetiniň bardygyna şaýatlyk edýärler. Ol diňe tutuş fuganyň ähli bölümlerine däl-de, eýsem, temanyň we intermediýalaryň ähli geçirmeleriniň önünden meýilleşdirmek, düzmek ukyby bilen berk baglanyşykly.

Tabşyryklar

I. Okamaly:

1. Чугаев А. Особенности строения клавирных фуг Баха. М., 1975, с. 50-92.
2. Павлюченко С. Руководство к практическому изучению основ инвенционной полифонии. М, 1953, с. 22-45.
3. Праут Э. Фуга, с. 97-113.
4. Григорьев С., Мюллер Т. Учебник полифонии, с. 237-250.
5. Золотарев В. Фуга, с. 60-74.

II. Derňemeli:

1. c/I, Cis/I, Es/I, es/I, Fis/I, e/I, fugalardaky intermediýalary;
2. I. S. Bahyň «Oňat temperirlenen klawiriniň» I tomundaky II, V, VII, VIII, XIV, XV fugalarynyň ekspozisiýadaky intermediýalarynyň garmoniki meýilnamasyny düzmeli;
3. I. S. Bahyň we D. Şostakowiçiň fugalaryndaky uly göwrümli intermedýalary garmoniýa taýdan derňemeli (mugallymyň görkezmesi bilen).

III. Düzmeli:

Öz düzen temalaryna (olara jogaplar we garşyheňler eýýäm taýýar bolmaly) birnäçe iki-üç sesli intermedýa düzmeli. Olary:

- a) temanyň we garşyheňiň heňleriniň erkin ýaýbaňlandyrmasy hökmünde,
- b) dürli interwal ädimli (sekunda, tersiýa interwallar boýunça hereket edýän), ýönekeý (ýokary galýan we aşak düşýän) sekwensiýalar görnüşde,
- ç) temadan, garşyheňden ýa-da kodettadan alnan materialyň esasynda kanoniki (aşak düşýän we ýokary galýan) sekwensiýalar görnüşde düzmeli.

XIV bap STRETTA

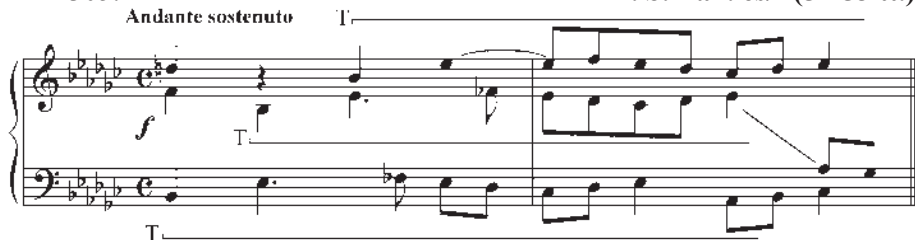
§68. Kesgitleme. Strettanyň fugada ýerleşýän ýeri, onuň ähmiýeti

Stretta (ital. «stretta» – gysgaltma, gysma, ýakynlaşdyрма, kiçeltme) imitasiýanyň bir görnüşü bolup, onda imitirleýji ses (ýa-da sesler) temanyň birinji sesde tamamlanmazynadan oň goşulýar. Mysal üçin:

305.

I. S. Bah. es/I (52-53 tt.)

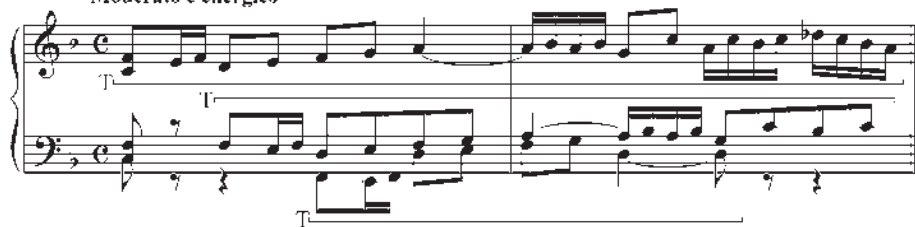
Andante sostenuto

306.

Ç. Nurymow. d-moll fugasy (20-21 tt.)

Moderato e energico

Stretta, aslynda, fuganyň temasynyň kanon görnüşde işlenilmesiniň aýratyn görnüşi bolup durýar. Stretta birnäçe seslerde temanyň geçirilmegini «tizleşdirip», fuga formasyna dinamika, okgunlylyk berýär. Şonuň üçin ol, esasan, fuganyň has güýçli, intensiw ösýän – ortaky we tamamlajy bölümlerinde duş gelýär.

Tema, garşyheň, intermediýa bilen bir hatarda stretta fuganyň esasy ýasaýjy elementleriniň biri bolsa-da, bu formada onuň bolmagy hökman däl. «Oňat temperirlenen klawiriň» 48 fugasynyň takmynan ýarysynda strettalar asla ýok.

Eger fugalarda ösüş, esasan, tonal (e/I) ýa-da strettadan başga kontrapunktiki serişdeler arkaly edilse (meselem, c/I fugasynda intermediýalarda we temanyň saklanylan garşyheňli geçirmelerinde ýasama birleşmeleriň sistemasy emele gelýär), onda bu fugalarda strettalar, adatyça, gatnaşmaýarlar. Stretta tonal ösüş esasy bolan fugalarda duş gelen ýagdaýynda tonal babatda durnukly bolan repriza bölümünde ýerleşýär we kulminasiýa bilen utgaşyp, ony nygtap görkezýär. Mysal üçin, f/II, g/I fugalary; D. Şostakowiç, fuga C-dur op. 87 № 1; Ç. Nurymow, fuga f-moll. Eger-de kompozitoryň pikiri boýunça fugada materialyň çylşyrymly kontrapunktiki ösdürmegi göz önünde tutulsa,

strettalaryň roly has wajyp bolýar (mysal üçin, C/I, dis/I, c/II, Cis/II, D/II). Olarda stretta ähli bölümlerde, şol sanda, ekspozisiýada-da ýerleşip bilýär (I. S. Bah, E/I; «Fuga sungaty», № 7). Şeýle fugalara *strettaly fugalary* diýilýär.

Fugada birnäçe stretta emele gelende olar, adaty, kem-kemden baýlaşýarlar, çylşyrymlaşýarlar. Meselem, b/II fugada strettalaryň birinjisi (27-nji takt) we ikinjisi (33-nji takt) göni hereketindäki temanyň esasynda ýazylan, üçünjisi (67-nji takt) we dördünjisi (73-nji takt) – doly öwrülýän kontrapunktda, bäşinjisi (80-nji takt) we altynjysy (89-njy takt) – doly däl öwrülýän kontrapunktda, tamamlajy ýedinji stretta bolsa (96-njy takt) – sesleriň goşalanmagy bilen doly däl öwrülýän kontrapunktda düzülen. Bu fuganyň strettalary «seçelenip» ýerleşen polifoniki wariasiýalar toplumyna kybap gelýärler (we şonuň esasynda bolsa, ikinji derejeli formany düzýärler).

Strettanyň fugada ýerleşýän ýeri, onuň ähmiýeti dürli-dürlüdür. Ýokarda agzalan ýagdaýlardan başga, strettalar fuga formasynynda:

1) esasy orny tutup bilýärler (iki bölümlü c/II fuganyň 1-nji bölümünde stretta yok, 2-nji bölüm bolsa tutuşlygyna strettalardan ybarat);

2) işlenilmäniň roluny (P. Çaykowskiniň orkestr üçin 1-nji süýtasyndan fuga) ýa-da

3) işjeň predyktyň roluny (W. A. Mosartyň «Rekwiýemindäki» «Kyrie» bölümü) ýerine ýetirip bilýärler.

§69. Strettalaryň görnüşleri

Strettalaryň görnüşleri dürli-dürlüdür. Olaryň käbirleriniň üstünde durup geçeliň.

Strettaly imitasiýa «strettalyk» derejesi boýunça dürli bolup bilýär: mysal üçin, imitirleýji ses 1) birinji sesdäki temanyň gutarmazynyň öň ýany («haýal» stretta); 2) temanyň ortasynda ýa-da başyna golaý («çalt» stretta) giriş edýär.

«Oňat temperirlenen klawiriň» I tomundaky C-dur fugasynyň temasynyň dürli strettaly imitasiýalarda gatnaşmagyna mysal getireliň:

307.

I. S. Bah. C/I

a)

b)

ç)

d)

Sesleriň giriş etmeginiň arasyndaky aralyk näçe kiçi bolsa, şonça-da strettanyň okgunly, işjeň bolýandygyny belläp geçeliň.

Strettany ýönekeý imitasiýa ýa-da kanon görnüşinde geçirip bolýar.

Aşakda görkezilýän mysal – ýönekeý imitasiýanyň nusgasy. Bu ýerde tema diňe soňky bolup goşulýan sesde dolulygyna geçirilýär:

308.

I. S. Bah. h/I (41-47 tt.)

Käbir fugalarda, tersine, tema birinji bolup giriş edýän sesde doly geçirilýär, ikinji we üçünji geçirmelerde bolsa tema gysgaldylan.

Strettada tema biraz üýtgedilip bilner. Meselem, aşakda görkezilen mysalda ýokarky sesde temanyň esasy görnüşi, ortaky we aşaky seslerde bolsa üýtgedilen wariantlary berilýär:

309.

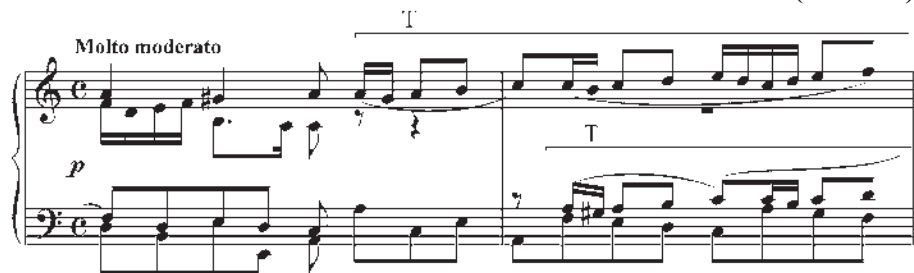
I. S. Bah. es/I (24-27 tt.)

Temanyň takyk gaýtalaýan kanoniki imitasiýalar hem düş gelyärler:

310.

I. S. Bah. a/I (27-31 tt.)

I. S. Bahyň ikinji motetindäki strettaly fugada sesler iki-ikiden: ilki başda – bas bilen tenor, soňra – alt bilen soprano giriş edýärler:

311.

I. S. Bah. Motet

Alla breve

Şeýle jübütleyin geçirmeler kadaly ýazuw ussatlary tarapyndan giň ulanylypdyr (mysal üçin, J. Palestrinanyň «Ut Re Mi Fa Sol La» messasyndan «Kyrie»).

Kāwagt strettada diņe fuganyņ temasy dāl-de, eýsem, garšyheñem ulanylýar. «Oñat temperirlenen klawiriņ» uly bāš sesli cis-moll fugasy šuņa aýdyņ mysal bolup durýar. Fugada üç sany garšyheñiņ bardygyny ýatladalyņ. Onuň giň göwrümlü jemleýji strettasynda temadan daşary ikinji we üçünji garšyheñler hereket edýarler. Bu ajaýyp mysaly tutuşlaýyn getireliň:

312.

I. S. Bah. cis/I

The musical score is for a section of I. S. Bach's C major Fugue, BWV 846, specifically measures 312 through 319. The key signature is C major (one sharp, F#), and the time signature is common time (C). The score is written for five staves: Treble 1, Treble 2, Bass 1, Bass 2, and Bass 3. The notation includes various musical symbols such as notes, rests, and accidentals. Above the staves, there are markings for trills (T) and triplets (3G, 2G). The score is divided into two systems, with the first system covering measures 312-315 and the second system covering measures 316-319.

First system of a musical score in E major (three sharps) and common time. It consists of five staves. The first staff has a treble clef and contains a melody with a half note G, a quarter note A, a half note B, a whole note C, and a half note D. The second staff has a treble clef and contains a melody with a half note E, a quarter note F, a half note G, a whole note A, and a half note B. The third staff has a treble clef and contains a melody with a half note C, a quarter note D, a half note E, a whole note F, and a half note G. The fourth staff has a bass clef and contains a melody with a half note A, a quarter note B, a half note C, a whole note D, and a half note E. The fifth staff has a bass clef and contains a melody with a half note F, a quarter note G, a half note A, a whole note B, and a half note C. There are triplets marked '3G' on the second and fourth staves.

Second system of the musical score, continuing from the first system. It also consists of five staves. The first staff has a treble clef and contains a melody with a half note D, a quarter note E, a half note F, a whole note G, and a half note A. The second staff has a treble clef and contains a melody with a half note B, a quarter note C, a half note D, a whole note E, and a half note F. The third staff has a treble clef and contains a melody with a half note G, a quarter note A, a half note B, a whole note C, and a half note D. The fourth staff has a bass clef and contains a melody with a half note E, a quarter note F, a half note G, a whole note A, and a half note B. The fifth staff has a bass clef and contains a melody with a half note C, a quarter note D, a half note E, a whole note F, and a half note G. There are triplets marked '3G' on the second, third, and fourth staves. A 'T' is written above the first staff, indicating a trill.

Strettada çylşyrymly fuganyň temalary utgaşyp bilýärler (mysal üçin, D. Şostakowiç, kwintet op. 57, fuganyň reprizasy, 35-nji san). Iki tema ýazylan stretta *goşa stretta* diýilýär.

Käbir strettalarda temanyň diňe başlangyç bölejikleri üýtgedilmän saklanylýar. Temanyň dowamy bolsa täzelenýär. G. F. Gendeliň «Messiýadaky» «Amen» hory şuňa aýdyň mysal bolup durýar:

313. G. F. Gendel. «Messiýa»

Bu ýerde stretta üçin temanyň diňe başlangyç baş notasy alnan, dowamy bolsa täze. Strettanyň sesleri bir-birinden bir çäryk aralygynda goşulyp, oktawada we aşaky kwartada dört sesli kanony düzýärler.

Temanyň diňe başlangyjy ýa-da heň babatda ähmiýetli üýtgedilen temasy ulanylan strettalar *doly däl* ýa-da *bölekleyin strettalar* diýlip atlandyrylýarlar.

Strettada fuganyň temasynyň öwrülen, kiçeldilen, ulaldylan görnüşini ulanyp bolýar. Kāwagt özgeriş usullarynyň birnäçesi utgaşýarlar. Mysallary getireliň:

314.

I. S. Bah. d/I (27-31 tt.)

Andante

T (öwrülen)

T' (esasy görnüşde)

T (öwrülen)

Bu üç sesli strettada temanyň öwrülen (ýokarky we aşaky seslerde) we esasy görnüşleri deňeşdirilýär.

Indiki mysal has gyzykly: bas sesinde tema ulaltmada geçirilende, ol tema ilki göni hereketde (alt-da), soňra sopranoda – öwrülmede ýaňlanýar:

315.

I. S. Bah. es (dis)/I (62-67 tt.)

Andante sostenuto

T

T (ulaldylan)

Ç. Nurymowyň re minor fugasynyň reprizasy strettalardan başlanýar. Olaryň ikinjisinde ortaky ses temany dolulygyna we göni hereketde, soprano göni hereketde, emma doly däl görnüşinde, bas bol-sa doly däl we öwrülen görnüşinde geçirýär:

316.

Ç. Nurymow. d-moll fugasy (22-24 tt.)

Moderato e energico

T (doly däl)

Temany geçirýän sesleriň arasyndaky aralygy has kiçi (bir çäryege çenli) bolan, gysga, çakli strettalara *gysylan strettalar* diýilýär (ser. 305, 306-njy mys.).

Tema ähli seslerde dolulygyna kanon görnüşde geçýän strettalara *magistral strettalar (stretto maestrale)*, ýagny ussatlarça düzülen strettalar diýilýär. Magistral strettalarda sesler örän gysga aralykda giriş edýärler (*gysylan stretta*). Üstesine-de, soňky risposta proposta tamam bolmanka goşulýar. Şeýle görnüşli strettalar selçen duş gelýärler. Mysal üçin: I. S. Bah, «Oňat temperirlenen klawir», C/I, b/I, D/II; W. A. Mo-sart, «Ýupiter» simfoniýasy, final.

«Oňat temperirlenen klawiriň» II tomundaky D-dur fuganyň jem-leýji strettasyny mysal hökmünde getireliň:

317.

I. S. Bah. D/II (44-46 tt.)

Görşümüz ýaly, bu ýerde sesleriň arasyndaky aralyk hem-ä wagt (bir çäryeklik), hemem interwal (tersiýa ýa-da desima) babatda birmeňzeş.

Fuganyň ekspozisiýasy stretta görnüşinde örän seýrek ýazylyar. Diýmek, jogap tema birinji sesde tamam bolmanka girişýär. Şeýle ýagdaýlarda sesleriň ikinji jübüti, birinjide bolşy ýaly, temany we jogaby şol bir aralyklarynda we şol bir interwalda geçirýär. Bu görnüşdäki fugalar *gysylan fugalar* diýlip atlandyrylýar:

318.

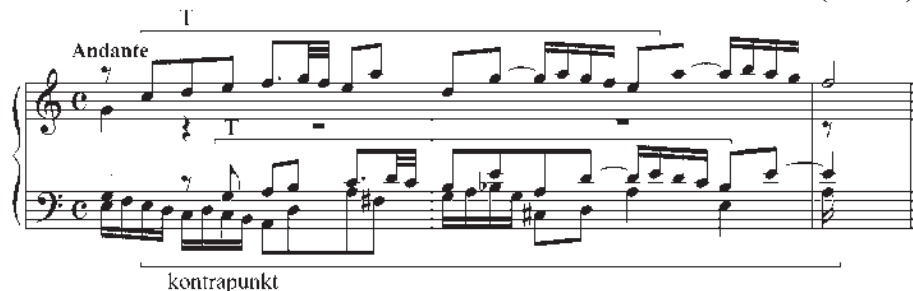
G. F. Gendel. «Izrail Müsürde»

Strettanyň owazlanyşy kontrapunktlar bilen baýlaşyp bilýär, mysal üçin:

319.

I. S. Bah. C/I (7–9 tt.)

Tabşyryklar

I. Okamaly:

1. Золотарев В. Фуга, с. 91-110.

2. Тюлин Ю. Искусство контрапункта. М., 1964, с. 11-32.

II. Derňemeli:

Aşakda görkezilen fugalardaky strettalary derňemeli:

1. C/I, D/II;

2. D. Şostakowiç. Prelýudiýalar we fugalary op. 87: I, III, V, XXI fugalary.

III. Düzmeli:

1) berlen tema esasynda strettaly imitasiýalary;

2) strettaly imitasiýalary.

IV. Öz düzýän fugalaryňda temalaryň strettaly birleşmelerini tapmaly we olary temalaryň geçirilmeleriniň meýilnamasyna goşmaly.

Usuly görkezmeler

Strettadaky imitasiýalar islendik interwalda bolup bilýärler, ýöne sesleriň oktawa, kwinta we kwarta aralygynda girişmegi has ýörgünli, çünki bu ýagdaýlarda temanyň perde-tonallygy saklanyp galýar. Öňki paragraflarda berlen mysallardan görşümüz ýaly, üç, dört, baş sesli strettalarda sesleriň girişmeginiň interwaly, şeýle-de olaryň arasyndaky wagt aralygy birmeňzeş ýa-da dürli bolup bilýär. Strettada sesler islendik sanda gatnaşyp biler.

Strettaly imitasiýany düzmegiň iki usuly bar:

a) stretta öňünden taýýar temanyň esasynda düzülýär. Şeýle ýagdaýda bu temanyň bolup biläýjek strettaly imitasiýalary (dürli interwallara, dürli wagt aralygyndaky, ýokardan, aşakdan, ulaldylan, öwrülen görnüşde) gözlenilýär. Bellemeli zat: ýagdaýlaryň köpüsinde dissonirleýji interwallaryň döremegi sebäpli, öňünden taýýar temany hiç hili strettaly imitasiýalarda ulanyp bolmaýar.

b) tema ilkibaşdan strettaly imitasiýanyň şertlerinde düzülýär. Başgaça aýdanymyzda, bu ýerde kanony düzmek metodikasy ulanylýar.

XV bap **FUGANYŇ EKSPOZISIÝA BÖLÜMI**

§70. Ekspozisiýa

Fuganyň birinji bölümi hökmany suratda ekspozisiýany öz içinde jemleýär. Ekspozisiýadan başga onda goşmaça geçirilmeler ýa-da kontrekspozisiýa bolup bilýär.

Ekspozisiýa (lat. expositio – görkezme) fuganyň başlangyç bölümi bolup, onda sesleriň ählisinde tema nobatma-nobat ilkinji gezek beýan edilýär. Bir temaly fugalarda ekspozisiýa hemişe bir sesli başlanýar. Diýmek, tema fuganyň başdaky taktlarynda sesleriň haýsy-da bolsa birinde geçirilýär. Soňra tema fuganyň ähli beýleki seslerinde gezek-gezegine imitirlenýär. Şeýlelik bilen, ekspozisiýada temanyň geçirilmeleriniň sany fugadaky sesleriniň sanyna bagly, ýagny iki sesli fugada ekspozisiýa temanyň iki geçirilmelerinden, üç seslide üç geçirilmelerinden we ş. m. ybaratdyr.

Ekspozisiýada tema, adaty, esasy we dominant tonallyklarynda, seýrek – subdominant tonallygynda (mysal üçin, Ç. Nurymowyň d-moll fugasy) geçirilýär. Ekspozisiýadaky geçirilmeleriň tonal meýilnamasy, düzgün boýunça, şeýle:

iki sesli fugada: T–D

üç sesli fugada: T–D–T

dört sesli fugada: T–D–T–D

bäs sesli fugada: T–D–T–D–T

Käwagt başga tonal meýilnamalar emele gelýärler. «Oňat temperirlenen klawiriň» I tomundaky do mažor fugasy şuna mysal bolup bilýär: T–D–D–T. Şeýlelikde, fuganyň ekspozisiýasynda, esasan, k w a r t a - k w i n t a l y imitasiýa ulanylýar.

Hor fugalarynyň ekspozisiýalarynda oktawaly gatnaşyklar duş gelip bilýärler (T–T–D–D: Ý. Gaýdnyň «Ýyl pasyllary» oratoriýasyndan soňlaýjy fuga). Şeýle görnüşli fugalara *oktawaly fugalalar* diýilýär.

Fuganyň ekspozisiýasyndaky temanyň geçirilmeleriniň tertibi gadymdan gelýän däpler bilen bagly.

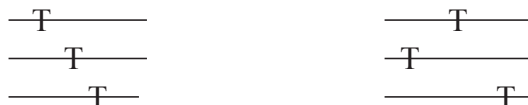
Iki sesli fugalarda tertibiň ikisi-de ulanylýar:

41-nji shema

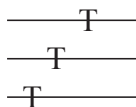
Üç sesli fugalarda bolup bilýän tertipleriniň altysyndan, esasan, aşakda getirilýän ikisi ulanylýar:

42-nji shema

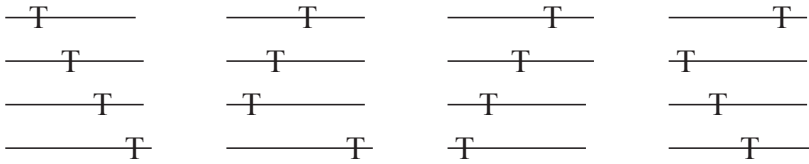

Bu ýagdaýlaryň ikisinde-de bas sesi temany soňky bolup geçirýär. Biraz seýregräk şeýle tertip duş gelýär:

43-nji shema

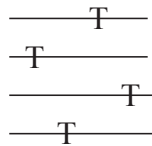
Dört sesli fugalarda üçin has mahsus bolan sesleriň ýerleşşi şeýledir:

Ýagdaýlaryň dördüsinde-de nobaty boýunça iň soňkusy çetki (ýokarky ýa-da aşaky) ses bolýandyr. Bu, gümansyz, nusgawy polifoniýa üçin häsiýetli bolan gomofon alamatlary bilen bagly. Çünki, köpsesliligiň çetki sesinde, ortaky sese görä, tema elmydama has oňat eşidilýär we aýdyň tapawutlanýar.

Temanyň geçirilmekleriniň yokaryk galýan we aşak düşýän tertibine *estafetaly* diýilýär.

Käwagt dört sesli fugalaryň ekspozisiýalarynda sesleriň jübütleýin tertibi duş gelyär:

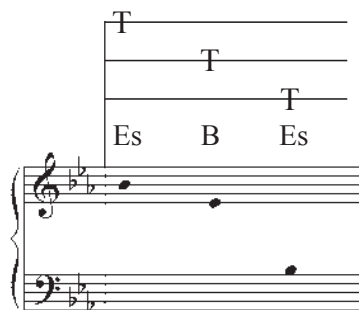
Wokal žanrlarynda şeýle görnüşdäki tertip fuga ýakyn formalar b/n baglydyr.

Baş sesli fugada, düzgün boýunça, diňe ýokaryk galýan hem aşak düşýän tertipler ulanylýar. Bu ýagdaýlarda-da soňky ses çetki bolýar.

Ýokarda getirilen shemalardan görşümüz ýaly, ekspozisiýada sesleriň birinji jübüti ýanaşyk sesleriň jübüti bolýandyr. Diýmek, temany dominantada gaýtalaýan başlangyç imitasiýa ýokarky kwinta ýa-da aşaky kwarta edilýär. Başlangyç imitasiýa ýokarky duodesima ýa-da aşaky undesima aralyklarda örän seýrek duş gelyär.

Beýleki seslerem ekspozisiýada, köplenç, bir (esasan, ortaky) registrde jemlenilýärler. Emma, her gezek olar täze sesbelentlik derejesinde peýda bolýarlar. Meselem, «Oňat temperirlenen klawiriň» I tomundaky mi bemol mažor fugasynda temanyň geçirilmeleri indiki derejelerde edilýär:

320.

Registriň giňelmegi ekspozisiýadan soňky bölümlerinde amala aşyrylýar.

Temanyň geçirilmeleriniň yzygiderliliginde uly täsir ediji ähmiýeti bar. Meselem, aşaky registrden kem-kemleýin ýokaryk galmagy temanyň owazlanyşyna ýagtylma, kem-kemden aşak düşme – garalmaklyk häsiýeti berýär.

Üç sesli fuganyň ekspozisiýasynda üçünji ses derrew jogap gutarandan soň («OTK», Fis-dur, I tom) ýa-da uly bolmadyk baglaýjydan soň girizilýär. Şeýle baglaýjylar temanyň ikinji geçirilmeginiň soňy we onuň üçünji geçirilmeginiň başlanyşynyň garmoniýa taýdan laýyk gelmezlik ýagdaýynda girizilýär. Olara bölümleri bölýän intermediýalardan tapawutlylykda *bölümiň içindäki intermediýalar* hem diýilýär. Baglaýjylar indiki ýagdaýlarda:

1) tema tonika garmoniýasyna degişli bolan notasy bilen başlanyp gutaranda:

321.

I. S. Bah. es (dis)/I

2) tema tonikadan başlanyp, tonika üçemsesiniň tersiýasy ýa-da kwintasy bilen gutaranda gerek bolýar:

322.

I. S. Bah. b/I

Andante sostenuto

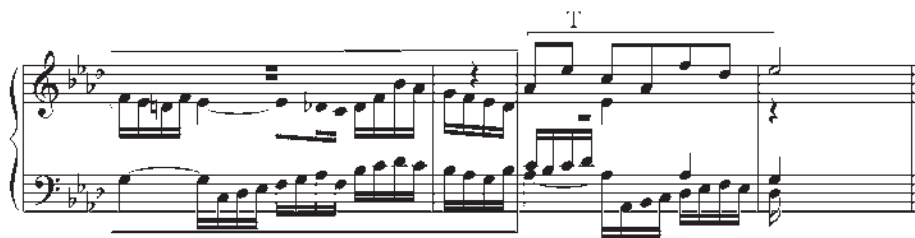
323.

I. S. Bah. As/I

Moderato

baglaýjy

Görkezilen mysallaryň üçüsinde-de jogap dominanta tonal-lygynyň tonikasy bilen tamamlanýar, baş tonallygyň tonikasy bolsa (ýagny üçünji sesiň başlangyç notasy) bu akkord bilen bilelikde kana-gatlanarlyksyz garmoniýany döredýär.

Käbir fugalarda şeýle baglaýjylar giden bir intermediýalara çenli ösüp, fuganyň ekspozision bölümüniň içinde işlenilme häsiýetli, hatda bellibir derejede kontrast girizýän epizodlary döredýärler. Emma, şoňa garamazdan, intermediýalaryň fugadaky esasy ähmiýeti ekspozision bölümde däl-de, fuganyň soňraky bölümlerinde açylýar.

Ekspozisiýalar intermediýasyz bolup bilýärler. Şeýle ekspozisiýalar örän gysga bolýarlar we köplenç ýagdaýda modulirlenýän temaly fugalarda duş gelýärler (gis/I). Şunuň ýaly halatlarda hemişe diýen ýaly goşmaça geçirilmeler ýa-da kontrekspozisiýa berilýär. Goşmaça geçirilmeleriň arasynda bolsa, adaty, intermediýalar ýerleşýärler.

Fuganyň ekspozision bölümünde hem saklanan, hemem saklanymadyk garşyheňler ulanylýarlar. Garşyheň hemişe temanyň ýa-da jogabyň ýaňy beýan eden sesinde peýda bolýar. Bu düzgün temanyň aýratyn geçirmeleriniň arasynda intermediýalar bolan ýagdaýlarynda-da hereket edýär.

§71. Goşmaça geçirmeler we kontrekspozisiýa

Fuganyň birinji bölümüniň çäginde temanyň ekspozisiýadan soňky geçirilmelerine *goşmaça geçirilmeler* diýilýär. Meselem, «Oňat temperirlenen klawiriň» I tomundaky üç sesli si bemol mažor fugasynda bir goşmaça geçirilme, şol tomuň fa diýez mažor fugasynda – iki goşmaça

geçirilme bar. Goşmaça geçirilmeler diňe ekspozisiýa mahsus, sebäbi olar diňe T we D tonallyklarynda alnyp barylýar. Ýagdaýlaryň aglabasynda (ýöne hökman däl) şeýle geçirilmeleriň sesbelentlilik derejeleri ekspozisiýadaky derejeler bilen gabat gelmän, täze bolýandyr. Şeýlelik bilen, fugada registr giňelmegi başlanýar. «Oňat temperirlenen klawiriň» I tomundaky mi-bemol mažor fugasynyň ekspozisiýasynyň shemasyny getireliň:

324.

ekspozisiýa goşmaça geçirilme

T T T T

Es B Es B

Goşmaça geçirilmeler sesleriň goşulmagynyň yzygiderli ýokaryk galýan ýa-da aşak düşýän tertipdäki we saklanan garşyheňli ekspozisiýalarda has köp duş gelýändir. Şunuň ýaly ýagdaýlarda goşmaça geçirilmede temanyň aşagynda ýa-da ýokarsynda ýerleşdirilýän saklanan garşyheň goşmaça geçirilmäniň öň ýanynda geçirilen temany dowam edýär (mysal üçin, üç sesli fugada nobaty boýunça üçünji ses) we ýasama birleşmäni emele getirýär. Aýdylany şol bir mi bemol mažor fuganyň mysalynda görmek bolar:

46-njy shema

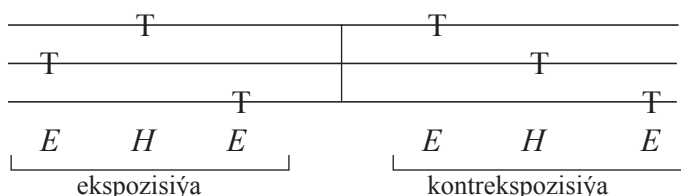
T G₁ T G₁ T G₁

ilkibaş birleşme ýasama birleşme (1) ýasama birleşme (2)

Sesleriň ählisinde berlen goşmaça geçirilmeler (üç sesli fuga-da – üç, dört seslide – dört we ş. m.) kontrekspozisiýany emele getirýärler. *Kontrekspozisiýa* – bu temanyň ähli seslerde goşmaça geçirilmeleriň toparydyr. Temanyň esasy tonallygynda geçiren ses kontrekspozisiýada ony dominanta tonallygynda beýan edýär we tersine, dominanta tonallykda geçiren esasy tonallykda goşulýar. Mysal üçin, Cis/I, E/I, Fis/I, gis/I.

«Oňat temperirlenen klawiriň» I tomundaky mi mažor fugasynyň birinji bölümi şeýle düzülýär:

47-nji shema

Käbir fugalaryň kontrekspozisiýa bölümünde strettalar hem duş gelýärler. Şeýle kontrekspozisiýalarda temanyň geçirilmeleri ekspozisiýa görä, has ýakyn aralykda bolýarlar. Mysal üçin, C/I (7–8, 10–11-nji taktlar), Es/II (30–44-nji taktlar).

Tersleýin kontrekspozisiýalaryň bolmagy hem mümkin. Şeýle görünüşdäki kontrekspozisiýalarda diňe temanyň özi (G/I, 20–31-nji taktlar) ýa-da tema bilen bilelikde garşyheňem tersleýin alynýar (b/II; kontrekspozisiýa 42-nji taktda başlanýar).

I. S. Bahyň 48 klawir fugasyndan 13 fugasynyň kontrekspozisiýalydygyny belläp geçeliň.

Şeýlelikde, fuganyň birinji bölümüniň gurluş taýdan üç wariantly bolup bilýär:

- a) ekspozisiýanyň özi;
- b) ekspozisiýa + bir ýa-da birnäçe goşmaça geçirilme;
- ç) ekspozisiýa + kontrekspozisiýa.

Goşmaça geçirilmeler we kontrekspozisiýa, köplenç, gysga temaly ýa-da kiçi ekspozisiýaly fugalarda ulanylýar. Şonuň netijesinde fuganyň birinji bölümü uzalýar. Bu bolsa giň ýaýbaňlandyrylýan ortaky bölüm bilen deňagramlylyk döredýär.

Fuganyň ekspozisiýasy, ortaky we jemleýji bölümlerinden tapawutlylykda, formanyň tonal we gurluş taýdan in bir durnukly bölümidir. Onuň gurluşy bilen baglanyşykly edilýän düzgünler häzirki zaman eserlerinde-de üýtgemän diýen ýaly saklanyp galýar.

Tabşyryklar

I. Okamaly:

Золотарев В. Фуга, с. 75–80.

II. Derňemeli:

Fugalardaky ekspozisiýa bölümleri:

1. E/I, B/I, h/I

2. D. Şostakowiç. Prelýudiýalar we fugalar op. 87: VI, X, XIII, XXI, XXIV.

III. Düzmeli:

1) üç sesli fuganyň dürli görnüşdäki meýilnamalaryny düzmeli (öň düzülen temalary, jogaplary, garşyheňleri we intermediýalary ulanmaly). Saklanan we saklanylmadyk garşyheňlerini, şeýle hem bölümiň içindäki intermediýalaryny göz önünde tutmaly.

2) bu meýilnamalar boýunça ekspozisiýalary düzmeli (şol bir tema birnäçe ekspozisiýa düzmek peýdalydyr).

XVI bap FUGANYŇ ORTAKY BÖLÜMI

§72. Fuganyň ortaky bölüminiň gurluşy

Fuganyň ekspozisiýasynyň yzy bilen gelýän bölüm *ösdüriji ýa-da ortaky bölüm* diýlip atlandyrylýar. Eger bu bölüminiň intermediýalarynda motiw özgermeler işjeň ulanylsa, onda oňa *işlenilme-de* diýilýär.

Fuganyň ortaky bölümi temanyň täze tonallykda (ekspozisiýadaky tonallyklary esasy we dominanta tonallyklary bilen deňeş-

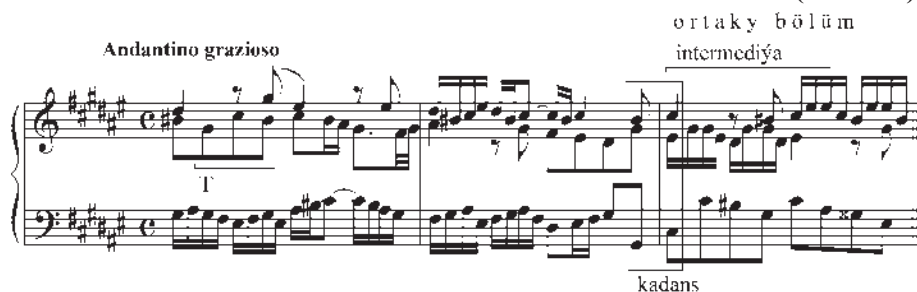
dirileninde) geçirilmegi bilen başlanýar. Ýagdaýlaryň aglabasynda temanyň başlanmak pursady ekspozisiýany tamamlayan kadans bilen gabat gelýär:

325. **I. S. Bah. Es/I (16-18 tt.)**
Allegro moderato — ortaky bölüm
 kadans

Eger kadans intermediýadan soň bolsa, onda bu intermediýa ekspozisiýa deňişli bolýar (kadans haýsy tonallygy berkidýändiginiň parhy ýok). Mysal üçin, ýokarda görkezilen I. S. Bahyň Es/I, c/I fugalary we Ç. Nurymowyň re minor fugasy:

326. **Ç. Nurymow. d-moll fugasy (9-11 tt.)**
Moderato e energico
 kadans

Kadans intermediýadan öň gelen ýagdaýynda intermediýa ortaky bölümüň düzümine girýär. Diýmek, ortaky bölüm diňe temanyň täze tonallygynda geçirilmeginden däl-de, eýsem, intermediýadanam başlanyp biler. Mysal üçin, «Oňat temperirlenen klawiriň» I tomundaky fa diyez mažor fugasy we II tomundaky sol mažor fugasy:

Ortaký bölümiň soňy, adaty, reprizanyň başlanyşy bilen gabat gelýär. Reprizanyň başlanyşy bolsa temanyň esasy tonallıkda geçirilmegi bilen häsiýetlendirilýär. Repriza subdominanta tonallygynda başlanýan ýagdaýlar hem düş gelýär. Mysal üçin, «Oňat temperirlenen klawiriň» I tomundaky si bemol mažor fugasy.

Fuganyň ortaky bölümüniň gurluşy, ekspozisiýa görä has erkin-dir. Fugalaryň hersinde ortaky bölümüniň strukturasy öz aýratynlyk-lary bilen tapawutlanýandyr. Erkinlik hem tonal meýilnama, hem-ä sesleriň goşulmak tertibine, hemem temanyň geçirilmek sanyna degişlidir. Emma uly erkinligine, dürli-dürlüligine garamazdan, fuga-nyň işlenilme bölümüniň strukturasynda-da käbir umumy kanunala-ýyklyklar bar.

Öň belleýşimiz ýaly, fuga özüniň ähli bölümlerinde imitasion-polifoniki eser bolup durýar. Diýmek, ortaky we soňlaýjy bölümlerem ekspozisiýada başlanan imitasiýalaryny dowam etdirýärler.

Fugalaryň ortaky bölümleriniň imitasion gurluşynda iki esasy görnüşe syn edilýär:

1. Ortaky bölüm tutuşlaýyn imitasiýalar bilen doldurylan, diýmek, diňe temanyň dürli tonallıklarda geçirilmelerinden düzülýär. Şonuň bil-en baglylykda onda ösen intermediýalar üçin ýer galmaýar (C/I).

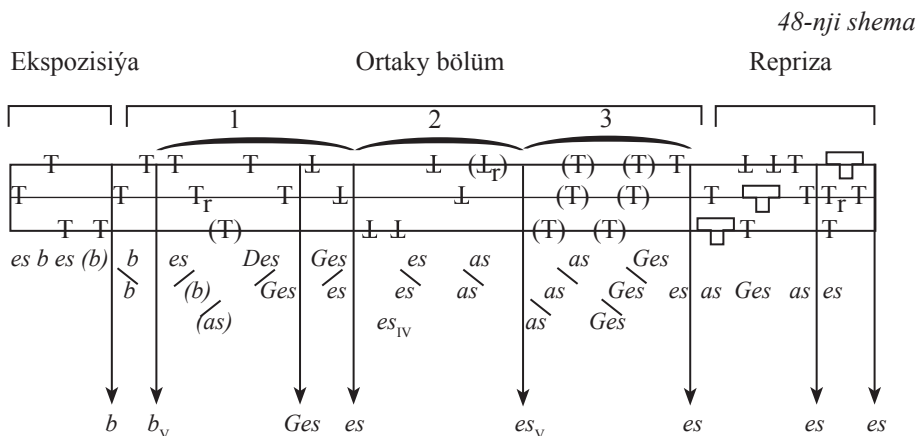
2. Temanyň dürli seslerdäki geçirilmeleri intermediýalar bilen bölünýärler. Käwagt intermediýalar has giň göwrümlü bolup, formada özbaşdak ähmiýete eýe bolýarlar.

Ýagdaýlaryň köpüsünde görkezilen görnüşleriň ikisi hem utgaşýarlar. Mysal üçin, ortaky bölümüniň bölekleriniň birnäçesi interme-diýasyz, käbirleri intermediýaly düzülýär.

Intermediýasyz ortaky bölümlü fugalarda bu bölümi tapawutlandyryan işlenilme häsiýeti imitasiýalaryň dürli görnüşli ulanylmagynda özüni görkezýär.

Bu ýerde strettaly imitasiýanyň, erkin imitasiýanyň dürli görnüşleri, tema wariantlarynyň dürli imitasion utgaşmalary we ş. m. ähmiýetli orny tutýarlar.

«Oňat temperirlenen klawiriň» I tomundaky mi bemol minor fugasyny derňäliň. Onuň shemasy şeýle:

Bellikler:

(T) – temanyň doly bolmadyk geçirilmegi

T_r – ritm taýdan üýtgedilen tema

Getirilen shemada görşümüz ýaly, bu fugada intermediýalaryň ähmiýeti onçakly uly däl. Ol ýerde saz keşbi, esasan, temanyň we onuň wariantlarynyň, dürli görnüşli imitasiýalaryň ulanylmagy arkaly amala aşyrylýar.

Fuganyň ortaky bölümi üç bölekden ybarat: birinji we üçünji böleklerinde tema göni hereketde, ikinjisinde bolsa, tersleýin hereketde imitirlenýär. Ortaky bölümiň bölekleri biri-birinden kadans bilen bölünýärler. Şeýle hem ortaky bölümiň özi-de fuganyň beýleki bölümlerinden kadans arkaly araçäklendirilýär. Bu fugadaky ýaly kadanslaryň köplügi we ähmiýetliligi fugalarda gaty az duş gelyändir. Iki we üç sesli strettaly imitasiýalar (ýokaryk galýan we aşak düşýän) wajyp orny tutýarlar.

Fugalarda ösen intermediýalar bar bolsa, onda ortaky bölümde tema kän ulanylmaýar. Şunuň ýaly fugalaryň ortaky bölümlerinde intermediýalar aýgytlaýjy rol oýnaýarlar. Mysal üçin, «Oňat temperirlenen klawiriň» I tomundaky fa diýez mažor fugasy.

Ýygy-ýygydan ortaky bölümdeki intermediýalar tematiki mazmun taýdan ekspozisiýadaky intermediýalary dowam edýärler.

Intermediýalaryň ortaky bölüminiň we reprizanyň araçäklerinde peýda bolmagy örän häsiýetlidir.

§73. Ortaky bölümlerde temanyň geçirilmeleri. Tonal meýilnamasy

Ortaky bölüm durnuksyz gurluş bolup, onda tema täze tonallyklarda ýekeleýin ýa-da toparlaýyn geçirilýär. Temanyň geçirilmesi beýleki geçirilmelerden intermediýalar bilen bölünse, oňa ý e k e l e ý i n geçirilme diýilýär. *Toparlaýyn geçirilmelerde* tema iki ýa-da birnäçe sesde yzygiderli, ösen intermediýalar bilen bölünmän geçýär.

Ortaky geçirilmeleriň iki goňşy, yzly-yzyna geçýän toparynda sesleriň goşulma tertibi, tonallyklary, adatça, gaýtalanmaýar. Ýöne aýratyn fugalarda, mysal üçin, «Oňat temperirlenen klawiriň» I tomundaky do diýez minor we lya mažor fugalarynda bu kada saklanylmaýar.

Ortaky bölümlerde temanyň geçirilmeleri islendik sanda bolup bilerler (bir–ikiden baş–alta çenli, hatda mundanam köp bolmagy ähtimal).

Fuganyň ortaky bölümü üçin ekspozisiýadaky tonallyklara parallel bolan tonallyklaryň hem-de subdominanta tonallygynyň ulanylyşy häsiýetlidir. Käwagt dominanta we esasy tonallyklar duş gelýärler.

Ortaky bölümniň başynda tema, adatça, esasy tonallyga parallel bolan tonallygynda geçirilýär. Şonuň netijesinde fuganyň I bölümine perde kontrasty döredilýär (c/I, g/I, f/I). Köp ýagdaýlarda tonal gatnaşyklary (kwarta-kwintaly) ekspozisiýanyňka meňzeş bolan geçirilmeleriň toparlary ýüze çykýar. Mysal üçin, «Oňat temperirlenen klawiriň» II tomundaky si minor fugasynda ortaky bölümniň başynda tema re mažorda we lya mažorda beýan edilýär. I tomundaky si bemol mažor fugasynyň ortaky bölümniň tonallyklary – sol minor

we do minor – özara tonika-subdominanta gatnaşyklarynda bolýarlar. Temanyň subdominanta tonallygyndaky geçirilmeleri, köplenç, ortaky bölümiň soňuna golaý peýda bolýarlar.

Eger fuganyň esasy tonallygy mažor bolsa, onda ortaky bölümiň başynda VI ýa-da III basgançaklaryň tonallyklary ulanylýar. Şonuň netijesinde temanyň perde öwüşgini täzelenýär. Bu bolsa saza terlik berýär. Subdominantaly geçirilmeleri (IV, II basgançaklaryň tonallyklary) ortaky bölümiň soňunda ýa-da käwagt fuganyň tamamlajyý bölüminiň başynda ulanylýarlar.

Eger fuganyň esasy tonallygy minor bolsa, onda onuň ortaky bölümde III, VI, VII basgançaklaryň tonallyklary ulanylýarlar. Görşümüz ýaly, bu ýagdaýda hem temanyň perde öwüşgini üýtgeýär. Subdominanta tonallygy (IV basgançagyň), esasan, ortaky bölümiň soňunda ýa-da tamamlajyý bölümiň başynda ulanylýar.

Ortaky bölüm ösen intermediýalarsyz we dürli imitasion utgaşmalaryň, strettalaryň ulanylmagy esasynda düzülen fugalarda tonal taýdan *rondolyk*, ýagny esasy tonallygyň birnäçe gezek gaýtalanmagy syn edilýär. Mysal üçin, «Oňat temperirlenen klawiriň» I tomundaky mi bemol minor (48-nji shemada ortaky bölümde esasy tonallygyň uly ähmiýete eýedigini, ýagny temanyň esasy tonallykda öwrülen görnüşinde girizilmegini görýäris), do mažor, do diyez minor, lya minor we II tomundaky do minor, re minor, si bemol minor fugalary.

Ösen, giň ýaýbaňlandyrylan intermediýalary öz içine alýan fugalarda ortaky bölümde esasy tonallykdan gaça durulýar we birnäçe gezek modulýasiýa edilýär. Şunuň ýaly fugalarda tonal taýdan häsiýetli üç bölümlilik has aýdyň özüni görkezýär. Mysal üçin, «Oňat temperirlenen klawiriň» I tomundaky si bemol mažor, mi bemol mažor, mi mažor, II tomundaky sol mažor fugalary.

Ortaky bölümde modulýasiýalarda ulanylýan tonallyklar, adaty boýunça, gatnaşygyň birinji derejesiniň çäklerinden çykmaýar. Emma, fugalaryň birnäçesinde has uzak tonallyklara çykamaz ýaly edilýär. Mysal üçin, «Oňat temperirlenen klawiriň» birinji tomundaky mi minor fugasynda geçirilmeleriň biri re minorda berilýär (30-njy takt), II tomundaky lya bemol mažor fugasynda 32-nji taktda tema mi bemol

minorda goşulýar. Ç. Nurymowyň re minor fugasynda ortaky bölüm temanyň fa diyez minora geçmegi bilen başlanýar.

Intermediýalaryň tonal meýilnamalary temanyň geçirilmeleriniň meýilnamasy bilen ýakyn baglanyşykly we bellibir de-rejede soňkular bilen kesgitlenilýärler (sebäbi, intermediýalar temanyň geçirilmeleriniň arasynda ýerleşýärler).

Mälim bolşy ýaly, intermediýalar diňe modulýasion funksiýany ýerine ýetirmegi bilen çäklendirilmän, eýsem, tematiki elementleriň işlenilmeginde we ösdürilmeginde-de gatnaşýarlar. Şeýle ýagdaýda olar, adaty, giň göwrümlü we modulýasion taýdan has erkin bolýarlar. Emma, intermediýanyň tematiki ösdürilme nukdaýnazardan ähmiýetlidigine garamazdan, onuň esasy ýerine ýetirilýän hyzmaty temanyň indiki geçirilmesiniň tonallygyny taýýarlamaklyk bolup galýar. Şeýle taýýarlama g ö n ü d e n - g ö n i bolup bilýär. Bu ýagdaýda intermediýa onuň soňky böleginiň temanyň indiki geçirilmesiniň geçiriljek tonallygynda gutarar ýaly düzülýär. Mysal üçin, «Oňat temperirlenen klawiriň» I tomundaky sol diyez minor fugasynda sekwensiýa si mažoryň üsti bilen re diyez minor we sol diyez minor tonallyklary sepleşdirýär:

328.

I. S. Bah. gis/I (28-32 tt.)

Andante espressivo   kanoniki sekwensiya   dīs   II

gis

Täze tonallygyň taýýarlanmagy g ö n i d ä l hem bolup bilýär. 286-njy mysalda sekwenziýa lya bemol mažoryň üsti bilen do minordan fa minora getirilýär. Emma fa minoryň özi temanyň indiki geçirilmeginiň subdominantasy hökmünde kabul edilýär.

290-njy mysalda kanoniki sekwenziýa do minor, fa minor, si bemol mažor tonallyklaryň yzygiderliligini düzüp, netijede mi bemol mažora, ýagny temanyň täze geçirilmesiniň tonallygyna eltýär. Şunuň ýaly taýýarlama iň bir täsirli we kuwwatly bolýar.

§74. Temanyň garmonizasiýasynyň täzelenmegi

Ösüşin, esasan, ortaky bölümlerde (käwagt soňlaýjy bölümlerde-de) ulanylýan wajyp we ähmiýetli serişdeleriň sanyna temany ýa-da jogaby täze garmoniýa bilen geçirmek usuly degişlidir.

«Oňat temperirlenen klawiriň» II tomundaky do minor fugasynda ikinji geçirilmegi (ser. 299-njy mys.) sol minordaky garmoniýasy bilen goldanýar.

Altynjy geçirilmede heň sol mažorda ýaňlanýar, emma oňa goşulýan garmoniýa do minorda berilýär:

329.

I. S. Bah. c/II (10–11 tt.)

Moderato quasi andante

Saklanan garşyheňli fugalarda garmonizasiýanyň täzelenmegi seýrek duş gelýär. Garmonizasiýanyň täzelenmegi bar bolan ýagdaýynda bolsa, garşyheňler üýtgeýärler ýa-da asla gatnaşmaýarlar.

Saklanan garşyheňler temany soňky bolup beýan eden sese berilýärler. Eger ekspozisiýa we kontrekspozisiýa üçin bu tertip kadaly bolýan bolsa, ösdüriji bölümlerde ol ýygý-ýygýdan (tä saklanan garşyheň wagtal-wagtal ýa-da бүтінлеý goýberilmegine çenli) bozulýar.

§75. Polifoniki köpseslilikde sesleriň sanynyň üýtgemegi

Polifoniki sazlaryň wajyp serişdelerine sesleriň sanynyň üýtgemegi degişli. Bu aýratyn-da dört-baş sesli fugalara dahylly bolýar.

Sesleriň sanynyň üýtgemegi doly köpseslilikinden soň bir ýa-da birnäçe sesde dowamly pauza bolmagy bilen, ýa-da, tersine, sesleriň pauzadan soň goşulmagy bilen amala aşyrylýar. Şeýlelikde, sesleriň sanynyň üýtgemegi arkaly polifoniki fakturanyň täsirli ösüşi, üýtgemegi: onuň dykzlylygynyň gowşamagy ýa-da artmagy (kem-kemden ýa-da duýdansyz), sesleriň diňe ýokarky ýa-da ortaky, ýa-da aşaky toparynda jemlenmegi (konsentrasiýasy) ýa-da, tersine, tutti'niň girizilmegi we ş. m. döreýär.

Fugada sesleriň sanynyň üýtgemegi ösüşiň häsiýetli şertleri bilen bagly.

Has wajyp ýagdaýlary görkezeliň:

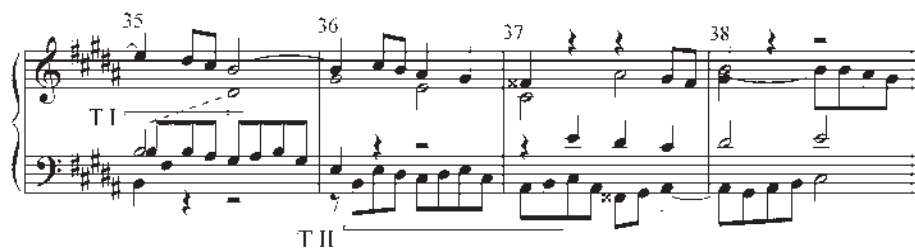
1. Sesleriň sanynyň, olaryň nobatlaýyn goşulmagynyň oň ýanynda duýdansyz kemelmegi. Mysal üçin, «Oňat temperirlenen klawiriň» II tomundaky si mažor fugasynyň 27-nji takty:

330.

I. S. Bah. H/II

Andante maestoso

The musical score is for the 27th measure of the C major fugue by J.S. Bach, BWV 576. The tempo is marked 'Andante maestoso'. The key signature is one sharp (F#), and the time signature is 4/4. The score shows measures 25 through 34. Measures 28, 30, 32, and 34 are marked with 'T II', indicating the entry of the second voice. The texture is polyphonic, with multiple voices moving in parallel motion.

Bu ýerde fakturanyň dykyzlygynyň gowşadylmagy ikinji temanyň girizilmegi bilen bagly. Sesleriň sanynyň kemelmegi arkaly täze, onçakly täsirli bolmadyk temanyň peýda bolmagy has aýdyň nygtalýar. Ilkibaşda ol ikisesliligiň ýokarky sesinde (28–30-njy taktlar), soňra basda (31–33-nji taktlar), ondan soň has ýokarda – soprana (33–35-nji taktlar) we ahyrynda, has aşakda – basda (36–38-nji taktlar) goşulýar. Şeýlelikde, ýagdaýlaryň ählisinde täze tema ýokardan ýa-da aşakdan çetki sesde ýaňlanýar we fakturanyň dykyzlanmagy bilen has ýokarky ýa-da has aşaky registre süýşýär. Täze tema goşulanda bu şertler onuň owazlanmagynyň aýdyňlylygyny, gomofon relýefiligini üpjün edýärler.

2. Iki (az we köp sesli) gurluşlaryň kontrasty. Fakturalaryň şeýle kontrasty, mysal üçin, intermediýalar (adatça, az sesli) we temanyň geçirilmeleriniň (täze peýda bolýan ýa-da tamamlanýan temanyň üsti bilen köp sesli) arasynda syn edilýär. «Oňat temperirlenen klawiriň» I tomundaky lya bemol mažor fugasyndan bir parçany derňäliň:

331. I. S. Bah. As/I (10-22 tt.)

Moderato

10-njy taktda tenorda fuganyň esasy temasy beýan edilýär. Bu ekspozisiýadan soňky goşmaça geçirilme. Mundan soň fuganyň ortaky bölümüni taýýarlaýan intermediýa gelýär. Fuganyň keşpleýin ösüşinde temanyň fuganyň başyndaky ýumşak pastoral häsiýetini kem-kemden «garaltmagy» bu intermediýanyň ähmiýeti bolup durýar.

Intermediýa ýokarky mažor kulminasiýadan başlanýar we yzygiderli aşak düşüp, minor tonallygyna modulirlenýär. Intermediýanyň durý üçseslilik temanyň öňdäki we soňraky geçirilmeleriň dykyz dört-seslilik bilen äşgär kontrastirlenýär.

14–16-njy taktlarda intermediýa owazlanmagyň «garaltmagynyň» we şol bir wagtyň özünde fakturanyň dykzylylygyň kemeltmegine

gönükdirilen: 16-njy taktda minor tonikany berkidýän kadensiýadan soň ikiseslilik girizilýär. Faktura boýunça iň dury, az sesli epizod-dan soň köpsesliligiň toplanmagy başlanýar – tema tenorda, soň altda goşulyp, ösüşi reprizanyň öňündäki intermediýany başlaýan täze kul-minasiýa eltýär.

Reprizanyň öňündäki intermediýa özünüň täsirliligi boýunça or-taky bölümiň öňündäki intermediýa garşylyk döredýär: ol kem-kemden fuganyň sazyndan minor öwüşgini aýryp, onuň öňki mylaýym pastoral koloritini dikeldýär.

§76. Temanyň özgerdilmegi

Fuganyň işlenilme bölümünde tema dürli özgermelere sezewar bolup bilýär (şonuň bilen bilelikde saklanan garşyheňleriň hem üýt-gedilmegi mümkin). Fuganyň ortaky bölümünde tematiki ösüşiň usul-lary hökmünde, esasan, temanyň öwrülen görnüşinde geçirilmegi (I. S. Bah, «Fuga sungaty»), temanyň ulalmagy (c/II) we kiçelmegi (E/II). Kiçeldilen tema seýrek duş gelýär. Sebäbi, ritmiki gysylan tema özünüň wajyp tematiki alamatlaryny ýitirip, kynlyk bilen tanalýar. Şol bir sebäp bilen temanyň tersleýin hereketi-de gaty seýrek ýagdaýda ulanylýar.

Käbir şertlerde temanyň özgertmeleri labyz-manyly ähmiýete eýe bolýarlar. Meselem, ters hereketdäki tema ilkibaşdaky tema bilen kontrast döredýär. Ulaltma tematiki ösüşiniň ritmine birneme haýal-latma girizýär, şol bir wagtyň özünde ol temanyň heñiniň labyzly-lygyny, onuň dem alşynyň giňligini nygtap bilýär. Temanyň kiçelmegi ösüş prosesi tizleşdirýär.

§77. Fugada süýşýän kontrapunktuň ulanylyşy

Fuganyň işlenilme bölümünde ulanylýan polifoniki warýirlen-meginiň usullarynyň arasynda süýşýän kontrapunktuň äh-

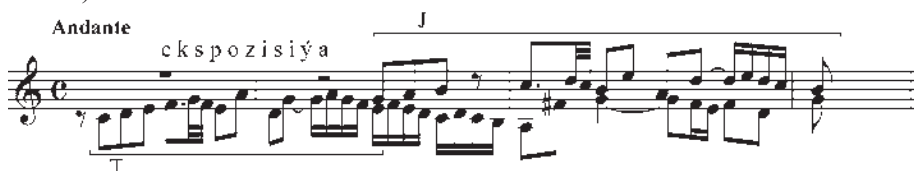
miýeti iň wajybydyr. Süýşýän kontrapunkt temany geçirýän sesleriň utgaşmagynda hem-de tema bilen birleşmeleriniň polifoniki warýirlenmeginde ulanylýar. Ýygy-ýygýdan ikitaraplaýyn süýşýän kontrapunkt (bir wagtda gorizental we wertikal gatnaşyklary üýtgedýän) duş gelýär.

«Oňat temperirlenen klawiriň» I tomundaky do mažor fuganyň tematiki materialyň ekspozision beýan edilişini onuň ortaky bölümindäki ösdürilişi bilen deňeşdireliň:

332.

I. S. Bah. C/I

a)

b)

Ekspozisiýada jogap 1,5 taktdan soň goşulýar, ösdüriji bölümde bolsa goşulmagyň wagty bir çäýeklige çenli gysgalýar.

I tomundaky lya minor fuganyň ortaky bölümindäki toparlaýyn geçirilmeleriň birinde bir wagtda wertikal we gorizental gatnaşyklaryň üýtgedilmegine syn edýäris:

333.

I. S. Bah. a/I

a)

b)

Saklanan garşyheňli fugalarda süýşýän kontrapunktuň ulanylmagy hökmandyr, çünki temanyň dürli seslerde geçirilmeginde garşyheňiň tema bilen ýerini çalyşmagy ähtimal.

Saklanan garşyheňli fugalarda wertikal süýşmeleriniň görkezijisini (Iv) kesgitlemek usuly şeýle:

1. Jogabyň we garşyheňiň birinji bilelikdäki ýaňlanyşy ilkibaş birleşme hökmünde kabul edilýär.

2. Fuganyň ähli soňraky dowamynda duş gelýän temanyň we garşyheňiň her täze bilelikdäki geçirilmegi ýasama birleşme diýlip hasaplanylýar.

3. Ýasama birleşmäniň görkezijisini kesgitlemek üçin temanyň we garşyheňiň ilkibaş hem ýasama birleşmelerini deňeşdirmeli.

4. Soňra ýasama birleşmede şuňa kybapdaş ýeri tapmaly, ýagny ýedinji taktyň üçünji çäryekligini. Ikinji birleşmede sesler öz ýerlerini çalyşýarlar: birinji sesiň süýşme interwaly duodesima deň ($v = -11$). Ilkibaş birleşmedäki ikinji oklawanyň mi bemol notasy ýasama birleşmede kiçi oklawanyň lya bemol notasyyna deň gelýär. Garşyheň kwarta ýokaryk galýar ($v = -3$). Şonda ilkibaş birleşmedäki birinji oklawanyň «do» notasy ýasama birleşmede birinji oklawanyň «fa» notasy bilen kybapdaş. Diklik boýunça süýşmelerin görkezijisi: $Iv = -11 + (-3) = -14$:

I. S. Bah. c/I

Allegretto

İlkbaş birleşme

yaşama birleşme

G

T

$$\begin{array}{ll} \text{IV} = -11 & \text{II}_V = -3 \\ \text{IV} = -11 + (-3) = -14 \end{array}$$

Şunlukda, fuganyň ortaky bölümünde ulanylýan ösüş prinsipleri we serişdeleri örän dürlüdür. Olary ýene bir gezek sanap geçeliň: intermediýalar, temanyň strettada geçirmeleri, temanyň dürli tonallyklarda (golaý we golaý bolmadyk gatnaşyklardaky) geçirmeleri, tema geçirmeleriniň toparlarynyň we intermediýalaryň gezekleşmegi, fakturanyň dykzlygynyň artmagy ýa-da onuň kemelmegi, tema we saklanan garşyheňleriň ýasama birleşmeleriniň ulanylmagy, kontrapunktirlenýän heň materialynyň yzygiderli täzelenmegi, temanyň ritmiki özgerlmeleri (ulaltma we kiçeltme), onuň öwürülen görnüşinde geçirilmeleri, tersleýin hereketindäki wariantlary, temanyň garmonizasiýasynyň täzelenmegi we ş. m.

Tabşyryklar

I. Okamaly:

1. *Золотарев В.* Фуга, с. 75–80.

2. *Скребков С.* Черты нового в инструментальной фуге Баха.// Теоретические наблюдения над историей музыки.

II. Derňemeli:

1. F. Şubert. «Miriamyň ýeňiş aýdymy», final;

2. R. Şuman. BACH temasyna organ üçin fugalary, op. 60, № 1, 2;

3. F. Mendelson. Prelýudiýalar we fugalary, op. 35, № 1, 3;

4. R. Şedrin. «Ивушка» hory;

5. G. Muşel. 24 prelýudiýa we fuga, fuga № 1 (C-dur).

III. Düzmeli:

Fugalaryň ortaky bölümlerinde temanyň geçişleriniň we intermediýalaryň meýilnamalaryny düzmeli we bu meýilnamalar boýunça ösdüriji bölümleri düzmeli.

XVII bap FUGANYŇ REPRIZA BÖLÜMI

§78. Umumy häsiýetnama

Repriza – fuganyň soňky bölümidir. Ol tutuş formany birleşdirýär we jemleýär. Reprizanyň iň wajyp alamaty – baş tonallygyň gaýdyp gelmegi we onuň berkidilmegi. Ekspozisiýadan tapawutlylykda ol hiç haçan ýeke sesli başlanmaýar.⁶

Fuganyň reprizasy ekspozisiýanyň göni, takyk gaýtalanmasy bolman, hökmany suratda ortaky bölümniň işlenilme häsiýetdäki ösüşini dowam etdirýär. Reprizanyň jemleýji, netije çykarýan wezipesi sintetiki (utgaşdyryjy) alamatlarda ýüze çykýar, ýagny repriza öňki bölümlerdäki iň wajyp, özboluşly elementleri öz içinde jemleýär we olaryň täze utgaşmasyna eltýär.

§79. Reprizanyň tonal-garmoniki gurluşy

Reprizanyň tonal-garmoniki gurluşyny esasy tonallygyň agdyklyk etmegi, durnuklylyk tapawutlandyrýar: e/I, g/I fugalarda tema diňe esasy tonallykda geçirilýär; Gis/I fugada, repriza (42-nji takt) ekspozisiýa bilen gurluş taýdan kybapdaş, ýöne ekspozisiýadaky goşmaça jogap tema bilen çalşyrylýar (52–53-nji we 11–12-nji taktlary deňeşdirin).

Esasy tonallygyň gaýdyp gelmegi, köplenç ýagdaýda, tema bilen bagly bolýar. Ýöne bu hökman däl. Mysal üçin, F/I fugada (65–68-nji taktlar) tema figurasiýada «ereýär».

Käwagt bolsa jemleýji bölüm jogapdan (f/I – 48-nji takt; Es/I – 26-njy takt) ýa-da temanyň subdominanta tonallygynda geçirilmeginen (B/I – 37-nji takt; Fis/I – 28-nji takt; h/II – 70-nji takt) başlanýar. Käwagt tonikany berkitmek maksady bilen subdominanta tarap sowulma (g/I – 31-nji takt) ýa-da onda temanyň geçirilmegi (f/II – 72-nji takt)

---

⁶ Häzirki zaman fugalarda ýeke sesli başlanýan reprizalar duş gelýärler. Mysal üçin, N. Halmämmedowyň «Elegiki prelýudiýa we fuga» toplumyndan fugasy.

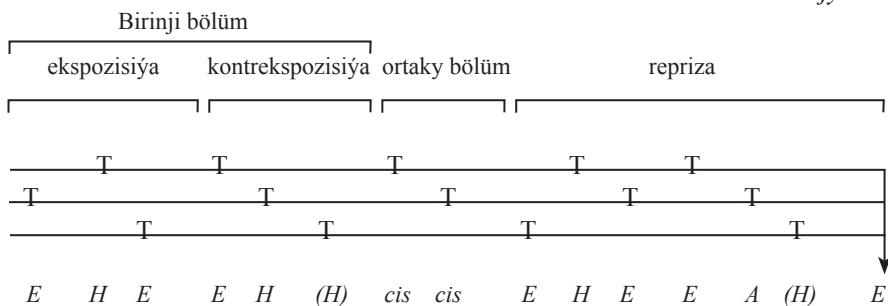
berilýär. Reprizada temanyň dominanta tonallygynda geçirilmegi ekspozisiýa görä azrak ulanylýar.

§80. Reprizanyň gurluşynyň aýratynlyklary

Jemleýji bölümiň gurluş meýilnamasy dürli-dürli bolup bilýär. S. Skrebkow «Polifoniýa okuw kitabynda» reprizanyň käbir wajyp görnüşleriniň üstünde durup geçýär⁷:

1. Repriza ekspozisiýa bölümini gaýtalaýar, ýöne oňa ortaky bölüm üçin mahsus bolan tonal üýtgeşmeleri, esasan, temanyň we intermediýalaryň goşulmaklarynyň subdominanta tarap süýşmegini girizýär. Meselem, E/I fugada repriza ekspozisiýany we kontrekspozisiýany doly gaýtalaýar, emma kontrekspozisiýa gaýtalananda ikinji ses dominantada däl-de, subdominantada goşulýar. E/I fuganyň shemasy şeýle:

49-njy shema

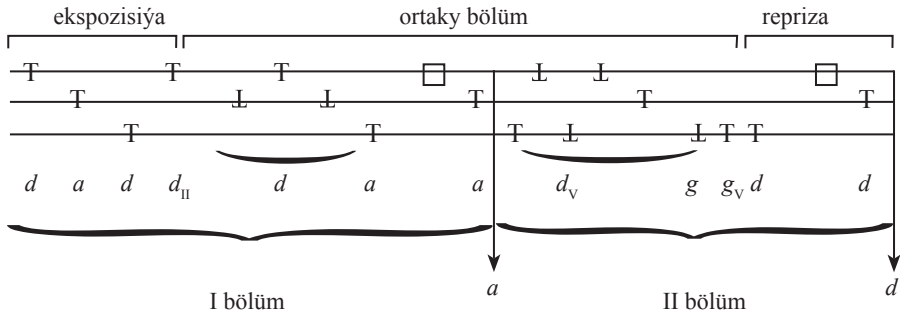

Şeýle tonal süýşmeler fugada *sonatalylygyň* elementleriniň bardygyna şaýatlyk edýär.

2. Repriza bölümi esasy tonallykda beýan edilýär. Şonuň bilen birlikde onda ortaky bölümiň haýsy-da bolsa bir aýratyn gurluşy – tema geçirmekleriniň bellibir topary, intermediýalar we ş. m. gaýtalanýarlar.

Şeýle görnüşli fugada hem sonata formasynyň elementar alamatlary ýüze çykýarlar. Mysal hökmünde d/I fugasyny getirse bolýar. Onuň shemasy şeýle:

⁷ Скребков С. Учебник полифонии, с. 257.

Bu fuganyň formasy gadymy iki bölümlü sonatanyň esasy aýratynlyklaryna eýedir. Formanyň şeýle görnüşi üçin dominanta kadansy arkaly iki bölüme bölünmegi we soňunda bu kadansyň öňündäki gurluşyň esasy tonallygynda gaýtalanmagy häsiýetli. Ol aýratynlyklaryň ählisi derňew edilýän fugada aýdyň görünýärler: dogrudan hem, fuga lya minor dominanta tonallygynda kadans arkaly iki bölüme bölünýär, «kömekçi partiýa» bolsa (kadansyň öňündäki temanyň iki sapa geçirilmegi) reprizada esasy tonallykda geçirilýär.

Umuman alnanda bu fuga işlenilmeli *üçbölümliligiň* sypatlaryny saklaýar. Çünki, shemada ortaky bölüm hökmünde bellenilen fuganyň bölümi işlenilme alamatlaryny özünde jemleýär (temanyň öwrülişi, strettalar, perde-funksional durnuksyzlygy we ş. m.). Emma, görkezilen üçbölümliligiň içinde fundamental ortaky kadans, gaýtalanýan «kömekçi partiýa» we reprizanyň öň ýanyndaky subdominanta tarap sowulma görnüşinde gadymy sonata ikibölümliligiň ýönekeý, ýöne esasy wajyp alamatlary ýüze çykýarlar.

3. Repriza ekspozisiýany diňe «konspekt» (stretta, B/I) ýa-da ekspozisiýanyň has häsiýetli bir-iki geçirmeleriň (G/II) görnüşinde gaýtalaýar. Şonuň bilen birlikde repriza ortaky bölümüň käbir elementlerini, meselem, haýsy-da bir täze garşyheňi ýa-da intermediýalary ýa-da beýan edilişiniň görnüşini (mysal üçin, gomofoniki alamatlar), ýa-da temanyň goşulmaklarynyň häsiýetli tertibini öz içine alyp biler.

Mysal üçin, G/II fugada repriza temanyň diňe bir geçirilmegi bilen çäklendirilýär, ýöne oňa ortaky bölümüň soňunda emele gelen improvizasion-prelýudiýa häsiýetli fakturany ulanýan jemleýji gurluş goşulýar. Reprizany we ortaky bölümüň soňlaýjy taktlaryny deňeşdireliň:

335.

I. S. Bah. G/II

a)

Allegretto vivace

Exercise a) is a piano accompaniment in G major, 3/8 time, marked *Allegretto vivace*. It consists of two systems of two staves each. The first system shows a treble staff with a melodic line and a bass staff with a supporting line. The second system continues the piece with similar textures, including some chords and rests.

b)

Allegretto vivace

Exercise b) is a piano accompaniment in G major, 3/8 time, marked *Allegretto vivace*. It consists of three systems of two staves each. The first system shows a treble staff with a melodic line and a bass staff with a supporting line. The second system continues the piece with similar textures, including some chords and rests. The third system features a more complex texture with a treble staff that has a melodic line and a bass staff that has a supporting line, with some chords and rests.

Görşümüz ýaly, jemleýjiniň gomofon fakturasy ortaky bölümden alnan.

Jemleýji bölümler üçin giňeltmeler we goşulmalar (hususan-da, tonikanyň organ punktunda – c/I; c/I we Contrapunctus I-de şonuň bilen birlikde tema subdominantada geçirilýär) mahsus bolýarlar. Giňeltmeler üzülen kadans (Cis/I, 53-nji takt), dominanta pedaly (cis/I) we ş. m. usullar arkaly döreýärler).

Materialyň özleşdirilmegi – adaty hadysadyr. Mysal üçin, jemleýji bölümde temanyň öwrülişi (fis/I), täzeçe garmoniýalaşdyrmak (H/II), strettalar, dikligine süýşýän kontrapunkt, sesleri dürli interwallary bilen goşalandyrmak (dublirowkalar) ulanylyp bilner.

Jemleýji bölümiň fakturasy dykyz bolýar, adatça, sesleriň ählisi hereket edýär. Käbir ýagdaýlarda fuganyň soňunda sesleriň sany köpeliýär (divisi) we horal ýa-da gomofon-garmoniki faktura peýda bolýar.

Reprizanyň göwrümi-de dürli-dürlüdür: ol ekspozisiýa bilen deňräk ýa-da ondan gysga (iki bölümli formanyň gysgaça soňlamasy ýaly), käbir ýagdaýlarda bolsa has uly bolýar.

Käwagt jemleýji bölüm formanyň kulminasiýasy bilen gabat gelýär. Ol, köplenç, stretta ýa-da akkord fakturasy bilen bagly bolýar.

§80. Koda

Fuganyň soňunda uly bolmadyk koda häsiýetindäki soňlama hem bolup bilýär (c/I; P. Hindemit, fuga in G). Koda fugany jemleýän esasy tonallykdaky kadansdan soň goşulýar. Bu ýerde sesleriň sanynyň köpeldilmegi (divisi), horal ýa-da gomofon-garmoniki fakturanyň (d/I, h/I) peýda bolmagy mümkin. Kodada fuganyň temasy tonika organ punktunyň fonunda geçirilip bilinýär.

Tabşyryklar

I. Okamaly:

1. Золотарёв В. Фуга, с. 131–162.

II. Derňemeli:

1. I. S. Bah. Cis/I, D/I, b/I, gis/I, Fis/I ;

2. G. F. Gendel. Klawir üçin alty fuga, № 2; «Izrail Müsürde» oratoriýasy, №4;

3. M. Reger. op. 99, № 5;

4. P. Hindemit. «Ludus tonalis», fugalar in G we in A;

5. P. Çaykowskiý. Orkestr üçin birinji sýuitasy, I bölüm, fuga;

6. A. Glazunow. Prelýudiýalar we fugalar, op. 101, № 4;

7. G. Muşel. 24 prelýudiýa we fuga, № 8 (c-moll) we № 12 (b-moll)

III. Düzmeli:

Düzülýän fugalar üçin temanyň we intermediýalaryň meýilnamalaryny düzmeli we bu meýilnamalar boýunça fugalary dolulygyna gutaryp ýazmaly.

Usuly görkezmeler

Fugany düzmek prosesi indiki tapgyrlardan ybarat:

1) aýdyň häsiýetli, labyzly temany düzmeli;

2) dogry jogaby tapmaly;

3) jogap bilen bile oktawanyň goşa kontrapunktdaky utgaşmany düzýän garşyheňi düzmeli;

4) temanyň strettada gatnaşmak mümkinçiligini barlamaly, ýagny temany kanoniki işlenilmegine sezewar etmeli;

5) fuganyň meýilnamasyny düzmeli (jikme-jik shemasyny ýazmaly). Shemada temanyň hemme geçirmelerini, intermediýalaryny, saklanan garşyheňiň ulanylyşyny, kulminasiýalaryň formada ýerleşýän ýerlerini we ş. m. görkezmeli;

6) bu meýilnama boýunça temanyň geçirmeleriniň ählisini partitura (nota setirleri) goşup ýazmaly. Ýöne meýilnama boýunça kesgitlenilen intermediýalaryň ýerleşmeli taktlaryny doldurman, boş goýmaly;

7) ähli intermediýalary we garşyheňleri düzmeli. Olary düzeniňde meýilnamada kesgitlenen tonal hereketini göz önünde tutmaly;

8) partituranyň boş ýerlerini doldurmaly.

XVIII bap FUGA FORMASYNYŇ GÖRNÜŞLERI

§82. Fuganyň formasy

Fuganyň formasy erkin, ýagny onuň gurluşynyň diňe has umumy ýörelgeleri bar. Her fuganyň kompozision çözgüdi indiividual, aýrybaşgadyr.

XVIII asyryň birinji ýarymynyň nusgawy fugasyndan ozal eks-pozisiýadan we wariantlaryň-kontrekspozisiýalaryň birnäçesinden gurlýan fugalar bolupdyr. I. S. Bahyň we G. F. Gendeliň döwründe fuga modulýasiýa prosesi bilen çylşyrymlaşýar (olardan öň bu ugurda I. Pachelbel, D. Bukstehude tarapyndan tejribeler, synanyşyklar geçirilipdir). Tonal hereketine esaslanan formalaryň, esasy tonallyga dolanmaklygy (ýagny, repriza) meýilleşdirýändigini üçin, fugadaky tonal-garmoniki ösüşiniň güýçlenmegi bilen, onuň polifoniki däl reprizaly formalary bilen bolan gatnaşygy ýygjamlaşypdyr.

I. S. Bahyň fugalarynda gurluşyň iki sany esasy – üç we iki bölümlü görnüşi tapawutlandyrylýar. Şeýle-de başga formalar, şol sanda, öz döreýşinde ýeke-täk bolan meýilnama boýunça gurlan fugalar hem bar.

§83. Fuganyň üç bölümlü formasy

Fuganyň üç bölümlü formasyny bölümleriň garmoniki we gurluş taýdan yzygiderli özgerýänligi, üýtgeýänligi tapawutlandyrylýar. Bölümleriň aýdyň araçäklenmegi we takmynan deňligi duş gelýär (mysal üçin, c/I fugada bölümleriň dowamlylygy: 25+21+30). Käbir fugalarda soňlaýjy bölüm giňeldilmeleriň we goşulmalaryň esasynda has dowamly bolýar (C/II) ýa-da goşmaça jogabyň (mysal üçin, A/II fugada – subdominantaly goşmaça jogap), ýa ýaýbaň intermediiýanyň (F/II, f/II) hasabyna uzaldylyar. Beýleki fugalarda birinji bölüm goşmaça geçirilmeleriň ýa-da kontrekspozisiýalaryň girizilmegi bilen ähmiýetli uzalýar (mysal üçin, G/I fugadaky ýaly: (19+18)+32+17).

Ösdüriji we tamamlajy bölümleri iki (Cis/I) ýa-da üç gezek (D/II, b/II) ýüze çykýan üç bölümlü fugalar *rondo görnüşli* diýlip atlandyrylýar.

§84. Fuganyň iki bölümlü formasy

Fuganyň iki bölümlü formasy, köp ýagdaýlarda, gadymy iki bölümlü forma ýakyn bolan gurluş meýilnamasy esasynda kesgitlenilýär. Iki bölümlü formanyň alamatlary: bölümleriň, takmynan, deň dowamlylygy (ikinjisi käwagt ulurak); ekspozisiýa bölümüniň, takmynan, formanyň ortalygynda aýdyň tamamlanmagy; ikinji bölüm ösdüriji (subdominantanyň agalyk etmegi ýa-da subdominantaly kadensiýasy bilen) we tamamlajy (H/I: 17+(8+8); fis/I; F/I; Es/II) böleklerden ybarat.

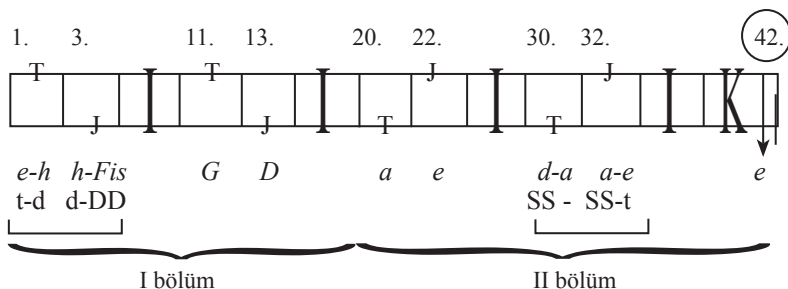
Iki we üç bölümlü formanyň alamatlarynyň gatyşýan ýagdaýlarynda seýrek däl. Mysal üçin, G/II (23+(22+27)) we B/I (21+(15+12)) fugalarda iki bölümlü forma mahsus bolan garmoniki meýilnama üç bölümlü formanyň proporsiýalary bilen goşulyşýar.

§85. Fuganyň aýrybaşga formalary

Aslynda ýeke-täk bolan kompozision ideýa bilen ugrukdyrylýan aýratyn formalar I. S. Bahyň döredijiliginde köp gabat gelýär. Mysal üçin, C/I fugasy has-da özboluşly, adaty bolmadyk iki-bölümliligi bilen tapawutlanýar (7–14-nji we 14–19–27-nji taktlar). c/II fugasynyň iki bölümü bir-birinden olaryň hersinde ulanylýan tehnika bilen tapawutlanýar. d/I fugasy gadymy sonata formasynyň alamatlary mahsusdyr. E/II fuganyň formasy stretta-wariasiýalaryň rondo görnüşli hatary esasynda gurlan. Bu bolsa fugany riçerkara ýakynlaşdyrýar.

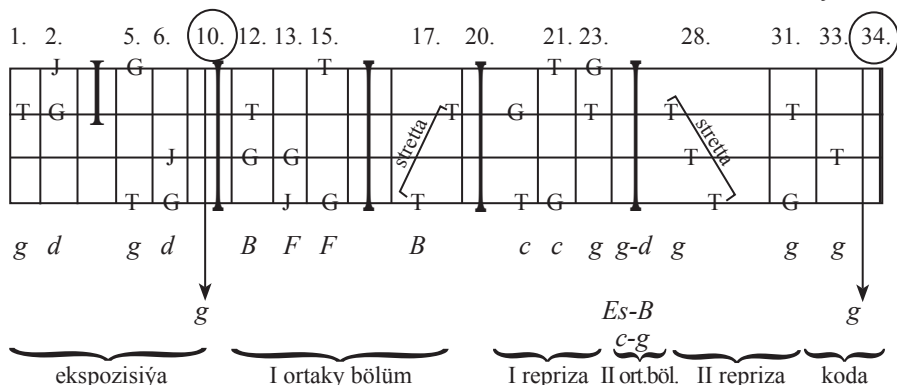
Iki sesli e/I fugasy simmetriki iki bölümlü formasynda düzülen. Onuň ikinji bölümü birinji bölümüň «aýnaly» öwrülişi bolup durýar:

51-nji shema

Fugada bölümleriň sany üçden köp hem bolup bilýär. Onuň esasy sebäpleriniň biri – ösüşe geçmekligiň we reprizanyň gaýdyp gelmekliginiň birnäçe gezekligidir. Şeýle ýagdaýda fuganyň formasy gadymy fransuz (monotematiki) rondosyna kybapdaş bolýar. «Oňat temperirlenen klawiriň» g/I fugasynyň gurluşyna seredeliň:

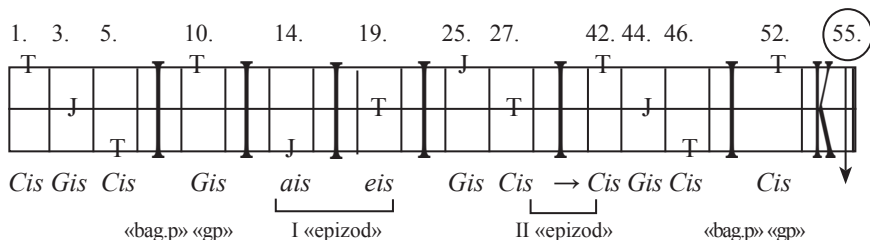
52-nji shema

Temanyň 1–8-nji (esasy we dominanta tonallyklary, ekspozisiýa), 20–24-nji (subdominanta we esasy tonallyklar, birinji repriza) we 28–34-nji (diňe esasy tonallyk, ikinji – strettaly – repriza) taktlarda geçirilmekleri tonal babatda durnukly hökmünde kabul edilýär. Bu rondonyň özboluşly refrenidir. «Epizodlar» hökmünde bolsa, birinji ýagdaýda fuga üçin adaty bolan ösdüriji bölüm (temanyň ekspozisiýon tonallyklara parallel bolan tonallyklarda geçirilmekleriniň topary, 12–18-nji taktlar), ikinjide – giň göwrümlü sekwensiýa görnüşli intermediýa (25–27-nji taktlar) çykyş edýärler.

Rondo we sonata alamatlarynyň utgaşmagy mümkin. Mysal üçin, Cis/I üç sesli fugasy:

53-nji shema

Temanyň esasy we dominanta tonallyklardaky geçirilmeleri üç zolakda jemlenýärler: 1–12-nji taktlar (ekspozisiýa), 25–28-nji taktlar (birinji repriza) we 42–53-nji taktlar (ikinji repriza). Birinji «epizod» – temanyň ekspozision tonallyklaryna parallel bolan tonallyklarynda jübütleýin geçirilmegi (bu bolsa fuga üçin adaty hadysadyr); ikinjisi – giň göwrümlü işlenilme häsiýetli intermediýa. Bu alamatlaryň ählisi g/I fuganyň gurluşyna kybapdaş. Emma başga tarapam bar. Ekspozisiýa we ikinji repriza örän meňzeş. Olaryň ikisi hem bir goşmaça geçirilmäni öz içine alýar. Emma ekspozisiýada goşmaça geçirilme dominanta tonallygynda (10–12-nji taktlar) gutarmazdan öň esasy tonallykda (52–53-nji taktlar) berilýär. Şunlukda, formanyň çetki bölümlerindäki temanyň dördünji geçirilmesi sonatanyň kömekçi partiýasyna kybapdaş wezipesini ýerine ýetirýär. Kybapdaşlyk dördünji geçirilmä tarap gönükdirýän intermediýanyň-baglaýjynyň – «baglaýjy partiýanyň» barlygy bilen güýçlendirilýär. «Refreniň» çetki geçirilmeleriň sonata formasynyň ekspozisiýasyna we reprizasyna meňzeşligi şondandyr.

Derňew edilen mysallaryň ählisi fuga formasynyň çeyeligine, onuň gurluş aýratynlyklaryna baýdygyna we kompozision strukturalarynyň dürli-dürlüligine şaýatlyk edýärler.

Tabşyryklar

I. Derňemeli:

Mugallymyň görkezmesi boýunça I. S. Bahyň, P. Hindemitiň, M. Glinkanyň, N. Mýaskowskiniň, D. Şostakowiçiň, D. Kabalewskiniň, R. Şedriniň fugalarynyň shemalaryny düzmeli. Seljerilen fugalaryň gurluşynyň aýratynlyklaryny kesgitlemeli.

XIX bap FUGANYŇ GÖRNÜŞLERI

§86. Ýeke tonallykly fuga

Ýeke tonallykly fuga – fuganyň aýratyn görnüşi bolup, onda temanyň we jogabyň geçirilmeleri diňe esasy we dominanta tonallarynda berilýärler. Şeýle fuga *tonika-dominantaly*, *tonal taýdan durnukly*, *ýeke perdeli fuga* hem diýilýär. Ýeke tonallykly fuganyň jemleýji bölümünde temanyň subdominant tonallygynda geçirilmeginiň hem düş gelmegi mümkin (I. S. Bah, «Fuga sungaty», Contrapunctus I – 32–36-njy, 74–78-nji taktlar). Sowulmalaryň we modulýasiýalaryň bolmaklygy mümkin. Ýöne olar diňe intermediýalara mahsusdyr.

Bu fugalarda ösüşiň esasyňy şol ýa-da beýleki kontrapunktiki kombinasiýalar (ser. Es/II fugadaky strettalara), temanyň özgerdilişiniň dürli görnüşleri we täze harmonizasiýalar (iki bölümlü c/II fuga, üç bölümlü d/II fuga) düzýärler. Irki organ nusgalarynda akkord-garmoniki başlangyjyň ähmiýeti uly.

Ýeke tonallykly fuga, esasan, üç ýa-da iki bölümlü formada ýazylýar. Emma, fuganyň beýleki görnüşlerinden tapawutlylykda, ýeke tonallykly fugada kontrekspozisiýa we temanyň goşmaça geçirmeleri ýok. Şeýle fugalaryň ortaky bölümi, ekspozisiýa ýaly, temanyň diňe tonika ýa-da dominant tonallarynda geçirmeleri öz içine alýar, şonuň üçin olaryň ortaky bölümleri ýeke tonallykly däl fugalaryň kontrekspozisiýasyna we temanyň goşmaça geçirmelerine meňzeş. Ýeke tonallykly fugalaryň ortaky bölümlerinde intermediýalaryň we temanyň täze harmoniýalaşdyrmagynyň ähmiýeti artýar. Intermediýalar has dowamly bolýarlar we işjeň modulirlenýärler. Tema köp ýagdaýlarda öwrülen, ulaldylan görnüşinde geçýär. Dominant tonallygy, adatça, agdyklyk edýär.

I. S. Bahyň «Oňat temperirlenen klawiriniň» fugalarynyň arasynda ýeke tonallykly fugalaryna mysallar: fis/I, H/I, F/II, a/II.

Ýeke tonallykly fuga eýýäm I. S. Bah döwründe arhaiki, könelişen bolup, has giçki döwürde gaty seýrek düş gelýär (Ý. Gaýdn, Baritonlar üçin diwertisment № 1, Hob. XI. 53; Ç. Nuryow, a-moll iki sesli fuga).

Tabşyryklar

I. Okamaly:

1. *Григорьев С., Мюллер Т.* Учебник полифонии. §99. Одно-тональные фуги: *fis/I fuganyň derňewi*.

II. Derňemeli:

1. I. S. Bah. «ОТК», II том, fuga F-dur.

III. Düzmeli:

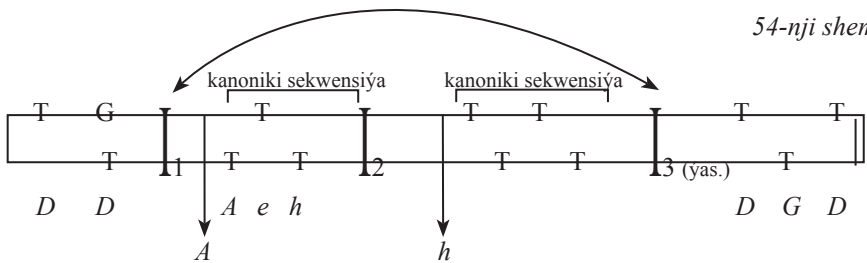
1) ýeke tonallykly fuga düzmeli.

§87. Iki sesli fuga

Iki sesli fugalар birnäçe aýratynlyklar bilen tapawutlanýarlar.

Bu fugalarda temalaryň görümi we diapazony, esasan, giň bolýar. Üçseslilige görä, ikiseslilikde garmoniki dolulyk we anyklyk kynlyk bilen gazanylýar. Şonuň üçin iki sesli fugalarda temalar gizlin heňugry bilen doldurylýar, garmoniki figurasiýa baý bolýar.

Iki sesli fugalaryň aglabasynda kontrekspozisiýa duş gelýär. Seýrek bolmadyk ýagdaýlarda ekspozisiýada oktawaly imitasiýalar ulanylýarlar. I. S. Bahyň № 3 iki sesli inwensiýasy özboluşly oktawaly fugetta görnüşinde ýazylan. Onuň shemasyny getireliň:

54-nji shema

§88. Dört sesli fuga

Dört sesli fuganyň gurluşy we tonal meýilnamasy üç sesli fugadan tapawutlanmaýar. Goşmaça geçirilmeler, kontrekspozisiýa, intermediýalar, ortaky bölüm, repriza we koda babatda ýokarda aýdylanlar fuganyň ähli görnüşlerine mahsus bolan umumy kanunalaýyklyklarynyň teswirlemesi bolup durýar we şonuň üçin hem üç sesli hem-de dört sesli fuga deň derejede degişli bolýar.

Dört sesli fuganyň ekspozisiýasy temanyň dört gezek geçirilmeginden ybarat.

Ekspozisiýanyň tonal meýilnamasy esasy we dominanta tonallyklaryň gezekleşmesi (T–D–T–D) görnüşinde düzülýär. Dört sesli fuganyň ekspozisiýasynda sesleriň goşulmagynyň tertibi jemi 24 sany bolup bilýär. Ýöne çeperçilik tejribesinde olardan, esasan, dört sanysy ulanylýar. Bu shemalar 70-nji paragrafda görkezilýär. Öň belleýşimiz ýaly, dört sesli fuganyň ekspozisiýasynda soňky bolup goşulýan ses, adaty, çetki sesleriň biri bolýar.

Dört sesli ekspozisiýada, üç seslide bolşy ýaly, üçünji ses uly bolmadyk baglaýjydan soň peýda bolup biler (I. S. Bah, h-moll Messasy, № 3, 1–13-nji taktlar). Şeýle ýagdaýda ekspozisiýa temanyň geçirilmeginiň iki jübütine bölünýär:

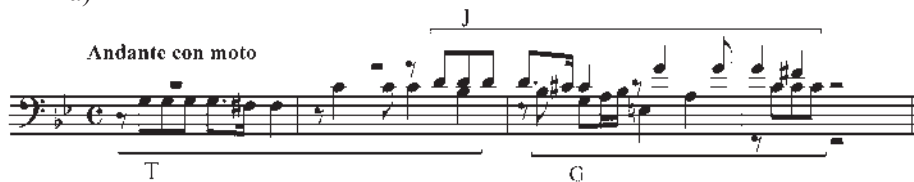
T – D – baglaýjy – T – D

Beýleki ýagdaýlarda her indiki ses derrew temanyň öňdäki sesde gutaranyndan soň girizilýär (G. F. Gendel, «Izrail Müsürde», sol minor hory, 1–13-nji taktlar). Seýrek ýagdaýlarda baglaýjy bölek temanyň üçünji we dördünji geçirilmeginiň arasynda duş gelýär (fis/I, 11–14-nji taktlar).

Temanyň dördünji geçirilmegi üç sany garşyheň bilen geçýär. Netijede, dört sany özbaşdak heň liniýasynyň utgaşmasy döreýär. Üçseslilige mahsus bolan sesleriň arasyndaky kontrasty döredýän serişdeler dörtseslilikde hem hereket edýärler.

Dört sesli fugada birinji garşyheň saklanyp bilner. Temanyň we garşyheňiň ähli seslerde geçirilmegi sebäpli, hökmany suratda temanyň we garşyheňiň goşa kontrapunktdaky süýşmeleri emele gelýärler:

a)

b)

Käwagt beýleki garşyheňler hem saklanýarlar. Bu ýagdaýda üçem we dördem kontrapunkt ulanylýar (D. Şostakowiç, Prelýudiýalar we fugalar, op. 87, fuga № 1).

Dördünji sesiň goşulmagy bilen fakturanyň dykzlygy artýar. Şonuň bilen bilelikde bir wagtda owazlanýan dört sesleriň hersiniň aýratynlykda kabul edilişi çylşyrymlaşýar. Dört sesli fugada fakturanyň dykzlygynyň warýirlenmeginiň mümkinçilikleri bir ýa-da iki sesiň aýrylmagy bilen artýar (esasan, ortaky bölümde). Şeýle aýrylma, birinjiden, owazlanyşa has uly durulyk berýär, ikinjiden – berlen sesiň pauzadan soň goşulmagyny has täsirli, aýdyň görkezýär. Elbetde, sesleriň sanynyň kemeldilmek usulyny has doly we dykz owazlanmagyny talap edýän gurluşlar üçin, meselem: temanyň ekspozisiýadaky dördünji geçirilmegi, kulminasiýa zolagy, reprizadaky jemleýji, «umumylaşdyryjy» gurluşy we ş. m. üçin hödürlemek bolmaýar.

Tabşyryklar

I. Derňemeli:

1. I. S. Bah. e/I fugasy (iki sesli);
2. Ç. Nuryow. e-moll fugasy (iki sesli);
3. Ç. Nuryow. g-moll fugasy (iki sesli);

4. Ç. Nuryumow. c-moll fugasy (iki sesli);
5. I. S. Bah. h-moll Messasy, №3;
6. G. F. Gendel. «İzrail Müsürde», g-moll hory;
7. I. S. Bah. fis/I fugasy (dört sesli);
8. D. Şostakowicz. Prelýudiýalar we fugalar, op. 87, fuga №1 (dört sesli).

II. Düzmeli:

- 1) iki sesli fuga;
- 2) dört sesli fuga (hor ýa-da saz gurallary üçin)

§89. Birnäçe tema düzülen fuga

Ýeke temaly fugalardan başga iki, üç, seýrek dört tema ýazylan fugalar hem duş gelýär. Olar çylşyrymly fuga, birnäçe tema düzülen fuga, horala düzülen fuga görnüşlerde bolup bilýärler.

Birnäçe tema ýazylan fuga gadymy motetden gelip çykýar we dürli temalara ýazylan birnäçe fugalaryň (esasan, ekspozisiýalaryň) yzygiderliligi bolup durýar. Şeýle görnüşdäki fugalarda temalaryň birbada bilelikdäki geçirilmegi ulanylmaýar.

Çylşyrymly fugalar hem birnäçe tema ýazylyp, hökmany suratda temalaryň (ählisiniň ýa-da käbirleriniň) kontrapunktiki utgaşmasyny göz önünde tutýarlar. Ýagny, haýsydyr bir bölümde temalaryň birleşmesi bolup geçýär. Çylşyrymly fuga üçin dürli keşpleriň çuňňur gapma-garşylygy, kontrasty häsiýetli däl. Tersine, onuň temalary bir-biriniň üstüni dolduryp, ýeke-täk keşbini açyp görkezýärler. Ikinji tema, adaty, has hereketli we onçakly özboluşly däl.

Çylşyrymly fuga iki tema ýazylan bolsa, oňa *goşa fuga* diýilýär. Çylşyrymly fuga üç tema ýazylsa, onda oňa *üçem fuga* diýilýär. Goşa fuga has-da köp duş gelýär.

Horala düzülen fugalarda tematiki taýdan özbaşdak fuga horalyň temasy bilen goşulyşyp düzülýär.

Çylşyrymly fugalar iki esasy görnüşe bölünýärler: 1) *bilelikdäki ekspozisiýaly* we 2) *ayry ekspozisiýaly çylşyrymly fugalar*.

§90. Bilelikdəki ekspozisiýaly goşa fuga

Bir wagtda owazlanýan iki temanyň ähli seslerde yzygiderli geçirilmegine esaslanýan fuga *bilelikdəki ekspozisiýaly goşa fuga* diýilýär. Bilelikdəki ekspozisiýaly goşa fugada iki temanyň ekspozisiýasy bir wagtda berilýär, şonuň üçin ol iki sesli başlanýar: sesleriň birinde – birinji, beýlekisinde – ikinji tema.

Ikinji tema, adaty, birinjisinden biraz soň goşulýar. Hut şonuň üçin oňa ikinji tema diýilýär:

337.

R. Şedrin. e-moll fugasy.

Heň we ritm taýdan bir-birine kontrast döredýän birinji we ikinji tema dürli wagtda girişýärler, emma ikisi hem deň wagtda gutarýarlar. Garşyheňden tapawutlylykda, ikinji tema kadensiýa (soňlama) bilen tamamlanýar. Temalar hökmany suratda çylşyrymly kontrapunktda utgaşýarlar.

Bilelikdəki ekspozisiýaly goşa fuganyň gurluş aýratynlyklary:

1. Ilkibaşdan temalaryň ikisi hem esasy tonallykda beýan edilýärler. Soňra jogabyny, ýagny iki temanyň dominanta tonallygynda imitasiýany ýerine ýetirýän sesleriň beýleki jübüti goşulýar. Şol bir wagtyň özünde sesleriň ilkibaşdaky jübütinde garşyheňler geçirilýärler. Iki tema sesleriň ählisinde geçenden soň ekspozisiýa tamamlanýar.

2. Bilelikdəki ekspozisiýaly goşa fuganyň soňraky meýilnamasy ýönekeý (ýeke temaly) fuganyň meýilnamasy bilen gabat gelýär. Ýöne çylşyrymly fugada, ýeke temaly fugadan tapawutlylykda, bir sesde bir temanyň geçirilmeginiň deregine her gezek iki sesde birbada iki tema owazlanýar (W. A. Mosart, «Rekwiýem», №1 («Kyrie»)). Ortaky bölümde temalaryň biriniň ýa-da bir wagtda ikisiniň strettaly işlenilmeği mümkin.

Bilelikdäki ekspozisiýaly goşa fugalar: I. S. Bah, h-moll Organ fugasy BWV 579, Bd IV; I. S. Bah, c-moll Organ passakalýasy BWV 582, Bd I; S. Taneyew, gis-moll Prelýudiýasy we fugasy, op. 29; ýene-de şonuň «Psalms okalandan soňra» kantatasy, № 4.

Tabşyryklar

I. Derňemeli:

1) 90-njy paragrafda görkezilen mysallary derňemeli.

§91. Aýry ekspozisiýaly goşa fuga

Aýry ekspozisiýaly goşa fugada temalaryň hersi aýry ekspozisiýada görkezilýär, reprizada bolsa olar bilelikde (bir ýa-da birnäçe gezek) geçirilýärler. Aýry ekspozisiýaly fugalar, bilelikdäki ekspozisiýaly fugalara görä, has giň ýaýrapdyr. Bu ýerde temalar biri-birinden has tapawutlanyp biler. Fuga ekspozisiýa bölümleriniň yzygiderliligi hökmünde (käwagt olaryň çäginde çykyp) we bilelikdäki soňlaýjy bölümiň goşulmagy bilen gurulýar (gis/II).

Şeýle fuganyň gurluş shemasy:

- 1) birinji ekspozisiýa;
- 2) ösüşin aralyk tapgyry;
- 3) ikinji ekspozisiýa;
- 4) ösüşin aralyk tapgyry;
- 5) repriza.

Birinji ekspozisiýa bu birinji temanyň ähli seslerde esasy we dominant tonallyklarynda yzygiderli geçirilmesidir. Şeýlelikde, goşa fuganyň birinji ekspozisiýasynyň ýönekeý fuganyň ekspozisiýasyndan hiç hili tapawudy ýok.

Ikinji ekspozisiýa bu ikinji temanyň ähli seslerde ilkibaşdan geçirilmegi. Ikinji tema üçin has erkin tonal meýilnamasy mahsus: temanyň geçirilmeleriniň tonallyklarynyň arasyndaky gatnaşyklary diňe tonika-dominantaly bolman, eýsem, başga görnüşde-de bolup bilerler (emma bu ýagdaýda hem kwarta-kwintaly gatnaşyklary has häsiýetli bolýarlar). Ikinji ekspozisiýa esasy däl tonallykda başlap biler. Ikinji

Repriza sintetiki, utgaşdyryjy häsiýetli. Ol iki temanyň birnäçe (seýrek – bir) kontrapunktiki (bilelikdäki) utgaşmasyndan ybarat bolýar. Repriza baş tonallykda başlanýar. Reprizanyň içinde temanyň başga tonallyklarda geçirilmeleri mümkin.

Aýry ekspozisiýaly fuganyň nusgasy hökmünde gis/II fugany getireliň:

1. 5. 13. 19. 33. 45. 55. 61. 66. 71. 79. 97. 103. 111. 125. 135. 143.

T_1 J_1 T_1 J_1 T_1 J_1 T_2 J_2 T_2 J_2 T_1 J_1 T_1 T_2

gis dis gis gis dis dis gis dis gis cis gis gis dis E gis gis

I ekspozisiya kontrekspozisiya goş. II ekspozisiya goş. repriza – «sonata»
geç. geç.

I bölüm ortaky bölüm I repriza II ort.böl. II repriza

Tabşyryklar

1) 91-nji paragrafda görkezilen mysallary derňemeli.

§92. Üçem fuga

Üçem fugalar goşa fugalar ýaly, iki esasy görnüşe bölünýärler: aýry we bilelikdäki ekspozisiýaly fugalar.

Üçem fuganyň temalary öňünden üçem kontrapunktda düzülýärler, sebäbi reprizada olar bilelikde we dürli utgaşmalarynda geçirilýärler.

Aýry ekspozisiýaly üçem fugalara mysallar: I. S. Bah, II/fis, Es-dur organ fugasy BWV 552, Bd III; Contrapunctus XV; S. Taneyew, «Psalm okalandan soňra» kantatasy, № 3; P. Hindemit, «Ludus tonalis», Fuga in C.

Bilelikdäki ekspozisiýaly üçem fuga mysallar hökmünde I. S. Bahyň A/I fugasynda prelýudiýany, f-moll üç sesli Simfoniýany we S. Taneyewiň «Prometeý» horundan fugany getirse bolýar.

Tabşyryklar

I. Derňemeli:

1) 92-nji paragrafda görkezilen mysallary derňemeli.

§93. Garyşyk görnüşli çylşyrymly fuga

Käbir fugalarda çylşyrymly fuganyň iki görnüşiniň (goşa we üçem) alamatlary utgaşýarlar. Şeýle ýagdaýlarda temalaryň biri özbaşdak ekspozisiýaly bolup, beýlekiler bolsa bilelikde eksponirlenýärler, ýa-da temany saklanan garşyheňden tapawutlandyrmak kyn bolýar.

Mysal üçin, A. Glazunowyň fortepiano üçin op. 101 cis-moll fugasynda birinji tema aýratyn ekspozisiýada görkezilýär, ikinji temanyň eksponirlenmegi bolsa birinji temanyň ikinji gezek eksponirlenmegi bilen gabat gelýär; şeýlelikde, bu fugada aýry we bilelikdäki ekspozisiýalar ulanylan. «Oňat temperirlenen klawiriň» I tomundaky cis-moll fugasynda birinji tema ikinji we üçünji tema beýan edilende «öçürilmeyär», ýagny ol ikinji temanyň we üçünji temanyň her nobatdaky geçirilmegi bilen goşulyşyp geçirilýär.

Tabşyryklar

I. Okamaly:

Степанов А., Чугаев А. Полифония. §79 (S. Taneýewiň «Prometeý» horundan fugasynyň derňewi).

II. Derňemeli:

1. I. S. Bah. «ОТК»:

- a) goşa fugalar – gis/II, H/II, cis/II;
- b) üçem fugalar – gis/II; tom I, A-dur fugasyna prelýudiýa;
- ç) garyşyk görnüşli fuga–cis/I;
- 2. W. A. Mosart. «Rekwiýem», № 1 («Kyrie»);
- 3. D. Şostakowiç. e-moll, d-moll fugalary;
- 4. P. Hindemit. «Ludus tonalis», fuga in A.

§94. Birnäçe temaly fuga

Birnäçe temaly fuga çylşyrymlylaryň hataryna girmeýär, sebäbi onda temalar kontrapunktirlenmeýär (bilelikde geçirilmeýär). Forma dürli temaly ekspozisiýalaryň yzygiderlilik hökmünde gurulýar, olaryň arasy, käte, improwizasion intermediýalar bilen bölünýär (D. Bukstehude, fis-moll, E-dur Organ fugalary). Şeýle görnüşdäki fuga *bentleyin fuga* diýilýär. Bu gadymy forma I. S. Bah seýrek ýüzlenipdir. Oňa organ üçin täzeden işlenen «Aus tiefer Not schrei'ich zu dir» horaly BWV 686, Bd. VI degişli. Ol baş ekspozisiýadan ybarat alty sesli fuga görnüşinde düzülen, ekspozisiýalaryň hersi horalyň jümleleriniň birine gurlandyr.

Tabşyryklar

I. Derňemeli:

- 1. D. Bukstehude. fis-moll, E-dur organ fugalary;
- 2. I. S. Bah. Organ üçin täzeden işlenen «Aus tiefer Not schrei'ich zu dir» horaly BWV 686, Bd. VI.

§95. Horala düzülen fuga

Horala düzülen fuga fuganyň bir görnüşi bolup, onda özbaşdak temaly fuga cantus firmus bilen bilelikde gelýär; şonda cantus firmus, intermediýalarda ýa-da soňlaýjy bölümlerde has işjeň hereketde geçýän fuganyň fonunda tapawutlanyp, iri nota dowamlylyklary bilen beýan edilýär. Fuganyň bu görnüşi organ üçin täzedan işlenen horallaryň arasynda gabat gelýär (BWV 713; şeýle-de, h-moll Messasynda, «Confiteor» horala düzülen goşa fuga). Has giçki we seýrek nusgalardan in ajaýypalarynyň sanyna S. Taneýewiň «Ioann Damaskin» kantatasyndaky fuga degişlidir.

Tabşyryklar

I. Derňemeli:

1. I. S. Bah. Organ eserleri, tom VI, № 11, 21, 33, 34;
2. I. S. Bah. Motet № 4, 77–154-nji taktlar;
3. I. S. Bah. h-moll Messasy, «Confiteor» horala düzülen goşa fuga;
4. F. Mendelson. № 3 organ sonatasyndan goşa fuga;
5. S. Taneýew. «Ioann Damaskin» kantatasy, final fugasy;
6. S. Frank. Fortepiano üçin «Prelýudiýa, horal we fuga»;
7. G. Muşel. 24 prelýudiýa we fuga, № 15 H-dur fugasy;

XX bap FUGALARYŇ ULANYLYŞY

§96. Fugalaryň ulanylyşy

Fugalaryň ulanylyşy uniwersaldyr. Ol : a) özbaşdak instrumental ýa-da hor eseri; b) instrumental ýa-da wokal-simfoniki toplumyň bir bölümi; c) has uly formanyň bölümi; d) fuganyň aýratynlyklary ulanylan eser (mysal üçin, XVII asyryň birinji ýarymynyň we XVIII asyryň žigasynda) bolup biler.

XVII asyryň ikinji ýarymyndan başlap, fugany giriş sazly iki bölümlü toplumda ulanmak adaty ýörgünli bolup başlaýar (D. Bukstehude, e-moll Organ prelýudiýasy we fugasy; I. S. Bah, Hromatiki fantaziýa we fuga; W. A. Mosart, kirişli saz gurallary üçin c-moll Adažiosy we fugasy, K. 546; A. Haçaturýan, Ýedi reçitativ we fuga). Kä eserlerde şeýle goşmaça saz fuganyň öň ýanyndan däl-de, onuň içinde berilýär (d-moll Organ tokkatasy). Üç bölümlü toplumlar hem gabat gelýär (S. Frank, «Prelýudiýa, horal we fuga»).

Prelýudiýalar we fugalar uly toplumy emele getirýärler: olara «Oňat temperirlenen klawiriň» iki tomy, XX asyrda – P. Hindemitiň, D. Şostakowiçiň, R. Şedriniň, G. Muşeliň, K. Karaýewiň we başgalaryň toplumlary degişlidir.

Fuga messanyň, oratoriýanyň, kantatanyň, concerto grosso (№ 4 Brandenburg konserti) görnüşli eseriň, sonata-simfoniki toplumyň (adatça, final), sýuitanyň (P. Çáýkowskiý, orkestr üçin № 1 Sýuita) bir bölümi bolup biler. XIX–XX asyrlarda fuga opera girizilýär (M. Glinka, J. Werdi, R. Wagner, A. Berg, D. Şostakowiç).

XVII–XVIII asyrlarda fuga ýa-da fugato uwertýura (Ž. B. Lýulli, G. F. Gendel, I. S. Bah) girizilipdir. Uly wariasion toplumlarda ol, köplenç, umumylaşdyryjy finalyň wezipesini ýerine ýetirýär (I. Brams, G. F. Gendeliň temasyňa Wariasiýalar we fuga). Erkin formaly bir bölümlü eserlerde ýa-da sonata-simfoniki toplumyň içinde fuga hemişe merkezi orny eýeleýär (F. List, «Dante-simfoniýasy»; S. Rahmaninow, Simfoniýa № 3, final; N. Mýaskowskiý, Simfoniýa № 10).

Saz edebiýatynda eserleriň uly bölümleriniň bölekleriniň, dürli parçalarynyň fuga formasynda beýan edilen nusgalaryna gabat gelmek bolýar, mysal üçin, N. Mýaskowskiniň № 13 kwartetiniň 1-nji bölüminiň kömekçi partiýasynda, A. Glazunowyň № 2 Sonatasynyň finalynyň baş partiýasynyň reprizasy we ş. m.

Fuga inwension polifoniýanyň ýokary derejeli formasy bolup, biziň döwrümize çenli öz ähmiýetini saklap gelipdir.

XXI bap TÜRKMEN KOMPOZITORLARYNYŇ DÖREDIJILIGINDE POLIFONIÝANYŇ ORNY

§97. Taryhy maglumatlar

Milli monodiýa medeniýetleri tarapyndan polifoniýany, polifoniki formalary özleşdirmek we ösdürmek wajyp teoretiki meseleleriň biridir. Türkmenistanda köpseslilige ýüzlenilende uly kynçylyklar ýüze çykyar. Bu kynçylyklar köpsesliligiň şertlerinde kompozitorlaryň milli saz däplerini üýtgeşsiz saklamaklyga çemeleşendikleri bilen düşündirilýär.

Türkmen professional kompozitorlyk mekdebiniň döreýän döwründe, türkmen monodiýasy özleşdirilýän wagtynda fakturanyň gomofon-garmoniki görnüşi öňe sürülýär. Başda polifoniki ýazuwyň elementleri kän ulanylmadyr. Türkmen halk aýdym-sazlarynyň esasynda ilkinji dörän eserleriň awtorlary bolan G. Litinskiý, S. Wasilenko, A. Şapoşnikow, Ý. Meýtus ýaly uly ussatlaryň polifoniki usulda ýazmak kadalaryny ökdelik bilen ulanandyklary mälimdir. Emma, olar, esasan, aýdyň duýulýan akkord esasly gomofon-garmoniki faktura daýanyp, bilkastlaýyn polifoniýa kän ýüzlenmändirler. W. Gurewiç A. Şapoşnikow baradaky kitabynda, onuň 40–50-nji ýyllarda hor üçin ýazan eserlerini derňäp, şeýle ýazýar: «Käbir halatlarda heňastyly (goşmaça sesli) polifoniýanyň elementleriniň gabat gelýändigini belläliň, emma, umuman awtor polifoniki usullary erkin girizmekden entek saklanýar we olary kabul etmekde türkmen auditoriýasyny kem-kemden taýynlaýar⁸».

Şol ýyllarda ýaş kompozitorlar A. Kulyýewiň, D. Öwezowyň, W. Muhadowyň polifoniýa seýrek ýüzlenmeginiň sebäpleriniň biri, olaryň kompozitorlyk ussatlygynyň heniz doly kemala gelmändigini bilen düşündirilýär. Heňastylar, imitasiýa ýaly polifoniki usullaryny özleşdirmegiň ilkinji mysallarynyň biri – A. Kulyýewiň fortepiano üçin sonatasydyr.

---

⁸ В. Гуревич. Адриан Шапошников. М, 1985, с. 59.

60-njy ýyllar türkmen professional sazynda täze žanrlary, ilkinji nobatda, kamera-instrumental we simfoniki žanrlary özleşdirmeklik bilen bellenilýär. Bu döwür köp sesli döwrebap serişdeleriň has düýpli gözlegleri bilen, milli mirasa has indiwiđuallaşdyrylan çemeleşme bilen tapawutlanýar. Kompozitorlyk gözlegleri saz diliniň perde-tonallyk, garmoniki wertikal ugurlaryna, saz materialynyň ösüşiniň we işlenişiniň dürli usullarynyň gözlegine gönükdirilýär. Bel-lenilen döwrüň wajyp gazananlarynyň biri-de, polifoniki ýazuwyň heňastyly, imitasion, kontrastly ýaly dürli görnüşlerini ulanmakdan ybarat. Polifoniki usullarynyň ulanyş örüsi has giňeýär. Uly göwrümlü eserleriň içinde bolsa, aýratyn polifoniki formalar peýda bolýar.

Mysal üçin, Ç. Artykowyň № 1 kwartetinde gomofon-garmoniki stiliniň höküm sürýändigine seretmezden, polifoniki tilsimleriniň ulanylyşy hem az däl (II bölümiň 1, 5, 6, 7, 8 wariasiýalarynda, III bölümiň ortaky bölümünde). D. Nuryýewiň kirisli kwartetinde birinji bölümdäki üçünji wariasiýa fugetta formasynda ýazylyan. Üçünji bölümiň ortasynda girişiň gaýgylý leýttemasy çylşyrymly polifoniki özgermä sezewar bolýar. N. Halmämmedowyň simfoniýasynyň I bölümünde esasy kulminasiýanyň ön ýanynda uly göwrümlü fugato ýaňlanýar.

Şol döwürde hem ilkinji gezek aýratyn polifoniki pýesalar hökmünde ýazylyan eserler döreýär. Olaryň hataryna N. Halmämmedowyň «Fortepiano üçin inwensiýasy», «Elegiki prelýudiýa we fugasy», «Türkmen polifoniki depderi», Ç. Nurymowyň fortepiano üçin kanonlary, fugettalary we fugalary girýär.

R. Allaýarowyň kirisli kwarteti özüne aýratyn ünsi çekýär. Bu ýerde materialyň ösüşiniň wajyp serişdeleriniň sanawynda polifoniki başlangyjyň ähmiýeti ýüze çykýar. Sazşynas O. Dadaşewanyň belleýşi ýaly, «R. Allaýarowyň partiturasyny milli melosyň monodiýa spesifikasiýasyny assimilirlemäge ukyply bolan köpsesliligiň has düýpli wariantynyň dowamly gözleglerini jemläpdir. Her bir heň liniýasy özboluşly güberçek fakturanyň polifoniýalaşdyrylmagyna hem milli başlangyjy görkezmeclige aýdyň gönükdirilendir⁹».

70-nji ýyllar polifoniki žanrlaryň pudagyndaky we polifoniki usullary ulanmaklyk ugrundaky gözlegleriň has-da hasylly döwri bo-

---

⁹ О. Дадашева. Камерно-инструментальная музыка композиторов Туркменистана. А., 1993, с. 67.

lupdyr. Polifoniýa hem temany ösdüriji serişde hökmünde, hem beýan ediji serişde hökmünde ulanylypdyr. Polifoniki formalar, tilsimler dürli žanrlara barha giňden aralaşyp başlaýar.

Polifoniki eserleriň ençemesi döredilýär. Olardan: Ç. Nurymowyň fortepiano üçin Basso ostinato wariasiýalaryny, A. Agajykowyň fortepiano üçin on sany fugasyny, ýene-de onuň orkestr üçin goşa fugasyny, W. Muhadowyň motetlerini, fortepiano üçin prelýudiýa we fugasyny, D. Hydyrowyň kirişli kwartet üçin fugasyny bellese bolýar. B. Hudaýnazarow polifoniki formalara aýratyn üns berýär. 1975–76-njy ýyllarda ol kirişli kwartet üçin fuga, kamera orkestri üçin üçem fuga, fortepiano üçin alty fugadan ybarat bolan toplum we goşa fuga ýazýar.

Türkmen kompozitorlarynyň bu döwürde döreden eserleriniň aglaba bölegi polifoniýa sungatynyň ajaýyp nusgalarydyr. Bu eserler pikiriniň ideýa-çeperçilik mazmunyny aýan etmeklige gönükdirilen. Polifoniýa we polifoniki usullar türkmen sazýnda barha ähmiýetli orny eýeläp başlaýar. Bu XX asyryň sazyna mahsus bolan polifoniýanyň umumy ösüşi bilen, şeýle-de öz esasynda monodiýalyk bolan türkmen sazy üçin polifoniýanyň has oňalylygyny aýdyň duýmak bilen baglanyşyklydyr.

Polifoniki formalar has iri göwrümlü simfoniki, teatr eserleriniň, kantatalaryň bölümi hökmünde ulanylýar. Olarda imitasion we kontrastly polifoniýanyň serişdeleri arkaly durmuş hadysalarynyň giň panoramasy görkezilýär.

Barha berkeýän professionalizm, milli tematizm üçin polifoniki ýazuwyň ähmiýetini has aýdyň aňlamak, häzirkizaman sazyň täze tehniki serişdeleriniň güýçlenýän täsiri 70–80-nji ýyllarda bolup geçen özboluşly polifoniki «partlamany» düşündirýän sebäplerdir. Ösüşiň polifoniki usullary ähli formalara aralaşýar, polifoniýalaşdyrylan we sintetiki kompozisiýalar peýda bolýar, arassa polifoniki formalary bolan fuganyň, fugatonyň, ostinato wariasiýalarynyň ähmiýeti ösýär.

Bu döwürde dörän eserlere mahsus aýratynlyk – tutuş eseriň saz dokumasynyň polifonizasiýasy, linearlylyk. Ol köp babatda milli heňiň aýratynlyklary, onuň monodiýa esasy bilen düşündirilýär. Polifoniýa saz materialy ösdürmek serişdeleriniň biri hökmünde türkmen kompozitorlyk mekdebiniň hatda iň irki döwründe-de ulanylypdyr. Gürrüňi

edilýän döwrüň partituralarynda linearlylyk wajyp faktura prinsipi, saz dokumasyny gurnamagyň serişdesi bolupdyr. Temanyň işlenilmeginiň nusgawy usullaryndan başga-da, saz materialy bilen işlemeklikde, esasan, imitasion tehnika ulanylypdyr, hatda seriýaly kompozisiýalarda hem ondan gaça durmaýarlar (Ç. Nurymow, № 3 kwartet, III bölüm). Bu döwürde polifoniki serişdeler aleatorika, sonor efektleri, seriallylyk bilen baýlaşdyrylýar.

Türkmen kompozitorlarynyň 70–80-nji ýyllaryň ahyrynda döreden eserlerinde fakturanyň polifoniýalaşdyrylmagy şol döwrüň sowet sazynyň stil ugurlaryna ýakyn ýanaşypdyr. Saz diliniň täzelikleriniň köpüsi polifoniki hadysalar bilen bagly bolýar. Özünü döwrebap sazyň täze keşbinde barha ornaşdyrýan linear pikirleniş, gorizontalyň we wertikalyň gatnaşygyndaky durgunlaşan kanunlaryny aýdyň gowşadýar, bu bolsa, has erkin we özbaşdak perde-mazmunly heň ösüşine itergi berýär. Bularyň soňkusy has wajypdyr, sebäbi perde-garmoniki täzelenişin başga çeşmesiniň kanunlaryna – halk sazyna kybap gelýär.

90-njy ýyllaryň ortasyndan başlap, türkmen sazynyň žanrlary ulgamynda prioritetler çalyşýar. Esasan, aýdym, oda, kantata žanrlary işjeň ösýär. Heň dili, faktura ýeňilleşýär, gomofon fakturasy agdykyk edýär. Polifoniki formalar we usullar seýregräk ulanylýar. Polifoniki usullara baý bolan uly simfoniki, kamera-instrumental eserleriň arasynda W. Muhadowyň 4-nji simfoniýasyny, S. Tüýliýewiň № 1 we № 2 «Pendi nagmalaryny», J. Gurbangylyjowanyň fortepiano we orkestr üçin konsertini görkezmek bolýar.

§98. Derňew etýudlary

1. N. Halmämmedow. Forteplano üçin inwensiýa

N. Halmämmedowyň g-moll inwensiýasy ykjam, okgunly we erjel häsiýete eýedir. Eseriň gurluşy aýdyň, ol üç bölümden ybarat – A A₁ A₂. Başky iki bölüm biri-birinden, esasan, polifoniki süýşmeler bilen tapawutlanýarlar. Olaryň her biri öz içinde ýaýbaň kanony jemleýär. Formanyň birinji bölümindäki kanonyň shemasy şeýle:

P.:	A	B	C	D
	(tt. 1–2)	(tt. 3–4)	(tt. 5–6)	(tt. 7–8)
R.:		A ₁	B ₁	C ₁

Kanon propostasy iki takta deň bolan ýagdaýynda inwensiýanyň başky sekiz taktyny eýeleýär.

Biz bu ýerde aşaky oktawa bolan imitasiýanyň mysalyny görýäris (inwensiýalar üçin «oktawalaýyn» jogabyň mahsusdygyny ýatladýarys). Birinji kanonyň ahyry ikinji bölümiň kanonynyň başy bilen gabat gelýär. Birinji bölümiň tonal meýilnamasy: g-moll → d-moll:

338.

Allegro

mf

mp

A₁

B₁

C₁

(d-moll)

cresc.

mf

Inwensiýanyň ikinji bölümini açýan kanon (9–18-nji taktlar) birinji bölümdäki kanona görä başga yzygiderlilikde gelýär. Bu gezek aşaky oktawa bolan kanon iki takt aralykdaky ýokarky oktawa bolan kanon bilen ýerini çalyşýar. Düşpli tonal üýtgeме bolup geçýär – ikinji kanon d-moll tonallykdakyň ýaňlanýar.

Propostanyň heňi-de biraz üýtgeýär – bu gezek heňiň düzüminden kwarta böküşlik düşüp galýar:

339.

1-nji kanonyň tamamlanysy

mf

A_1

2-nji kanonyň başy

crz/sc

R

Ikinji bölümi intermediýa görnüşli gurluş tamamlaýar. Ol kanonyň ýarym taktlyk soňlamasyny dowam edip, ony sekwensiýa görnüşde ösdürýär:

340.

kanonyň gutaryşy

intermediýa

3-nji bölümiň başy

rit.

a tempo

dim.

mf

Ikinji kanonyň shemasy:

57-nji shema

R.:		A_1	B_1	C_1
	(tt. 9–10)	(tt. 11–12)	(tt. 13–14)	(tt. 15–16)
P.:	A war.	B	C	D

Erkin, intermediýa görnüşli gurluşda (17–18 taktlar) re-minordan sol-minora modulýasiýa amala aşyrylýar. Ikinji we üçünji bölümleriň arasyndaky sezura gowşadylan (tonika kwartasyndaky kadans inwensiýany soňlaýan bölümiň birinji sazlaşygyna gatyşýar).

Üçünji bölüm – repriza. Onda material dykyzlanýar. Bu ýagdaý propostanyň (ilkibaşdaky görnüşde) we birinji garşyheňiň heňleriniň dört taktyň dowamynda bile geçmegi esasynda (dikligine süýşýän kontrapunktuň ulanylmagy bilen) emele gelýär:

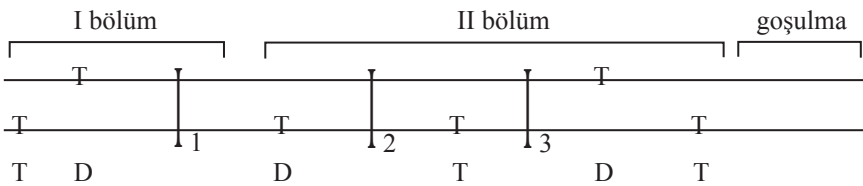
A (P)	B (R)	A (P ^{war.})	A (P ^{war.})
B (R)	A (P)	B (R ^{war.})	B (R ^{war.})

Inwensiýany tamamlaýan temanyň üçünji we dördünji geçirilmelerde proposta we garşyheň erkin warýirlenýär. Sesleriň hereketinde S–arassa D–T kadension öwrüminiň şekilleri aýdyň görkezilýär.

2. Ç. Nurymow. Fortepiano üçin iki sesli fuga

Ç. Nurymowyň bu eseri ýeke tonallykly fuganyň mysaly bolup durýar. Ol göwrümi boýunça uly däl-dir we polifoniki kompozision til-simleri ulanyşda ýönekeýdir. Onuň formasy iki bölümlidir:

59-njy shema

Tema akgyňly we hoşowazlydyr. Ol türkmen halk sazyna mahsus bolan II basgançagy wariantly (arassa we peseldilen) eoliý perdede ýazylandyr. Esasy ton – mi sesi:

341.

Moderato

Ekspozisiýada nusgawy fugalara mahsus bolan temanyň we jogabyň kwarta-kwinta gatnaşyklary saklanandyr. Jogap realdyr. Ol temany diňe intonasion däl-de, eýsem, perdeleýin gaýtalaýar.

Garşyheň saklanandyr. Garşyheň temanyň üçünji gezek gaýtalamasyna hem goşulýar, ýöne eýýäm ol az-kem üýtgedilen görnüşinde.

Temanyň galan ähli geçirilmeleri her gezek täze garşyheň bilen kontrapunktirlenýärler.

Temanyň we garşyheňiň polifoniki birleşmesini erkin dowam edýän intermediýa üç halkadan ybarat sekwensiýany emele getirýär.

Birinji ekspozision bölüm a–e kwinta sazlaşygynda kadensiýa bilen tamamlanýar.

Ikinji bölüm tonika bilen dominantada gezek-gezegine temanyň dört gezek geçirmelerini öz içine alýar. Olar birinji we ikinji uly bolmadyk intermediýa bilen tamamlanýar. Olar, birinji intermediýa ýaly, temanyň we garşyheňiň ozalky kontrapunktiki birleşmesini erkin dowam edýärler.

Temanyň soňlamanyň öň ýanyndaky geçirilmegi kulminasiýondyr. Fugany esasy tonallykda geçýän tema we uly bolmadyk goşulma tamamlanýar.

Peýdalanylan edebiýatlar

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1–3 tt. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009–2010.
2. Beýik özgerlmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2007-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 1–2-nji goýberiliş. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009.
3. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisinde sözlän sözi (2009-njy ýylyň 12-nji iýuny). Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009.
4. *Генова Т.* Из истории бассо остинато XVII–XVIII вв. (Монтеверди, Пёрселл, Бах и др.). //Вопросы музыкальной формы. Вып. III. М., 1977.
5. *Григорьев С., Мюллер Т.* Учебник полифонии. М., 1977.
6. *Друскин М.* Пассионы и мессы И. С. Баха. Л., 1976.
7. *Евдокимова Ю.* Учебник полифонии. Вып. 1. М., 2000.
8. *Золотарёв В.* Фуга. Руководство к практическому изучению. М., 1965.
9. *Литинский Г.* Образование имитаций строгого письма. М., 1971.
10. *Мазель Л.* Строение музыкальных произведений. М., 1979.
11. Музыкальная Энциклопедия. Т.т. I–VI. М., 1971–1982.
12. *Мюллер Т.* Полифонический анализ. Хрестоматия. М., 1964.
13. *Мюллер Т.* Полифония. М., 1989.
14. *Павлюченко С.* Руководство к практическому изучению основ инвенционной полифонии. М., 1953.
15. *Праут Э.* Фуга. М. 1922.
16. *Протопопов В.* Из истории форм инструментальной музыки XVI–XVII веков. Хрестоматия. М., 1980.
17. *Протопопов В.* История полифонии в её важнейших явлениях. Западноевропейская классика XVIII–XIX веков. М., 1965: Русская классическая и советская музыка. М., 1962.

18. *Протопопов В.* Очерки из истории инструментальных форм XVI – начала XIX веков. М., 1979.
19. *Пустыльник И.* Подвижной контрапункт и свободное письмо. Л., 1967.
20. *Пустыльник И.* Практическое руководство к написанию канона. Л., 1975.
21. *Симакова Н.* Контрапункт строгого стиля и фуга. История, теория, практика. М., 2002.
22. *Скребков С.* Полифонический анализ. Хрестоматия. М., 1940.
23. *Скребков С.* Учебник полифонии. М., 1982.
24. *Способин И.* Музыкальная форма. М., 1972.
25. *Степанов А., Чугаев А.* Полифония. М., 1972.
26. *Танеев С.* Подвижной контрапункт строгого письма. М., 1959.
27. *Фраёнов В.* Учебник полифонии. М., 2006.
28. *Франтова Т.* Полифония А. Шнитке и новые тенденции в музыке второй половины XX века. Ростов-на-Дону, 2004.
29. *Чугаев А.* Особенности строения клавирных фуг Баха. М., 1975.

MAZMUNY

Giriş	7
§1. Saz dokumasy. Faktura. Ýeke we köp sesli beýan etme. Çylşyrymly köpseslilik.	9
§2. Kadaly we erkin ýazuw polifoniýasy.	18
§3. Polifoniýanyň taryhy ösüşiniň esasy tapgyrlary (gysgaça maglumatlar).	19

I BÖLÜM. KADALY ÝAZUW POLIFONIÝASY

I bap. Heň

§4. Polifoniki heňiň esasy aýratynlyklary	22
§5. Heňiň perde esasy.	22
§6. Heňiň diapazony.	22
§7. Heňiň hereketi. Interwallar	23
§8. Metr we ritm	26
§9. Ritmiki hereket.	26
§10. Kadaly ýazuw heňleriniň nusgalary	28

II bap. Ikiseslilik.

Ikiseslilikde ýönekeý kontrapunkt

§11. Sesleriň kontrapunktirlenmeginiň esasy prinsipi	29
§12. Polifoniýada heňleriň kontrasty	30
§13. Polifoniýada heňleriň bitewüligi	37
§14. Sesleriň arasyndaky interwal gatnaşyklarynyň kanunalaýyklyklary. Interwallaryň klassifikasiýasy. Konsonanslar.	39
§15. Heňleriň arasyndaky interwal gatnaşyklarynyň kanunalaýyklyklary. Dissonanslar	41
§16. Saklanma. Taktyň güýçli üleşündäki dissonanslar.	42
§17. Ötegçi we kömekçi dissonanslar. Taktyň güýçli däl üleşündäki dissonanslar.	43
§18. Taktyň aram güýçli üleşündäki dissonanslar	44
§19. Baglanan konsonanslar.	44

III bap. Ikiseslilikde çylşyrymly kontrapunkt

§20. Ýönekeý we çylşyrymly kontrapunkt.	45
§21. Çylşyrymly kontrapunktuň klassifikasiýasy.	46
§22. Dikligine süýşýän kontrapunkt. Heňleriň göni we garşylykly süýşmeleri	49
§23. Goşa kontrapunkt	52
§24. Dikligine süýşýän kontrapunktuň görkezijisi.	53
§25. Oktawanyň goşa kontrapunkty.	56
§26. Duodesimanyň goşa kontrapunkty	59
§27. Desimanyň goşa kontrapunkty.	61
§28. Goşa kontrapunktuň çylşyrymly görkezijisi.	63
§29. Keseligine süýşýän kontrapunkt.	64
§30. Ikitaraplaýyn süýşýän kontrapunkt	67

IV bap. Ikiseslilikde imitasiýa

§31. Kesgitleme we umumy düşünje. Imitasiýanyň gurluşy	69
§32. Imitasiýanyň görnüşleri	70
§33. Imitasiýanyň düzülişi	76
Tabşyryklar	78
§34. Imitasiýada dikligine süýşýän kontrapunkt. Gutarnyksyz kanonlar we kanoniki sekwensiýalar	79
§35. Birinji derejeli iki sesli gutarnyksyz kanonyň düzüliş tehnikaýy	83
§36. Birinji derejeli iki sesli kanoniki sekwensiýanyň düzüliş tehnikaýy	87

V bap. Üçseslilik.

Üçseslilikde ýönekeý kontrapunkt

§37. Ses gatnaşyklarynyň interwal we akkord kanunlary	93
§38. Sazlaşyklary ulanmak şertleri.	94
§39. Heňugry barada	99

VI bap. Üçseslilikde çylşyrymly kontrapunkt

§40. Umumy häsiýetnama	102
§41. Üçsesliliğiň bir ses jübütinde oklawanyň goşa kontrapunkty	102
§42. Üçsesliliğiň iki ses jübütinde oklawanyň goşa kontrapunkty	106
§43. Oktawanyň üçem kontrapunkty	108

VII bap. Üçseslilikde imitasiýa

§44. Ýönekeý imitasiýa	112
§45. Kanoniki imitasiýa	112
§46. Ýönekeý we kanoniki imitasiýanyň düzülişi	115

II BÖLÜM. ERKIN ÝAZUW POLIFONIÝASY. FUGA

VIII bap. Erkin ýazuw polifoniýasy

§47. Umumy häsiýetnama	121
§48. Erkin ýazuw polifoniýasynyň esasy formalary we žanrlary. Kesgitlemeler	122

IX bap. Fuga

§49. Gysgaça taryhy maglumatlar	126
§50. Fuganyň umumy alamatlary we onuň gurluşynyň esasy aýratynlyklary	127
§51. Fugadaky ösüşiň derňew shemasy	128

X bap. Fuganyň temasy

§52. Kesgitleme	129
§53. Kontrastly we kontrastsyz (birsydyrgyn hereketdäki) temalar. Temalaryň göwrümi.	130
§54. Temanyň perde-tonal häsiýetnamasy	133
§55. Gizlin heňugry	137

XI bap. Jogap

§56. Kesgitleme	140
§57. Sesleriň girişme tertibi. Ikinji sesiň başlanýan pursady	141
§58. Real we tonal jogap	143
Usuly görkezmeler	147

XII bap. Garşyheň

§59. Kesgitleme. Umumy häsiýetnama	151
§60. Saklanylmadyk garşyheň	153
§61. Saklanan garşyheň	154
§62. Garşyheňleriň intonasion materialy	158

XIII bap. Intermediýa

§63. Kesgitleme. Ösüş prinsipleri. Intermediýalaryň görnüşleri	162
§64. Intermediýalaryň dowamlylygy	163
§65. Intermediýalaryň tematiki mazmuny	164
§66. Intermediýalaryň gurluşy	172
§67. Intermediýa üçin garmoniki meýilnamany saýlamaklyk	177

XIV bap. Stretta

§68. Kesgitleme. Strettanyň fugada ýerleşýän ýeri, onuň ähmiýeti.	182
§69. Strettalaryň görnüşleri	184

XV bap. Fuganyň ekspozisiýa bölümi

§70. Ekspozisiýa.	195
§71. Goşmaça geçirmeler we kontrekspozisiýa	200

XVI bap. Fuganyň ortaky bölümü

§72. Fuganyň ortaky bölümleriniň gurluşy	203
§73. Ortaky bölümlerde temanyň geçirilmeleri, Tonal meýilnamasy	207
§74. Temanyň garmonizasiýasynyň täzelenmegi.	210
§75. Polifoniki köpseslilikde sesleriň sanynyň üýtgemegi	211
§76. Temanyň özgerdilmegi.	214
§77. Fugada süýşýän kontrapunktuň ulanylyşy	214

XVII bap. Fuganyň repriza bölümi

§78. Umumy häsiýetnama	219
§79. Reprizanyň tonal-garmoniki gurluşy	219
§80. Reprizanyň gurluşynyň aýratynlyklary	220
§81. Koda	223

XVIII bap. Fuga formasynyň görnüşleri

§82. Fuganyň formasy	225
§83. Fuganyň üç bölümlü formasy	225
§84. Fuganyň iki bölümlü formasy	226
§85. Fuganyň aýrybaşga formalary	226

XIX bab. Fuganyň görnüşleri

§86. Ýeke tonallykly fuga	229
§87. Iki sesli fuga	230
§88. Dört sesli fuga	231
§89. Birnäçe tema düzülen fuga	233
§90. Bilelikdäki ekspozisiýaly goşa fuga	234
§91. Aýry ekspozisiýaly goşa fuga	235
§92. Üçem fuga	237
§93. Garyşyk görnüşli çylşyrymly fuga	237
§94. Birnäçe temaly fuga	238
§95. Horala düzülen fuga	239

XX bab. Fugalaryň ulanylyşy

§96. Fugalaryň ulanylyşy	239

XXI bab. Türkmen kompozitorlarynyň döredijiliginde polifoniýanyň orny

§97. Taryhy maglumatlar	241
§98. Derňew etýudlary:	
1. N. Halmämmedow. Fortepiano üçin inwensiýa	244
2. Ç. Nurymow. Fortepiano üçin iki sesli fuga	247
Peýdalanylýan edebiýatlar	249

Z. Jumagulyýewa, G. Jumagulyýew

POLIFONIÝA

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktor	<i>J. Amanowa</i>
Teh. redaktor	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Neşir üçin jogapkärler	<i>R. Muhammedow,</i> <i>E. Jumagulyýewa</i>
Ylmy redaktor	<i>S. Tüýliýew</i>

Çap etmäge rugsat edildi 02.11.2012.
Ölçeği 60x90¹/₁₆. Ofset çap ediliş usuly.
Şertli çap listi 16,0. Şertli reňkli ottiski 49,19.
Hasap-neşir listi 14,39. Çap listi 16,0.
Sargyt № 1437. Sany 500.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000, Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744004, Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.